

**T.C.
İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK-İSLAM ARKEOLOJİSİ ANA BİLİM DALI**

**İZMİR TARİHİ KENT MERKEZİNDE İMAR
FAALİYETİNDE BULUNAN KADINLAR
(17-19. YÜZYIL)**

Yüksek Lisans Tezi

ASLIHAN BALCI

İZMİR-2023

T.C.
İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK-İSLAM ARKEOLOJİSİ ANA BİLİM DALI

İZMİR TARİHİ KENT MERKEZİNDE İMAR
FAALİYETİNDE BULUNAN KADINLAR
(17-19. YÜZYIL)

Yüksek Lisans Tezi

ASLIHAN BALCI

DANIŞMAN: DOÇ. DR. SEMA GÜNDÜZ KÜSKÜ

İZMİR-2023

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "İzmir Tarihi Kent Merkezinde İmar Faaliyetinde Bulunan Kadınlar (17-19. Yüzyıl)" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

19/10/2023

Aslıhan BALCI

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İZMİR TARİHİ KENT MERKEZİNDE İMAR FAALİYETİNDE BULUNAN KADINLAR (17 – 19. YÜZYIL)

Aslıhan BALCI

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk-İslam Arkeolojisi Ana Bilim Dalı

Osmanlı döneminde İzmir tarihi kent merkezinde kadın baniler tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetlerine odaklanan bu çalışmada, 17, 18 ve 19. yüzyıllarda görülen mimari etkinlikler ve tespit edilen vakfiyeler doğrultusunda kurulan vakıflar ölçüsünde üç yüz yıllık bir dönem irdelenmiştir. Bu dönemi kapsayan süreçte kadın banilerin kimlikleri, inşa ettirdiği bilinen yapılar ve yenilerinin tespit edilmesi, maddi kaynakları ve bu kaynakların yönetimi ölçüsünde günümüze ulaşan yapıların mimari özellikleri incelenerek kadınların yapıyı çevreyi biçimlendirmede etkileri ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Kentte inşa faaliyetinde bulunduğu belirlenen 35 kadın tespit edilmiştir. Bu kadınlar 6 cami, 17 mescit, 10 medrese, 3 okul, 1 kütüphane, 3 çeşme, 5 sebille, 1 han ve 1 iskele inşa ettirmişler, bu yapılardan 5'i (cami-mescit) günümüze ulaşmıştır. İnşa faaliyetinde bulunan kadınların kentin karakteri doğrultusunda ticaret yaparak zenginleşmiş aileler başta olmak üzere kentte siyasi veya dini görevliler ve ilim sınıfından kişiler olduğu görülmektedir. Kadınların imar faaliyetleri incelendiğinde tespit edilen yapılar ve vakıf kayıtlarından derlenen bilgilerle kent içinde mahalli düzeyde etkin oldukları saptanmıştır.

Çalışmada tespit edilen kadın banilerin, kimliklerine ve maddi güçlerine ilişkin toplanan verilerle kent içindeki görünürlükleri mimari etkinlikleri düzeyinde ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Mimari, İmar, Osmanlı Dönemi, Kadın Bani

ABSTRACT

Master's Thesis

Women Engaged In Construction Activities In The Historical City Center Of İzmir (17th-19th Century)

Ashhan BALCI

İzmir Katip Çelebi University

Graduate School of Social Sciences

Department of Turkish-Islamic Archaeology

In this study, which focuses on the construction activities carried out by women banis in the historical city center of İzmir during the Ottoman period, a period of three hundred years has been examined in terms of architectural activities in the 17th, 18th and 19th centuries and the foundations established in line with the identified foundations. In the process covering this period, the identities of the women banis, the buildings known to have been built and the identification of new ones, the architectural features of the buildings that have survived to the present day within the scope of their financial resources and the management of these resources have been examined and the effects of women in shaping the built environment have been tried to be revealed.

Thirty-five women were identified as being involved in building activities in the city. These women built 6 mosques, 17 masjids, 10 madrasahs, 3 schools, 1 library, 3 fountains, 5 fountains, 1 inn and 1 pier, 5 of which (mosques and masjids) have survived to the present day. In line with the character of the city, it is seen that the women who engaged in construction activities were mainly families who had become wealthy through trade, political or religious officials and members of the scholarly class. When the construction activities of women are analyzed, it is determined that they were active at the local level in the city with the information compiled from the identified buildings and foundation records.

With the data collected on the identities and financial power of the women banis identified in the study, their visibility in the city has been revealed at the level of their architectural activities.

Keywords: Izmir, Architecture, Reconstruction, Ottoman Period, Woman Patronage

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1
Konunun Niteliği ve Önemi	1
Kaynak ve Araştırmalar	2
Metot ve Düzen.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
İZMİR KENTİ TARİHİ VE MİMARİ ETKİNLİKLER.....	6
İKİNCİ BÖLÜM.....	31
KATALOG	31
2.1.GÜNÜMÜZE ULAŞAN YAPILAR.....	31
2.1.1. Cami-Mescit	31
2.2.GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN YAPILAR.....	54
2.2.1.Cami-Mescit	54
2.2.2.Medrese-Mektep- Kütüphane.....	59
2.2.3.Çeşme-Sebil	69
2.2.4. Han-İskele.....	71
2.2.5. Frenk-hane- Yahudi-hane.....	71
2.3.DİĞER TAHSİSLER.....	73
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	87
DEĞERLENDİRME.....	87
3.1. KADIN BANİLERİN KİMLİKLERİ ve UNVANLARI	87
3.2. YAPI TÜRLERİ VE KONUMLARI	95
3.2.1. 16.Yüzyıl	99
3.2.2. 17.Yüzyıl	100
3.2.3. 18.Yüzyıl	104
3.2.4. 19. Yüzyıl	110

3.3.MİMARİ ÖZELLİKLER.....	114
3.4.MİMARİ DIŞINDAKİ PARASAL KULLANIMLAR.....	119
SONUÇ	123
KAYNAKÇA.....	130
FOTOĞRAFLAR.....	134
EKLER.....	148
Ek 1: Tablo: 13	149
Ek 2: Tablo: 14	151

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Yahudi-hane ve Frenk-haneler.	72
Tablo 2: Tespit edilen kadın banileri gösteren tablo.	88
Tablo 3: Kadın baniler ve inşa ettirdikleri yapı türlerini gösteren tablo.	96
Tablo 4: 16.yüzyılda inşa edilen yapıları gösteren tablo.	99
Tablo 5: 17.yüzyılda inşa edilen yapıları gösteren tablo. (*Günümüze ulaşan kadın bani yapısı).	101
Tablo 6: 18.yüzyılda kadın baniler tarafından inşa edilen yapıları gösteren tablo. (*Günümüze ulaşan kadın yapıları)	105
Tablo 7: 18.yüzyılda diğer baniler tarafından inşa edilen yapıları gösteren tablo. ..	105
Tablo 8: 18.yüzyılda kadın baniler tarafından inşa edilen yapılar ve mahallelerini gösteren tablo.	108
Tablo 9: 19.yüzyılda kadınlar tarafından inşa edilen ve günümüze ulaşmayan yapıları gösteren tablo.	110
Tablo 10: 19.yüzyılda diğer baniler tarafından inşa edilen yapıları gösteren tablo.	111
Tablo 11: 19.yüzyılda inşa edilen ancak günümüze ulaşmayan yapıları gösteren tablo.	113
Tablo 12: Kadınların vakfettikleri mülklerin türleri ve sayılarını gösteren tablo. ...	120
Tablo 13: İstanbul'da inşa faaliyetinde bulunan saray mensubu olmayan kadınlar.	151
Tablo 14: İstanbul'da kadın banilerin kendilerini tanımlama biçimlerini gösteren tablo.	151

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İzmir İl Haritası (Kültür ve Turizm Bakanlığı).	6
Şekil 2: İzmir Şehri Tarihi Planı (Yılmaz. Yetkin, İzmir Kent Tarihi: 42).	16
Şekil 3: 16. yüzyıl İzmir mahallelerini gösteren harita. (Kütükoğlu, 2000: 23).	19
Şekil 4: 17.yüzyıl başlarında İzmir mahalleleri (Alpaslan. 2014: 59).	22
Şekil 5: Büyük Vezir Hanı ve Küçük Vezir Hanı ile kıyı şeridi (Beyru, 2011: 23). .	24
Şekil 6: Kentin 1780 yılına ait olduğu varsayılan harita/krokisi. (Paris Milli Kütüphanesi'nden aktaran Beyru (Beyru. 2011: 27).....	25
Şekil 7: Hatuniye Cami rölevesi (Ürer, 2017:231).	34
Şekil 8: Yapının ilk inşa edildiği dönemdeki halini gösterdiği düşünülen bölümü. (Ürer'in hazırladığı cami rölevesi üzerinden düzenlenmiştir (Ürer, 2017: 231).).....	35
Şekil 9: Yalı Cami rölevesi (Ersoy, 2013:95).	42
Şekil 10: Asmalı Mescit rölevesi (Alpaslan'ın çalışması üzerinden düzenlenmiştir) (Alpaslan,2014: 262).....	49
Şekil 11: Nur Kamer/Kameriye Cami rölevesi (Alpaslan'ın çalışması üzerinden düzenlenmiştir) (Alpaslan, 2014: 252).....	52
Şekil 12: :1905 tarihli sigorta planının Yalı Camisi ve Medresesi'ni gösteren bölümü. (1905 tarihli Sigorta Planı'ndan aktaran Ersoy) (Ersoy, 2013:99).	64
Şekil 13: Kadınların tespit edilen unvanları.	92
Şekil 14: İstanbul'da inşa faaliyetinde bulunana kadınların adları önüne aldıkları unvanlar.....	93
Şekil 15: Çarşı-Geçiş-Mahalle şeklindeki sınıflandırmayı gösteren temsili harita (Alpaslan, 2014: 64).	98
Şekil 16: Kadın baniler tarafından inşa edilen yapıların kent içindeki konumlarını gösteren temsili harita (Alpaslan, 2014: 64'ten işlenerek düzenlenmiştir).	98

TEŞEKKÜR

Tez yazım sürecinde bilgisi, desteği ve tecrübesiyle bana yol gösteren, sıkıntıya düştüğüm anlarda güler yüzü, pozitif enerjisiyle beni motive eden ve tezi bitirmemi sağlayan değerli danışman hocam Doç. Dr. Sema KÜSKÜ'ye teşekkür ederim. Zihin açıcı önerileri ve görüşlerini benimle paylaşan sayın Prof. Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL, Prof. Dr. Harun ÜRER ve Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK'a teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Çalışmam süresince desteklerini hep arkamda hissettiğim, eğitim hayatım boyunca büyük fedakarlıklar gösteren sevgili annem Neslihan, biricik kız kardeşim Medine ÖZDEMİR'e ve her türlü zorluğu benimle birlikte yaşayan, sıkıntıya düştüğümde beni motive eden değerli eşim Hüseyin Enes BALCI'ya minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Aslıhan BALCI

İZMİR-2023

GİRİŞ

Konunun Niteliği ve Önemi

Mimarlık faaliyetlerinin dönemin imkan ve teknolojileriyle doğrudan ilişkili olduğu açıktır. Ancak yapılı çevrenin inşası ve biçimlendirilmesi topluluğun bağlı olduğu dinamikler ve sosyoekonomik koşulları ölçüsünde gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle kentler özelinde bakılacak olursa yapım etkinliklerinde geçmişten alınan miraslar, kentte yaşayan topluluğun sosyoekonomik yapısı, kent içindeki topluluklar arasındaki ilişkiler, sosyal ve ekonomik durum yapılı çevrenin biçimlenişinde öne çıkmaktadır. Buradan hareketle temelde topluluğun ihtiyacını karşılamayı hedeflemiş olan mimarlık faaliyetleri de gerçekleştirildiği toplumun ekonomik, kültürel ve politik yönlerini yansıtan faaliyetler olarak görülmektedir. Bu aşamada mimarlık faaliyetleri onları gerçekleştiren kişiler yani banilerden de bağımsız olarak düşünülemez. Bani kimlikleri ise içinde bulundukları topluluğun bir parçası olarak toplum içindeki algılanışlarının etkilerini yansıtmaktadır. İzmir kenti özelinde Osmanlı döneminde kadın baniler tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetlerini temeline alan bu çalışmada kadın banilerin etkin olduğu üç yüz yıllık dönem incelenmiştir.

Çalışma, temelde kentin yapılı çevresinin biçimlenmesinde ve inşa sürecinde kadın banilerin etkilerinin nasıl olduğu sorusuna dayanmaktadır. Çalışma boyunca bu etkilerin boyutu, seçilen kent ve bu kentin belirli bir siyasal hakimiyet altında bulunduğu dönemde inşa edilen yapılar aracılığıyla sınanmaya çalışılmıştır. Belirli bir bölge ve bu bölgede inşa edilen yapılar özelinde baniler üzerinden görülen farklılıklar ve kısmen benzerlikler ile kent içindeki ilişkileri incelenerek tarif edilmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında İzmir tarihi kent merkezinde Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde kadın banilerin mimarlık faaliyetleri ele alınmıştır. Kadın banilerin genellikle İzmir'in kent merkezi olarak öne çıkan bölgesinde ve temelde 17, 18 ve 19. yüzyıllar içinde faaliyet göstermiş olması çalışmamızı bu alanlar içinde sınırlamıştır.

Çalışmanın ana amacı yapılı çevrenin kurucularından kadın banilerin kimlikleri, sosyal ilişkileri, topluluk içindeki konumları, kent hayatına katılımları ve bu anlamda etkinlikleri ve tüm bunların sonucu olarak gerçekleştirdikleri inşa faaliyetlerinin değerlendirilmesidir. Kadınların kent içindeki etkinliklerinin değerlendirilebilmesi için yapılı çevreyi meydana getiren etmenlerin çözümlenmesi ve inşa faaliyetleri doğrultusunda bir kurguyla ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ancak sosyal, ekonomik, politik ve kültürel pek çok bileşenin bir arada bulunduğu bu durum içinde bir çözümleme ve yeniden kurgulama oldukça güçtür. Bu nedenle kentte kadın baniler hakkında elde edilen veriler bir zemin oluşturması için temel alınmış, kentle bağlantıları noktasında toplumda ait oldukları sosyal tabaka, yapı türü tercihleri, kent içindeki konum tercihleri ve maddi kaynakları ölçüsünde bir inceleme yoluna gidilmiştir.

Kaynak ve Araştırmalar

“İzmir tarihi Kent Merkezinde imar Faaliyetinde Bulunan Kadınlar (17-19.Yüzyıl)” başlıklı çalışma için başvurulacak kaynaklar temelde ikiye ayrılmıştır. İlk olarak dönem belgeleri olarak isimlendirebileceğimiz; kitabeler, vakfiyeler, sicil kayıtları taranmış ve kente geldiği bilinen seyyah ve gezginlerin notları incelenmiştir. Dönem belgelerinin incelenmesinde başvurulacak temel kaynaklar ise incelenen yapıların varsa kitabe verileri, İzmir Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde bulunan arşiv belgeleri, T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri, Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi ve dönem belgelerinin transkripsiyonlarını içeren çalışmalardır. İncelenen bu kaynaklar çalışmanın ana konusu olan kadın baniler tarafından inşa ettirilmiş olan yapıların tespiti ve listelenmesinde büyük önem arz etmektedir.

Arşiv belgeleri yanı sıra çeşitli dönemlerde kenti ziyaret eden Avrupalı ve Osmanlı seyyah ve gezginlerin aktarımları kentteki inşa faaliyetleri ve yapı tespiti konusunda önemli kaynaklardır. Özellikle kenti 17.yüzyılda ziyaret eden Evliya Çelebi paylaştığı bilgiler ve yapı isimleriyle önemli bir başvuru ve teyit kaynağı olmuştur. Avrupalı seyyahların aktarımlarından ise kentteki sosyal hayat, bir arada yaşayan farklı cemaatler, gayrimüslimler, o dönemde kentin görünümü, mahalleleri ve kentteki yapılar hakkında bilgiler edinilmiştir.

Kaynak taraması yapılırken İzmir özelinde çalışmaların yoğunlukla kentin ticari kimliğine yönelik olduğu görülmüştür. Kadın baniler veya kentte varlık gösteren kadınlara yönelik çalışmalar oldukça az sayıdadır. Çalışma yürütülürken yayınlanan ve doğrudan kadın vakfiyelerini merkezine alan iki çalışma hem kaynak tespiti hem de vakfiye belgelerinin dökümü açısından büyük katkı sağlamıştır (Taş, 2022; Güler, 2022). Taş'ın yayınladığı “*Şehir, Kadın ve Hayırseverlik; Osmanlı Dönemi İzmir Kadın Vakıfları*” adlı çalışma kentteki kadın vakıflarının bir dökümünü sunmakla birlikte vakfiye belgeleri özelinde bir inceleme ortaya koymuştur. Güler’e ait olan “*18. Yüzyılda İzmir’de Kadın Vakıfları*” çalışmasında ise kentin 18. yüzyılı ele alınmış ve bu dönemden günümüze ulaşan vakfiye belgelerinin transkripsiyonu yapılmıştır. Yayınlanan bu çalışmalar yalnızca günümüze ulaşan vakfiye belgeleri özelinde yapılmıştır. Bu nedenle diğer kaynak taramaları ve tespit edilen arşiv belgeleri ile desteklenerek ve birleştirilerek kullanılmıştır. Bu şekilde yayınlanan bu çalışmalarda yer alanlara ek olarak çeşitli yapı ve baniler de tespit edilmiş çalışma kapsamında hepsi bir arada değerlendirilmiştir. Ayrıca bu yayınlarda olmayan bani kimlikleri, yapıların konumları, mimari özellikleri vb. gibi farklı değerlendirme başlıklarıyla ele alınmıştır.

Dönem belgelerinin transkripsiyonlarını içeren ve kentte gerçekleşen imar faaliyetlerini anlatan çalışmalardan Gültekin, Şimşir, Aktepe, Beyru, Ürer ve Kuyulu Ersoy’a ait çalışmalar başlıca kaynakları oluşturmaktadır (Gültekin, 1952; Şimşir, 1998; Aktepe, 2003; Beyru, 2011; Ürer, 2013; Kuyulu Ersoy, 2013; Ürer, 2017).

Kentte gerçekleştirilen mimarlık faaliyetlerinin incelendiği bu çalışmada kent tarihinde görülen afetler, yangınlar, istimlak ve çeşitli yenileme/genişletme çalışmaları sebebiyle yapıların büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan yapıların ise büyük bölümü özgün halinden uzaklaşmıştır. Aynı zamanda günümüze ulaşmayan fakat çeşitli vakfiyeler, arşiv kayıtları ve dönem belgelerinden adını tespit ettiğimiz yapıların konumlandırılmasında ise mahalle isimlerinin değişmesiyle ifade ettikleri bölgelerin karışması sorunuyla karşılaşmıştır. Bu dönemde mahalle isimleri ve sınırları oldukça muğlak ve dönem içinde değişiklik göstermektedir. Bu nedenle yapıların yer aldıkları konumlar üzerinden bir düzenlemeye gidilerek çalışma ekseninde kent içinde düzenlenen kurguda kentin merkezini oluşturan çarşı/merkez, gerisindeki ana akslar-geçiş bölgesi ve burayı saran mahalle dokusu şeklindeki sınıflandırmaya göre kentin bir haritası çıkarılmıştır.

Tezde karşılaşılan bu problemler büyük ölçüde tezin biçimlenmesine etki etmiştir. Aşağıda detaylı olarak açıklandığı üzere tezin kurgusal olarak düzeni de günümüze ulaşan ve ulaşmayan yapıların tespiti ile kent merkezi ölçeğinde kadın banilerin faaliyetleri doğrultusunda değerlendirilmesi şeklinde biçimlenmiştir.

Metot ve Düzen

Çalışma, ilki konunun niteliği ve öneminin tanıtıldığı, yararlanılan kaynak ve araştırmaların çalışmaya katkılarının aktarıldığı ve çalışmanın ana kurgusunun anlatıldığı “Giriş” bölümü de dahil olmak üzere toplamda 5 ana bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde “*İzmir Kenti ve Tarihçesi*” başlığı altında kentin erken dönem tarihçesine kısaca değinilmiş ve kentin Osmanlı hakimiyetine girdiği dönemden itibaren sosyal ve siyasi tarihi incelenmiştir. Bu bölümde hedeflenen kentin Osmanlı hakimiyetine girene kadar geçirdiği süreci görmek, kentin Osmanlı hakimiyetinde geçirdiği süreç içinde gelişim ve dönüşüm seyrini incelemek ve bu süreçte kentte gerçekleşen mimari etkinlikleri kent tarihiyle ilişkilendirerek bir zemin oluşturmaktadır. Geniş bir sürecin anlatıldığı bölümde Osmanlı dönemi hakimiyetinde geçen süreç detaylı şekilde incelenmiştir. Kentin 16.yüzyıldan başlayarak bir liman kenti olarak yükselişi ve bu yükselişin kentin yapıları çevresiyle ilişkisi, liman ve kıyı hattının gelişimi, mahallelerin konumlanması, kent içinde öne çıkan kişiler ve imar faaliyetleri hakkında temel düzeyde bilgi verilmesi hedeflenmiştir.

İkinci bölüm olan “*Katalog*” bölümünde ise kentte inşa faaliyetinde bulunduğu tespit edilen kadın banilerin “*Günümüze Ulaşan*” ve “*Günümüze Ulaşmayan*” yapıları ayrı başlıklar altında listelenmiştir. Tespit edilen yapılarla ilgili temelde bilgi edinilen kaynaklar üzerinden eldeki veriler derlenerek her biri için bir katalog numarasıyla kayıt altına alınmıştır. Günümüze ulaşan yapılar her biri için ayrı ayrı olacak şekilde “Konumu”, “Tarihçesi ve Banisi”, “Mimari Özellikler” ve “Değerlendirme” alt başlıkları altında düzenlenmiştir. Burada hedeflenen değerlendirme bölümünde detaylı biçimde ele alınacak olan yapıların tespit edildikleri kaynaklar ve yapılarla ilgili temel bilgilerin bütün olarak görülebilmesidir. Bu bölümün son başlığı olan “*Diğer Tahsisler*” de ise sadece vakfiyesi bilinen eser inşa ettirmemiş kadınların vakfiye belgelerine dayanan faaliyetlerini ortaya koymak

hedeflenmiştir. Aynı zamanda inşa faaliyetinde bulunan ve vakfiye belgeleri günümüze ulaşan banilerle ilgili de bilgi verilmiştir. Kronolojik olarak düzenlenen bölümde kadınların adıyla birlikte vakıf faaliyetleri, maddi kaynakları ve kaynaklarını inşa faaliyetleri dışında kullanım yolları ortaya koyulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümü “*Değerlendirme*” başlığı altında ilk iki bölümde ortaya koyulan bilgilerin kadın banilerin imar faaliyetleri kapsamında detaylı şekilde incelenmesi ve birtakım sonuçlar için altlık oluşturmasını amaçlamaktadır. Bu bölüm kendi içinde 4 alt başlığa ayrılmaktadır. İlk olarak “*Kadın Banilerin Kimlikleri*” başlığı altında önceki bölümde çeşitli kaynaklardan tespit edilen ve faaliyetleri ortaya koyulan kadın banilerin isimleri listelenmiş, unvanları ve kimlikleri hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. İkinci olarak “*Kadın Banilerin Yapıları*” başlığı altında katalog bölümünde tespit edildiği belirlenen yapıların türleri listelenmiş, yüzyıllara ayrılan periyotlar halinde bu yapıların kent içindeki konumları, kentle mahalli düzeyde ve kent yaşamı ölçeğindeki ilişkileri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Üçüncü olarak “*Mimari Özellikler*” başlığı altında kadınlar tarafından inşa edilen ve günümüze ulaşan yapıların mimari ve bezeme özellikleri değerlendirilmiş, yapılarla ilgili gerekli karşılaştırmalar yapılmıştır. Bölümün son başlığı olan “*Mimari Dışında Parasal Kullanımlar*” başlığı altında katalog bölümünde tespit edilen inşa faaliyetinde bulunmayan fakat vakıf kuran kadınların maddi kaynaklarını kullanımları ve bu şekilde kent hayatına katkıları ve kent ölçeğinde görünürlüklerinin ortaya koyulması hedeflenmiştir.

Sonuç bölümünde ise kentin yapılı çevresinin biçimlenmesinde ve inşa sürecinde kadın banilerin etkilerinin nasıl olduğu sorunsalına göre tespit edilerek toparlanan bilgiler tezin temel kurgusuyla aynı akış içinde sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

İZMİR KENTİ TARİHİ VE MİMARİ ETKİNLİKLER

İzmir; Anadolu yarımadasının batısında, Ege kıyılarının ortasında, kentin adıyla anılan derin bir körfezin ortasında kurulmuştur (Korkut, 1974: 87). Bu körfez tek bir parça halinde değildir. Başlangıçta kuzey-güney doğrultusunda geniş bir alanda yayılan, daha sonra dik bir açıyla doğu-batı doğrultusunda daha dar biçimde sonlanan iki parça halindedir. Bu şekli ile gelebilecek tehlikelere karşı korunaklı bir şekilde varlığını ve gelişimini sürdürmüştür. Körfezin bu dik açılı kısmında Uzun Ada, Hekim Adası ve daha küçük adaların bulunması, saldırıların önceden fark edilmesini sağlayarak coğrafi üstünlük kazandırmıştır (Kütükoğlu, 2001: 524). Bu coğrafi konum İzmir’e yaşama elverişli bir alan ve doğal bir liman yaratma olanağı vermiştir. Dağlarla çevrili konumuna rağmen, bu dağlar arasında yer alan vadi olukları ve boyun noktaları sayesinde çevreye ulaşımın kolayca sağlandığı görülür (Korkut, 1974: 87-88). Bu imkanlar dahilinde şehir, ülkenin çeşitli kesimleriyle kolayca bağlanabilmektedir (Şekil:1).

Şekil 1: İzmir İl Haritası (Kültür ve Turizm Bakanlığı).

Tarih içinde çok eski çağlardan beri yaşamış olan kent, ilk yıllarında şimdikinden farklı bir yerde günümüzde “Bayraklı” olarak adlandırılan bölgede kurulmuştur (Kütükoğlu, 2001: 525). Günümüzde kentin adı olarak kullanılan İzmir, farklı biçimlerde görülen Smyrna kelimesinin Türkçe telaffuz edilmiş şekli olmalıdır (Baykara, 2001: 31).

Eski İzmir olarak anılan ve kentin ilk kuruluş yerini tanımlayan bölgenin bir yarımada şeklinde olduğu, Meles Çayı’nın neden olduğu yüzey şekilleri değişimiyle kıyıda içte kaldığı belirtilir (Kütükoğlu, 2001: 525). Bu alan Yamanlar Dağı’nın Bayraklı Ovası ve ovaya inen yamaçları ile kuzeyde, günümüzde Turan olarak bilinen bölgede bir tepe oluşturur. Bu tepenin uçları Bayraklı’nın da üzerinde bulunduğu dağ burnu ile doğusundaki Tepekule tepesiğini oluşturur. MÖ 3 binlerde kurulduğu saptanan ilk İzmir bu tepelik üzerinde yer almaktadır. MÖ 2 binli yıllarda Hititlerin etkisinde kalan şehir büyümüştür. İzmir’de MÖ 1200’lerde görülen kültür değişimi muhtemelen Aiol lehçesi konuşan Hellenlerin gelişini işaret etmektedir. Aioller döneminde Efes veya Kolofandan gelen İonlar kenti ele geçirmişlerdir (Baykara, 2001: 35-36). Herodot Aioller’in kenti ele geçişini şu şekilde aktarmıştır “*Bakınız nasıl kaybettiler Aioller İzmir’i: Politik karşıtlarına yenik düşen ve yurtlarından göçen Kolophon’lular bu kente sığınmışlardı. Bu Kolophon’lu sürgünler, İzmir’lilerin, Dionysos bayramını kutlamak üzere surların dışına çıktıkları zamanı beklediler, sonra kapıları kapatıp kenti ele geçirdiler. Bütün Aiollar yardıma koştu; bir anlaşma yapıldı: İonlar bütün taşınabilir eşyayı geri verecekler, Aiollar da bunları alıp İzmir’den çıkacaklar. İzmirliiler kabul ettiler, öbür on bir kent bunları paylaşıp kendi yurttaşları arasına kattılar.*” (Herodotos, 1973: 99). Bu zaman içinde kent parlak günler yaşamıştır. Bu haliyle İzmir, gelişen Lidyalıların denize açılmasına engel olarak hedefleri haline gelmiştir. Bu dönemden sonra Lidyalıların sürekli bir savaş halinde oldukları bilinmektedir. Anadolu’nun Pers hakimiyetine girmesiyle birlikte MÖ 541 yıllarında yapılan savaşla diğer Ege kentleri ve Smyrna da Pers hakimiyetine girmiştir (Kütükoğlu, 2001: 515). Sonraki süreçte bir dönem Gediz bölgesinin deniz ticaretine hakim olsa da daha sonra Foça ile rekabet edememiş, MÖ 4.yüzyılda Perslerin saldırılarıyla kentte hayat uzun süreli kesintiye uğramış, nüfus dağılmaya başlamıştır (Darkot, 1945: 1243). Baykara, İzmir’in MÖ 600 ve 300 yılları arasında çok solgun bir dönem geçirdiğini söyler. Kazılarda bu devre ait sanat eserleri ortaya çıkmasına ve

MÖ 4.yüzyıllarda sikke basılmış olmasına rağmen kentin eski parlak günleri geride kalmış görünmektedir (Baykara, 2001: 89-90). Akurgal ise bölgenin Pers hakimiyetine girişıyle birlikte parlak günlerin sona erişini “*dünya kültür liderliğinin kaybı*” olarak adlandırmış, nedenini ise yazar, ressam ve heykeltıraşların Hellas’a ya da İtalya’ya göçmesiyle açıklamıştır. Fakat çevrede daha kısıtlı da olsa sanat çalışmaları yapılmaya devam edilmiş, Perslerle iş birliği yapan Propontis, Lydia, Karia ve Lykia gibi bölgelerde üst düzey sanat eserleri ortaya konulmuştur. Ayrıca İran’dan başlayan Kral Yolu’nun Ege’de son bulması ekonomi ve ticaret bakımından Ege’nin yine de iyi durumda olduğunu göstermektedir (Akurgal, 2000: 44).

Dağılan ve dağınık bölgelerde yaşamaya başlayan nüfusun toplanması ve kentin yeniden kuruluşu, Büyük İskender ve gördüğü bir rüya ile ilişkilendirilmiştir (Baykara, 2001: 91). Lydialılar tarafından yıkılıp tahrip edildikten sonra kentin sakinleri çevre köylerde yaşamaya başlamışlardır (Strabon, 2000: 207). Anlatıya göre Perslerle savaşmak için Çanakkale üzerinden Anadolu’ya geçen İskender, Ephesos’a doğru ilerlerken bugün Kadifekale olarak bilinen Pagos Dağı’nda dinlendiği sırada gördüğü bir rüyadan hareketle burada yeni bir kent kurulmasını ve eski kent halkının da buraya yerleştirilmesini istemiştir. Kentin kurulma işini İskender’in kumandanlarından Lysimakhos üstlenmiştir¹ (Kütükoğlu, 2001: 515-16).

Kentin yer değiştirmesini ve seçilen yeni bölgeyi, anlatılagelen rüya efsanesi dışında bir başka pencereden de okumak mümkündür. Perslerin Büyük İskender’e yenilerek ortadan kalkmasıyla birlikte Batı Anadolu’da dengeler değişmiştir. Verimli topraklara ve stratejik öneme sahip bölgede, artan nüfus gittikçe gelişen ve gelişmeye açık ticaret imkanları, Bayraklı’daki küçük ve dışardan gelebilecek tehlikelere karşı açık ve merkezden yönetilemez durumdadır. Kentin yer değiştirmesi bu noktada bir zorunluluk olmuştur. Kentin tercih edilen yeni bölgesinin seçiminde ise savunmaya elverişli, civara hakim bir noktada bulunan ve ticaret hayatı için önemli bir etken olan limana sahip Pagos Dağı etekleri tercih edilmiştir (Öztürkler, 2011: 36). Bu dönemde Smyrna’nın hamamları, hastaneleri, gimnazyumları, tiyatroları ve mektepleri olduğu

¹ İskender rüyasını Anadolu’da önde gelen bilicilik merkezlerinden olan Klaros’a yorumlatmış ve “*Kutsal Meles Çayı’nın dışındaki Pagos Dağı’nda oturacak halk üç hatta dört kat daha mutlu olacak.*” Böylelikle İskender yeni Smyrna kentini Pagos Dağı eteklerine kurmuştur (Çakmak, Yıldırım, 2021: 258). Kahinin bu sözleri muhtemelen çevredeki insanların yeni kente geçişini hızlandırmış ve bölgeye ilginin artmasını sağlamıştır (Baykara, 2001: 91).

yani kültür bakımından oldukça ilerlediği görülmektedir. MÖ 300 başlarında Lysimakhos ve o zamanki Suriye Krallığı Seleukhoslar arasındaki savaşta Seleukhosların galip geldiği ve Suriye Kralı Antikhos'un kente sahip olduğu görülür. Smyrnalılar Seleukhosların Kralı Antiokhos'a karşı Roma'dan destek istemişlerdir. Roma'nın da desteğiyle Antiokhos, Smyrna ve diğer şehirlerden çekilmiştir (Kütükoğlu, 2001: 515-16). MÖ 197'de kent Bergama Krallığı'na bağlanmış kısa süreli bu hakimiyet sonunda MÖ 133'te Bergama Kralı III. Attalos, Bergama ve beraberinde Smyrna'yı Roma Krallığına bırakarak ölmüştür. Böylelikle bölgede uzun süredir hakim olan İon kültürü artık yerini Roma kültürüne bırakmıştır (Öztürkler, 2011: 37). Kent, bu dönemden sonra Roma İmparatorluğu'nun Asia eyaletine bağlı bir bölge haline gelir (Kütükoğlu, 2001: 515-16).

Anadolu ve Roma ticaretinde İzmir önemli bir liman haline gelmiş, o zamanın ünlü limanları Ephesos ve Miletosla birlikte anılmaya başlamıştır. Bu ticaret kentin gelişiminde büyük rol oynar (Baykara, 2001: 93). Roma'daki iç kargaşalar artık kente de yansımaya başlamıştır. MÖ 49'da Roma İmparatorluğu'nda Sezar ve Pompeius arasında yapılan savaş sırasında kent Pompeius tarafını tutmuş olsa da Sezar'ın kazanmasıyla kent bir Suriye eyaleti haline gelmiştir. Sezar'ın katledilmesiyle Suriye eyaletlerinin verildiği Cornelius Dalabelle'nin kente girmesine halk izin vermemiş bu nedenle kent yakılıp yıkılmış ve yağmalanmıştır. İlerleyen dönemde kent için yardım sağlanmış Hadrianus Mabedi, buğday pazarı, gimnazyum gibi yapılar yapılmıştır. 178'de büyük bir deprem geçirdiği bilinen şehir Marcus Aurelius tarafından onarılmıştır (Kütükoğlu, 2001: 524). Bu büyük felaketten sonra şehir eskisinden çok daha iyi şekilde yapılmıştır. Şehir agorasında bulunan Demeter ve Poseidon heykelleri ile şehirde kara ve deniz ticaretinin birleştiği anlatılmak istenmiştir (Baykara, 2001: 94). Günümüze ulaşan antik dönem kalıntılarının büyük kısmı bu dönemden kalmıştır. Onarılan Kadifekale surları, agora, tiyatro, stadyum ve günümüze ulaşmamış olan kütüphane ve çeşmeler bu dönemden yapılardır (Öztürkler, 2011: 39).

395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla İzmir Doğu Roma-Bizans toprakları içinde kalmıştır (Kütükoğlu, 2001: 516). Bugün Bizans olarak adlandırılan bu topraklarda o dönemde görülen Hristiyanlaşma faaliyetleri İzmir ve çevresinin tarihi gelişimini etkilemiş ve biçimlendirmiştir. Kente atfedilen bu dinsel kimlikle beraber bazı bölgelerin öne çıktığı ve kiliseler inşa edilerek kutsallaştırıldığı

görülür. Ayasuluk olarak bilinen Selçuk bu bölgelerin başında gelmektedir ayrıca süreklilik açısından da başarılı bir gelişim göstermiştir (Daş, 2009:41). Hristiyan dininin erken evrelerini de yaşayan kent bu süreçte yeni dini kolayca benimseyen merkezlerden biri olmuş ve “*Asya’nın yedi kilisesinden biri*” unvanını kazanmıştır (Darkot, 1985: 1243). 7.yüzyılda Anadolu’da baş gösteren İslam akınları ile kentin istikrarlı şekilde devam eden gelişimi sekteye uğramıştır. Bizans başkentine yapılacak akınlar için kent limanı Muaviye tarafından bir üs gibi kullanılmıştır (Ostroorsky, 2011: 115). Kentin düşüp düşmediği bilinmemesine rağmen bir süre İslam ordularının yönetiminde kalmış olmalıdır, zira bir İslam donanmasının 671-72 yılını İzmir limanında geçirdikleri bilinmektedir (Baykara, 2001: 94). İslam akınlarının yoğunluk gösterdiği 8.yüzyılda bölge ticari açıdan sarsılmış, ekonomik olarak kendine bağlı olan geniş alandaki istikrarsızlıktan zarar görmüştür (Darkot, 1945: 1243). Başkentteki yönetimle sıkı ilişkiler içinde bulunan kent karmaşalardan da doğrudan etkilenmektedir. 8.yüzyılda yaşanan “*ikonaklast-tasvir kırıclılık*” dönemi, yıllar boyunca devam eden ekonomik istikrarsızlıkla birlikte sanat ve kültür ortamında da gerilemeyi beraberinde getirmiştir (Öztürkler, 2011: 41). Bizans tarihçisi Ostrogorsky bu sürecin ateşlenmesinde, devlet içinde kimi mezheplerce zaten dillendirilmekte olan tasvirlerle karşı mücadelenin İslam akınları sırasında doğu ile kurulan temasla birlikte sızan doğu kültürü etkisi olduğunu söylemektedir. Bütün bu devlet içi ve dışındaki kargaşalar ve çalkantılı dönem ancak 9.yüzyılda durulmaya başlamıştır. Amorion hanedanına mensup hükümdar 3. Mikhail yönetimi bir nevi yeni devrin başlangıcını simgelemektedir (Ostrogorsky, 2011: 203). Tasvir kırıclılık döneminde imparatorların ihmal ettikleri batı Anadolu (Ostrogorsky, 2011: 203), yeni dönemde kültürel ve ekonomik anlamda canlanmış ve İzmir limanı da bu canlılıkta önemli rol oynamıştır (Ayönü, 2009: 2). 9.yüzyıldan itibaren İzmir limanı, Bizans’ın Akdeniz’deki en önemli harp filolarından birinin üssü haline gelmiştir. Askeri bir üs halini almış olan kentte Bizans imparatoru Tzimiskes kente yüklenen bu askeri hüviyeti sağlamak adına pek çok inşa faaliyetinde bulunmuştur (Baykara, 2001: 94). Dini ve siyasi anlamda önemli bir merkez olan kentin, askeri yönden de güçlendirilmesi ve kurulan tersanesiyle 10.yüzyıl başlarında Sisam Deniz Theması’nın merkezi haline gelmesiyle kentteki ticaret hayatı büyük yükseliş göstermiştir (Ayönü, 2009: 2). Kentte bu dönemde yoğun ve çeşitli inşa faaliyetleri görülmüş olsa da bu yapılar 1025 yılında gerçekleşen

kuvvetli deprem nedeniyle günümüze ulaşamamıştır (Daş, 2009: 41). Ticari bir merkez olarak kentin yükselişinden alınan ivmeyle birlikte ticarete Ceneviz ve Venediklilerin etkinliklerinin arttığı görülmektedir (Ayönü, 2009: 2).

11.yüzyıl, Bizans İmparatorluğu ve İzmir için yeni bir döneme geçişi ifade eder. Yüzyıl başlarında Güney Anadolu ve Kuzey Suriye'ye doğru aralıklarla düzenlenen Türkmen akınları, Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla düzenli hale gelmiştir. Bu akınlar zaman zaman Orta Anadolu'ya kadar ilerlemiş olsa da genellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleriyle sınırlı kaldıkları görülen Türkler, Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Ege ve Marmara kıyılarına kadar ilerlemişlerdir (Ülker, 2002: 469-70). Türklerin Anadolu'da varlıklarını göstermeleriyle birlikte İzmir'in Bizans ve Türkler arasında bir egemenlik çekişmesine sahne olduğu görülmektedir. Daş, bu dönemde Venedik ve Cenevizli tüccarların ticari merkez olarak kullandıkları İzmir'in, ticari karakterinin olgunlaştığını ve kentin kalıcı biçimde ekonomik ve ticari bir merkez olarak kendini konumlandığını söylemektedir (Daş, 2009: 43-44). Uzun süreli akınlar nedeniyle yerli halk adalar ve Balkanlar'a göç etmeye başlamış (Kütükoğlu, 2001: 516), sonraki dönemde Aydın Eli olarak anılan İzmir çevresine Türkler yerleşmeye başlamışlardır.

Malazgirt'ten on yıl kadar sonra yaklaşık 1081'de Anadolu'nun fetih hareketlerinde de adına rastladığımız Çaka Bey, İzmir merkezli olarak bir Türkmen Beyliği kurmuş ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi adına önemli bir adım atmıştır² (Ülker, 2002: 470). İzmir'de ilk olarak İzmir ve Efes tersanelerinde bir donanma kurulmasını sağlayan Çaka Bey, Urla ve Foça çevresi ile Midilli, Sakız, Sisam, Rodos ve Ege Denizi'ndeki civar adaları kurduğu beyliğe dahil etmiştir (Daş, 2009: 45).

Çaka Bey'in aynı zamanda damadı olan Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan tarafından siyasi fikirlerinin çatışması sonucu öldürülmesiyle, İzmir bir süre daha Türk hakimiyetinde kalmış olsa da yaklaşık olarak 1097'de Haçlı kuvvetlerinin de yardımıyla İzmir civarındaki Türk hakimiyetini ortadan kaldırıldığı görülmektedir (Ayönü, 2009:5). Bu süreçte Bizans, İzmir ve çevresine yeniden hakim olmuş görünse de Türkler bölgeden vazgeçmemiş ve akınlarına devam etmişlerdir. 1204 yılında Haçlı

² İzmir ve çevresinde ilk Türkmen Beyliği'ni kurmuş olan Çaka Bey'in tarihteki varlığı, adı ve farklı söyleniş biçimleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kurat,1966 ve Kafesoğlu,1984. Bu çalışmada literatüre yerleşmiş olan "Çaka" adı kullanılmıştır.

ordusunun İstanbul'u alması ile yıkıma uğrayan Bizans'tan sonra pek çok ufak devletin kurulduğu görülmektedir³. İstanbul'un uğradığı yıkımla beraber kentten kaçan soyluların İznik merkezli olarak bir devlet kurdukları görülür (Daş, 2009: 47). I. Theodoros Laskaris önderliğinde kurulan İznik İmparatorluğu döneminde İzmir yeniden önem kazanmış, özellikle III. Vatatzes'in döneminde imparatorluğun yönetim merkezinin İznik'ten Nymphaion'a taşınması ile İzmir tekrar Bizans donanma üssü haline gelmiştir (Ayönü, 2009: 5). Kent bu dönemde önemli gelişmeler yaşamış ve refah seviyesi yükselmiştir. Şehrin savunması güçlendirilmek üzere Kadifekale surları tamir edilmiş, bazı kısımlara yeni surlar ve kuleler eklenmiştir. Ayrıca limana yeni bir kale yapılmış, bu kale sonraları Liman Kalesi olarak anılmıştır (Daş, 2009: 47). Cenevizlilerle yapılan Nymphaion Anlaşması ile kentte Cenevizlilere büyük imtiyazlar verildiği görülmektedir. Burada İzmir'i ilgilendiren önemli kısım ise İzmir Limanı ve Liman Kalesi'nin denetiminin Cenevizlilerin elinde olmasıdır. Bu süreçte Cenevizliler kendilerine ayrı mahalle, kilise ve fırın gibi tesisler kurmuşlar ve yeni yapılan Liman Kale çevresinde üstünlük elde ederek kentin ticaretinde yönlendirici konuma geçmişlerdir (Baykara, 2001: 98). Bu dönemde kentin tarihinde önemli rol oynayan olaylardan biri de İstanbul'un 1261'de Latinlerden geri alınarak Bizans başkentinin tekrar İstanbul'a taşınmasıdır. Yönünü batıya dönen ve oradaki gelişmelerle ilgilenmek durumunda kalan Bizans, Anadolu'yu geride bırakmış ve sınır savunmasının zayıflamasına sebep olmuştur (Ayönü, 2009: 5). Bölgede zayıflayan imparatorluk hakimiyetiyle, bölgeye akınlar düzenleyen Türkler yeniden fetihlere girişmiş ve 14.yüzyıl başlarında kıyılara yanaşarak İzmir önlerine kadar ilerlemişlerdir. Bu dönemde ise kentte ikili bir yaşam olduğu gözlenmektedir. Kadifekale'de Bizans, Liman Kalesi'nde ise Cenevizliler baskın durumdadır (Baykara, 2001: 98). 1280 ve 1290'larda İzmir, Aydın ve Manisa sıkça Türkmen grupların saldırılarına hedef olmuş, ayrıca Gediz, Büyük ve Küçük Menderes vadilerinin kapsadığı kırsal alanda Türkmenler hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Bu sırada Anadolu'daki Moğol saldırıları nedeniyle kaçan kalabalık Türkmen gruplarının yeni yaşam alanları aramaları ve bölgenin uygun konumu bölgeye düzenlenen akınları

³ Kütükoğlu, Çaka Bey'in ölümünden sonra 1097'deki Haçlı seferine kadar bölgeyi Çaka Bey'in kardeşi Yalvaç'ın idare ettiğini söylemektedir (Kütükoğlu, 2000:15). Kurat ise dönem kaynaklarından Anna Komnena'nın Alexiad'ında Çaka Bey'in Haçlı seferi sırasında yaşıyor ve bölgeye hakim gibi görünmesinin bir yanırlıktan kaynaklanmış olabileceğini bildirir (Kurat, 1996:55).

sıklaştırmıştır. Bizans başkentinin İstanbul'a taşınmasından kısa süre sonra Türkmenler, neredeyse bölgenin tamamına yeniden hakim olmuşlardır (Ayönü, 2009: 6).

14.yüzyıl başlarında Germiyanogulları ordusunda Aydın ve çevresini fethetmek üzere görevlendirilen subaşı Mübarizüddin Mehmet Bey, kendisinden önce bölgeye düzenlediği seferlerle başarılar kazanmış olan Sasa Bey'den Tire, Ayasuluk ve Birgi'yi almış ve burada Birgi merkezli olmak üzere Aydınoğulları Beyliği'ni kurmuştur⁴ (Daş, 2009: 49). 1317'de Aydınoğlu Mehmet Bey'in İzmir üzerine düzenlediği seferlerle Kadifekale alınmış, fakat Liman Kalesi'ni almayı başaramamıştır. 1327 yılında sahip olduğu toprakları oğulları arasında paylaştıran Mehmet Bey, İzmir'i ortanca oğlu Umur Bey'e vermiştir (Ayönü, 2009: 6). Umur Bey İzmir'e gelince babasının daha önce alamadığı Liman Kalesi'ni almak üzere harekete geçmiş, iki buçuk yıl süren zorlu bir süreç sonunda 1329'da kaleyi ele geçirerek bölgenin tamamını Türk hakimiyeti altına almıştır (Daş, 2009: 49). 1334'te Mehmet Bey'in ölümüyle Umur Bey Aydınoğulları Beyliği'nin başına geçmiş ve beyliğin merkezi Birgi'den İzmir'e taşınmıştır. Burada tersaneler kurdurmuş ve oluşturduğu güçlü donanma ile Ege Denizi'nde çevreye seferler düzenlemeye başlamıştır (Baykara, 2001: 101). Umur Bey'in denizlerdeki başarılı seferleri Latinlerin birleşerek Papa'ya yeni bir haçlı seferi için başvurmalarına neden olmuştur. Haçlıların düzenledikleri seferle Venedik, Ceneviz, Kıbrıs ve Rodos donanmaları birleşmiş, büyük bir baskınla İzmir'in sahil kesimi ve Lima Kalesi'ni ele geçirmişlerdir (Kütükoğlu, 2001: 516). Bu süreçten sonra kent, Kadifekale'yi elinde bulunduran Aydınoğulları Beyliği ve Liman Kalesi'ni ele geçirmek üzere sıklıkla seferler düzenleyen Umur Bey, kalenin ele geçirilişinden yaklaşık on yıl sonra 1348'de düzenlediği bir sefer sırasında hayatını kaybetmiş yerine kardeşi Hızır Bey geçmiştir. Beyliğin bu süreçten sonra denizlerdeki gücünü kaybettiği ve zayıfladığı görülmektedir (Baykara, 2001: 102). Bu dönemde İzmir'e giden karayolları Türklerin, deniz yolları ise Latinlerin kontrolünde olduğundan kent ticaret merkezi olma özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. İki yönlü işleyen ticari malların

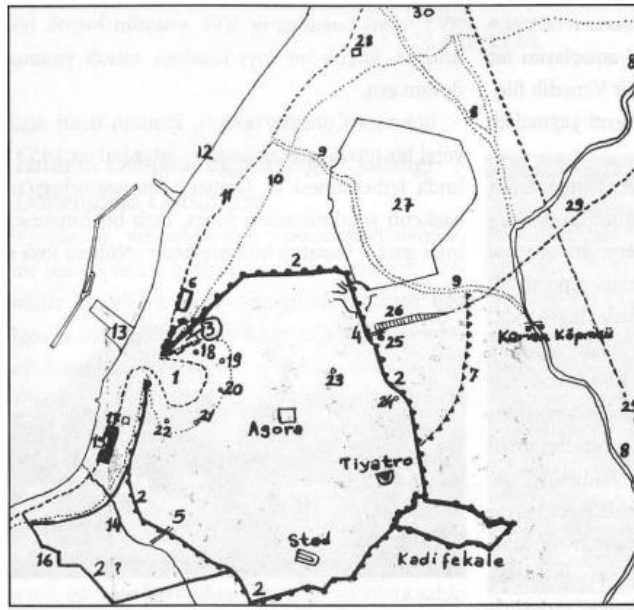
⁴ Ayasuluk bu dönemde kale-kent kimliği göstermektedir. Bir liman şehri olması nedeniyle de Aydınoğulları'nın Batılılar ile ticari ilişkiler geliştirmesinde önemli rol oynamıştır. Bu anlamda Batılılar ile Aydınoğulları arasında ilk anlaşma da Girit Dükası Giovanni Sanudo ve Ayasuluğ'u yöneten Hızır Bey arasında 1337'de imzalanmıştır. Telci, bu anlaşmanın Venedik ticaretini Aydın sahasına yaymak amacıyla imzalandığını söylemektedir (Telci, 2010:26-27).

kentten geçişi sıkıntıya girmiş ve şehirde ekonomik ve ticari bir kilitlenme durumu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle ticaret güneye Ayasuluk ve Balat limanlarına kaymıştır (lker, 2002: 474).

Anadolu’da Türk birliği kurma siyaseti güden Osmanlı Sultanı I. Bayezid, 1390 yılında bölgeye seferler düzenleyerek Aydın, Saruhan, Menteşe ve Germiyan beyliklerini Osmanlı idaresine dahil etmiştir (lker, 2002: 474-75). Bölgedeki önemli liman kentleri Foça, Ayasuluk, Balat, Urla, eşe ve Kuşadası Osmanlı egemenliğine dahil edilmiş, İzmir’de Kadifekale ve çevresi ele geirilmiişe de Liman Kalesi ve çevresindeki kentin sahil kesimi ele geçirilememiştir. İzmir bu anlamda Batı Anadolu’da Hristiyanların son beldesi olarak kalmıştır (Yılmaz; Yetkin, 2002: 39). Kentteki ikili yönetim, Emir Timur’un Ankara Savaşı’nda Yıldırım Bayezid’i mağlup edip Batı Anadolu üzerinden ilerlediği sırada Latinler ve Türkler arasındaki mücadeleyi görüp müdahale etmesine kadar devam etmiştir. 1402’de Emir Timur Liman Kalesi ve sahil kesimini de fethetmiş Liman Kalesi’ni yıktırmış ve bölgeyi Aydınoğlu Musa Bey’e bırakarak bölgeden ayrılmıştır (Ayn, 2009: 6). Timur’un Anadolu’dan ayrılmasının ardından İzmir’de subaşılık yapmış olan Cüneyd Bey İzmir’e hakim olmuş, kısa zaman içinde de Aydınoğlu Beyliği’nin eski toprak sınırlarına ulaşarak bu alanda yeniden egemen hale gelmiştir (Daş, 2009: 52). Bu dönemde uzun ve karmaşık bir süreçten geçmiş olan Osmanlı Beyliği’nde fetret dönemi yaşanmış ve elebi Mehmet taht mücadelesini kazanarak beyliğin başına geçmiş, beyliği yeniden eski gücüne döndürmeyi hedeflemiştir. Çelebi Mehmet, Rumeli bölgesinde düzeni sağladıktan sonra Anadolu’ya geçmiş ve ilk iş olarak İzmir’i almak için Aydınoğlu Cüneyd Bey’e çağrıda bulunmuştur. Cüneyd Bey’in çağrıya cevap vermemesi üzerine elebi Mehmet Çandarlı, Kayacık, Menemen ve Kemalpaşa kalelerini almış ve İzmir zerine yürümüştür. Kara ve deniz üzerinden saldırılara girişen elebi Mehmet, kentin surlarını pek çok bölgeden tahrip etmiş sonunda ise hakimiyeti ele geçirmiştir (Uzunçarşılı, 2003: 351). 1422’de Osmanlı Beyliği içinde yeniden siyasi karmaşanın baş göstermesiyle beraber Aydınoğlu Cüneyd Bey bölge üzerine yeniden yürüyerek kenti geri almışsa da 1426 yılında 2.Murad döneminde İzmir Osmanlılar tarafından tamamen ele geirilmiiştir (Daş, 2009:54). Kentte uzun yıllardır süregelen siyasi ve yönetimsel ikilik Osmanlı’nın İzmir ve çevresini ele geçirmesiyle sona ermiş görünmektedir. Ancak Osmanlı Devleti kent ve çevresini

kontrol ediyor olsa da denizlerde önceki dönemde kurulan ve Venediklilerin baskın konumunda oldukları denge devam etmektedir. Egemenlik mücadelelerinin yaşandığı sırada zarar gören kent Osmanlı hakimiyetine girdiği süreçte harap durumdadır. Bu nedenle de Osmanlılar güçlü bir donanmaya sahip olan ve kıyılarına saldırı girişimlerinde bulunan Venediklilere engelleyici önlemler alamamışlardır (Yılmaz; Yetkin, 2002: 41). Ticaretteki paylarını kaybetmek istemeyen Venedikliler, 1472’de kıyılara askeri güçlerini yönlendirerek körfeze girip limanı yakıp yıkmış ve kenti yağmalamış fakat kentte kalmamışlardır (Kütükoğlu, 2001: 517). Gerçekleştirilen saldırılarda Aydın’ın o dönemdeki sancak beyi Balaban Bey şehri kurtarmak adına karşı atakta bulunmuşsa da işe yaramamış, kent ateşe verilip yakılmıştır. Tütüncü’nün anlatımıyla bu saldırıda yoğun olarak Kadifekale sırtları yani Müslüman nüfusun yaşadığı bölge hedef alınmıştır. Venediklilerin kentte yarattıkları yıkımda Liman Kalesi de büyük ölçüde zarar görmüştür. Fatih Sultan Mehmed harap olan kalenin yeniden inşası için emir vermiş ve kale yeniden inşa edilmiştir. Tütüncü kalenin yeniden inşası için “*bir nevi yeni İzmir’in kuruluş tapusudur*” demektedir⁵. Yeniden inşa edilen kalede bir garnizon ve kuvvetli toplar da bulunmaktadır (Baykara, 2001: 108). Kale uzun yıllar boyunca kenti denizden gelebilecek tehlikelere karşı koruyan en önemli yapılardan olmuştur. Bu haliyle bakıldığında kent, yukarda bir iç kale konumundaki Kadifekale ve aşağıda kıyı şeridinde Liman Kalesi arasında bütünleşmiş bir görüntü oluşturmaktadır (Yılmaz- Yetkin. 2002: 41). Bu dönemden sonra İzmir yabancı uyruklu halk ve Türk halkının beraber yaşadığı bir kent haline gelmiş ve gelişimini bu şekilde sürdürmüştür (Şekil: 2) (Ersoy, 1991: 7).

⁵ Liman Kalesi’nin yeniden inşa edildiği döneme ait kitabesi ve detaylı bilgi için bkz. Tütüncü,2017.

- 1) İliman
- 2) Dışkale / surlar.
- 3) Aşağıkale (Limon kalesi, Okkalesi, Hisar).
- 4) Manisa Kapısı (Çorakkapı).
- 5) Efes / Ayasluğ Kapısı (Altınyol).
- 6) Vezirhanı.
- 7) Sarıbeyoğlu suru.
- 8) Kemer Deresi.
- 9) Boyacı Deresi.
- 10) Eski sahil hattı.
- 11) XVII-XVIII. yy sahil hattı.
- 12) Kordon.
- 13) Gümrük.
- 14) Damlalık Deresi.
- 15) Sankışla.
- 16) Değirmendağı.
- 17) Konak.
- 18) Hisar Camii.
- 19) Şadırvan Camii.
- 20) Kestanepazarı Camii.
- 21) Başdurak Camii.
- 22) Kemeralı Camii.
- 23) Hatuniye Camii.
- 24) Faik Paşa Camii.
- 25) Çorakkapı Camii.
- 26) Basmane Garı.
- 27) Kültürpark.
- 28) Fransız Hastanesi.
- 29) Demiryolları.
- 30) Tuzla / Punta.

Şekil 2: İzmir Şehri Tarihi Planı (Yılmaz. Yetkin, İzmir Kent Tarihi: 42).

Bu yüzyıldan itibaren, diğer bir deyişle 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar, Akdeniz bir dünya ekonomisi olarak tek başına öne çıkmıştır. İtalya'nın kuzey kıyıları boyunca sıralanan kent-devletler ve onlarla Akdeniz genelindeki ekonomik dokuda benzer sorunlar ve genel yönelimlerin belirlediği bir ilerleyiş göze çarpmaktadır. Akdeniz ve çevresinde süreç içindeki ekonomik akışların değişiminde Osmanlı'nın batıya ilerleyişiyle o döneme kadar bölgede güçlü bir hakimiyet kuran Venedik ve Ceneviz koloni imparatorlukların zayıflamaları önemli yer tutmaktadır (Tabak, 2021: 21-22). Osmanlı hükümeti 15.yüzyıl sonu 16.yüzyıl başlarında Antalya, Konya, Bursa ve İstanbul'a kadar olan karayollarını hakimiyetlerine aldıktan sonra daha güvenli hale gelen kervan yolları çoğu tüccar için tercih edilir hale gelmiştir. 16.yüzyıl başlarında Mısır ve Rodos'un da fethiyle deniz yollarının bir kısmı da Osmanlı eline geçmiş güvenli görülen ticaret alanı genişlemiştir. Bu ilerleyişe ek olarak hakimiyete alınan Arap toprakları ve dolayısıyla elde edilen Doğu Akdeniz limanları ticari işleyişi güneye kaydırmıştır. Batı Anadolu bu dönemde ticari olarak göz ardı edilmiş görünmektedir (Goffman, 1995: 5).

İzmir, 15.yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin kentte kesin egemenlik sağladığı sürece kadar farklı taraflar arasında hakimiyet mücadelelerine sahne olmuş

ve kentte ikili bir manzara gözlenmiştir. Fiziksel olarak da kente yansıyan bu ikili durum, liman bölgesinde etkin olan Hristiyan topluluklar ve yukarıda yer alan Kadifekale çevresinde yayılmış olan Türkler arasında bir bölünmüşlük yaratmaktadır. Bu ikili oluşum, kentin uygun konumuna rağmen ticari açıdan gelişimini duraksatmış ve ilerleyişine de engel olmuştur. Kütükoğlu'nun görüşüne göre, Osmanlı Devleti'nden önceki süreçte Türklerin kentin kara yollarına hakim olması Latin Devletlerinin deniz yoluyla Anadolu'ya yapacakları ticareti kısıtlamıştır⁶ (Kütükoğlu, 2000: 251).

Osmanlı hakimiyetini takip eden dönemde Liman Kalenin de yeniden inşasıyla birlikte kent iki kaleli eski görüntüsüne yeniden ulaşmıştır. Tepedeki Kadifekale ve kıyıdaki Liman Kale arasında, kentin doğu ve batı yönlerine uzanan dış surlar ile yerleşim dokusunu oluşturan bir bölge oluşmaktadır. Konut yerleşimi bu dönemde çoğunlukla Kadifekale çevresinde görülürken Liman Kalesi ve civarında ticari bölge yer almaktadır (Yılmaz, Yetkin. 2002: 41). Hakimiyeti izleyen süreçte giderek artan nüfusla beraber Türklerin kıyıya doğru indikleri görülmektedir (Goffman. 1995: 7).

Kent, 15. yüzyıldan 16. yüzyıl başlarına kadar az gelişmiş küçük bir kasaba olarak görülmektedir (Kütükoğlu, 2000: 23). Goffman bu durumun nedeninin uluslararası ticaretin temelini oluşturan ürünler ve ticaret yolunun güzergahı olduğu görüşündedir. Doğu-Batı arasındaki ticarete merkez Halep ve İskenderiye'dir. Anadolu'dan geçen bazı ürünlerde ise merkez Tebriz ve Bursa'dır⁷ (Goffman, 1995: 4). Kent bu dönemde Batı Anadolu'da liman olarak öne çıkmamıştır. Fakat İzmir limanı iç ticarete diğer Osmanlı limanları ve İstanbul arasında, İzmir çevresinden giden malların sevkiyatı için yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu sevkiyat işleri ve ticaretin düzenlenmesinde İzmir kadısı görevlendirilmiştir⁸. Kent 16.yüzyılda Batı Anadolu'da en önemli liman değilse bile, iç ticarete deniz nakliyatının ucuzluğu

⁶ W. Heyd, 1344-1402 yılları arasında Batılı yönetimin bölgede ticari bir refah sağlayıp sağlayamadığını sorgulamış ve bunun olanaksız olduğu sonucuna ulaşmıştır. Heyd'e göre; *"kenti elde tutmanın güçlüğü, istikrarsızlıklar ve yatırımlarda para kaybı açısından yüksek riskli durum bu devletlerin Anadolu'ya ticaret yapmamaları veya çekimser olmaları konusunda etkili olmuştur"* (Heyd, 2000:602-603).

⁷ Coğrafi ve jeopolitik nedenlerle Bursa limanı bu dönemde öne çıkmaktadır. Doğudan batıya giden bazı lüks ticaret malları Anadolu'dan geçmesine rağmen yine son durak İzmir olmamış, bu yol da Tebriz-Bursa kervan yolu dahilinde kalmıştır (Goffman, 1995: 4-5).

⁸ Üretilen malların toplanması için "hassa kilercileri", toplanan malın sevkiyatı için ise bir "kapıcı" görevlendirilmektedir. Bu malların ve ticaretin defteri İzmir Kadısı tarafından tescil edilerek İstanbul'a gönderilmektedir (Kütükoğlu, 2000:36).

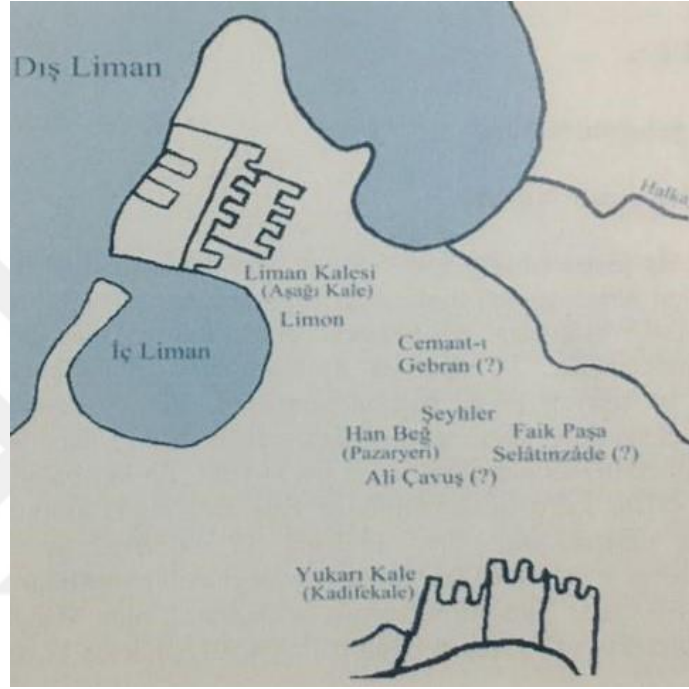
sebebiyle önemlidir (Kütükoğlu, 2000: 35). Yönetim tarafından Batı Anadolu’da tarım canlandırılmış ve üretilen malların akışı İzmir ve çevre limanlarla birlikte imparatorluk içinde ihtiyaca göre yönlendirilmiştir. Bu ekonomik düzen kentin ticari olarak büyümesine fırsat bırakmamıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda bölgedeki ulaşım ağı ile ortaya çıkan Kuşadası ve Çeşme dönemin önemli ticaret merkezlerinden olmuş, İzmir onların gerisinde kalmıştır (Şimşir, 2017: 28). Bu süreçte kent kendi ürettikleri ile kendine yetecek konumdadır. En çok gelir sağlanan ürünler ise üzüm, incir ve zeytindir. Halk üretim yaparak kendi ihtiyacını karşılar ve fazlasını çevredeki pazarlarda satarak yine pazarlardan farklı ihtiyaçlarını temin eder durumdadır. Başkent ve sarayın üzüm, incir, nar, badem, armut, zerdali gibi besin ihtiyaçları, sabun, balmumu gibi ihtiyaç malzemeleri ile urgan, kendir, yelken bezi gibi malları İzmir ve çevresinde üretilerek deniz yoluyla İstanbul’a gönderilmektedir (Kütükoğlu, 2001: 525). 16.yüzyılda kent güçlü ve büyük bir imparatorluğun parçasıdır ancak İzmir limanı bu dönemde de önemsiz bir konumda görünmektedir. Goffman’a göre başkent, İzmir’in Osmanlı egemenliğine girmeden önceki yıkılmış hali sebebiyle kentin uluslararası ticari potansiyelini öngörememiştir (Goffman, 1995: 7).

16.yüzyıl başlarında kentin yerleşim dokusuna bakıldığında İzmir beş mahallesi olduğu görülmektedir. O dönemde İzmir’de birisi günümüzde de bulunan dış liman ve günümüzde izlerini haritada takip edebildiğimiz iç liman olmak üzere iki limana sahiptir⁹. 1528 yılında yapılan nüfus sayımında kentte 225 hane olduğu tespit edilmiştir. Bu hanelerden 50 tanesi şehir içinde değil Boynuzseküsü adı verilen bölgede yaşamaktadır. Kentte bulunan mahalleler ise; Faik Paşa, Han Bey, Mescid-i Selatinzade, iç liman yakınlarındaki Limon/Liman ve gayrimüslimlerin yaşadığı Cemaat-i Gebrandır¹⁰. Yüzyıl sonunda ise kent nüfusu artmış hane sayısı 307’ye çıkmış ve yaşanan artışla birlikte üç yeni mahalle daha oluşmuştur. Bunlar Ali Çavuş, Yazıcı ve Şeyhler mahalleleridir (Şekil:3) (Kütükoğlu, 2000: 23-24-27). Kentte görülen nüfus artışı yerleşik nüfusun doğal yükselişiyle birlikte çevredeki siyasi değişimlerle de alakalıdır. Yeni fethedilen Sakız Adası’ndan güvenli bir ortam

⁹ Günümüzde Konak’ta bulunan ve Kemeraltı bölgesinden Hisarönüne kadar uzanan ve ticaret alanını bir yay biçiminde saran bölge o dönemde iç liman hattını oluşturmaktadır (Kütükoğlu, 2000:19).

¹⁰ Faik Paşa Mahallesi günümüzde Altınordu adını almıştır. Han Bey ise Agora civarında bulunan ve bir adı da Pazar olan günümüzde Pazaryeri mahallesidir. Cemaat-i Gebran ise günümüzde Alsancak ile Basmane arasında konumlanmıştır.

arayışıyla kente yapılan göçler nüfusu artıran nedenlerden biridir. Yılmaz ve Yetkin bu göçlerin kentin niteliğini de etkilediğini şu şekilde açıklamaktadır; “*Adalardan gelenler tarımla değil, ticaretle uğraşıyor, buna bağlı olarak da İzmir yavaş yavaş bir Pazar kentine dönüşüyordu. 16.yüzyıldan itibaren İzmir Limanı hem İstanbul’a mal sevk edilen hem de dışsatımın olduğu bir özellik gösteriyordu.*” (Yılmaz- Yetkin, 2002: 44-45).

Şekil 3: 16. yüzyıl İzmir mahallelerini gösteren harita. (Kütükoğlu, 2000: 23).

Kentin bu yüzyılda yapılı çevresine bakıldığında az gelişmiş kasaba görüntüsü kendini göstermektedir. Kütükoğlu kentteki vakıf eserlerinin azlığını hemen yanı başında bulunan Manisa'nın şehzade sancağı olmasına bağlamaktadır. Görüşünü şu şekilde aktarır “*İzmir'in bu asırda fazla gelişmemesinin bir sebebi de hiç şüphe yok ki, komşusu Manisa'nın şehzade sancağı seçilmiş olmasından kaynaklanmıştır. Hanedan mensupları bu şehre önem vermiş ve vakıflarını burada kurmuşlardır. İzmir'deki vakıflar ise bunların yanında küçük ve sönük kalmışlardır.*” (Kütükoğlu, 2000: 213).

Bu dönemde kentte vakıflar sayıca azdır, ayrıca vakfiyelerin günümüze ulaşmaması sebebiyle de kesin bilgilere ulaşmak zordur. Kentte bulunan vakıf eserlerine bakıldığında büyük külliye yoktur, küçük yapı toplulukları, cami ve

zaviyeler bulunmaktadır. Bu dönemde inşa edilen vakıf eserlerine bakıldığında iki manzume görülür. Bu eserler aynı zamanda bulundukları bölgelerde mahalleye adını veren Faik Paşa¹¹ ve Han Bey manzumeleridir¹². Kentte ayrıca Yukarı Kale Camisi, Hacı Hamza Mescidi, Hisar/Yakub Bey Camisi, Selatinoğlu Cami'si, Şeyh Mükremüddin Zaviyesi, Ahi Cuka Zaviyesi, Ahi Osman Zaviyesi ve Cüneyd Bey İmareti bulunmaktadır. Kentin ziraat ve sanayisine bakıldığında bu dönemde kentin tarla, bağ ve bahçelerinden büyük miktarlarda ürün alındığı görülmektedir, ayrıca boyahane ve sabunhaneler de sanayi işletmeler olarak bulunmaktadır. Kentte bulunan tuzla ise dönem için oldukça önemli yer tutar¹³.

Bu bilgilerle kente bakıldığında 15. yüzyıl ve 16. yüzyılda başkentin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak besin deposu ve artalanından temin edilen malların iç ticarete uygun görülen alanlara yönlendirildiği basit bir kent görünümündedir. Kentte inşa edilen eserler ise bunu destekler nitelikte mahalli düzeyde dini ve sosyal ihtiyacı karşılamaya yöneliktir.

16.yüzyılda Kuşadası ve Çeşme limanları ile yarışacak gücü toplayan kentte yaşayan nüfusun dağılımı iç liman çevresinde Yunan, Ermeni, Yahudi ve Frenkler, Kadifekale eteklerinde ise Müslüman Türkler olarak karşımıza çıkar (Ersoy, 1991: 8).

İlerleyen dönemde İzmir'de önem kazanacak olan İran ipek ticaretinin merkezi Halep'tir. 1588-1618 yılları içinde gerçekleşen İran-Türk savaşları Halep ipek ticaretinin durgunlaşmasına yol açmış, bu dönemde Bursa Anadolu'nun en büyük ipek ticaret merkezi olarak öne çıkmıştır (Baykara, 2001: 123). 17.yüzyıla gelindiğinde kentin ticari açıdan önem kazanmaya başladığı görülmektedir.

Kentin ticari dönüşümünde üç büyük neden göze çarpmaktadır. İlki, Cenevizliler elindeki Sakız Adasının alınmasıdır ve en önemli adım olarak görülebilir. Bu dönemde Ege ve Akdeniz'de ticari hayatı yönlendiren Venedik, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ticari hayatına devam etmek zorunda kalmıştır. Doğu ile Batı arasındaki en önemli liman olan Sakızın Osmanlı yönetimine geçmesiyle, Anadolu'da ticaret yapan

¹¹ Cami, medrese ve muallimhaneden oluşmaktadır. Günümüze camisi ulaşmıştır (Kütükoğlu, 2000: 214). Aktepe bulunduğu mahalleye de adını veren bu yapının banisi olarak Fatih Sultan Mehmed dönemi sonlarında II. Bayezid döneminde yaşamış olan Selanik, Varda, Karlı ve Yenice Vardar'da eserler yaptırmış olan Faik Paşa olabileceğini söylemektedir (Aktepe, 2003: 20).

¹² Mescit ve zaviyeden oluşmaktadır.

¹³ Kentte bulunan zirai ve sanayi işletmeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kütükoğlu.2000.

yabancı tüccarlar için mallarını Çeşme Limanı'na ve oradan da Sakız Adası'na götürerek gidecekleri yerlere dağıtımaya çıkarmaktan çok daha kolay ve ucuz bir yol olarak İzmir limanı kullanılmaya başlamıştır. İzmir'in artan vergi geliri 1618'deki İran barışından sonra ipeğin vergilendirme açısından Bursa'ya göre daha ucuz olan İzmir'e yönlendirilmesi kenti tercih edilir kılan sebeplerdir¹⁴ (Çelik, 2000: 220). Bir diğer neden ise Doğudan gelen malların geçiş güzergahı olan Halep üzerinden Akdeniz rotasının Osmanlı-İran savaşlarından kaynaklanan güvensiz halidir. Güzergah üzerindeki paşaların yoğun vergi talepleri de güvensiz yol şartlarına eklenince tacirler Erzurum üzerinden Anadolu'ya oradan da İzmir Limanı'na doğru bir güzergah tercih etmişlerdir. Halep ayrıca Ümit Burnunun keşfiyle beraber doğudan gelen malların deniz yoluyla taşınmasından dolayı da gözden düşmüş görünmektedir. Bu sebeplerden artan ticari değer kent ile başkent arasında oluşan ve İzmir'in İstanbul için bir antrepo olarak kullanılma durumunda bir kırılma yaşatmış, kentin kaderini değiştirmiştir.

17.yüzyıla gelindiğinde kentin büyüme hızının arttığı görülmektedir. O döneme kadar kentte Türk-Müslümanlar, Rumlar ve Yahudilerin yaşadığı bilinir. Bu dönemde kentin sınırları Alpaslan'ın aktarımıyla; kuzeyde günümüzde bulunmayan Boyacı Deresi, güneyde Bahribaba Parkı civarındaki mezarlıklar, batıda kıyı hattı ve iç liman¹⁵, doğuda ise Kadifekale yamaçları ile çizilmiş görünmektedir. İlerleyen dönemde görüleceği üzere kentin kuzeydoğusu Kervan Köprüsüne doğru bulunan kısmı açık bulunmakla birlikte kentin genişlemesine alan bırakmaktadır (Alpaslan, 2014: 57-58) (Şekil: 4).

¹⁴ Çelik çalışmasında 17.yüzyılda İzmir'in başkente sağladığı vergi gelirinin Kuşadası'ndan fazla olduğu söylemektedir (Çelik, 2000: 220).

¹⁵ Bu yüzyılda kent içine sokulan iç liman yavaş yavaş dolmaya başlamıştır. Piri Reis limanın doluşunu şu sözlerle aktarmıştır “*Mezkur limanın etrafı bir mildir. Ol limana evvel büyük ıgrıbarlarla girdik; amma sonra vardığımızda dolmuş idi.*” (Piri Reis'ten aktaran Baykara, 2001: 53).

Şekil 4: 17.yüzyıl başlarında İzmir mahalleleri (Alpaslan, 2014: 59).

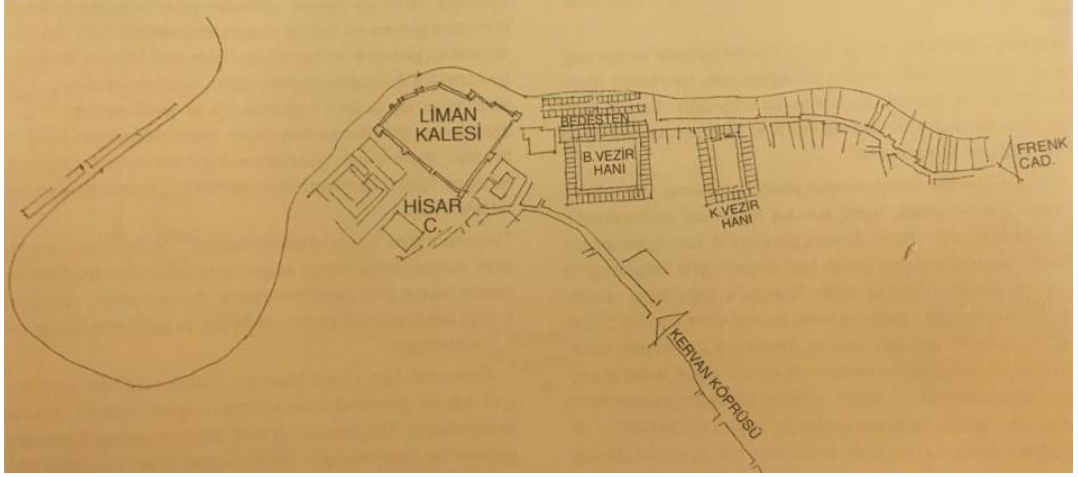
Yüzyıl ortasında liman nedeniyle yükseliş gösteren kentte giderek artan nüfus yeni mahalleler oluşmasına sebep olmuştur. Faik Paşa, Han Bey, Mescid-i Selatinzade, Limon/Liman, Cemaat-i Gebran, Ali Çavuş, Yazıcı ve Şeyhler mahallelerine ek olarak Mir Ali, Yaycılar, Çiçek, Hatuniye, Cedid/Mahalle-i Cedid, Kefeli, Cami-i Atik, Kasab Hızır, Hasan Hoca, Kala-i Bala mahalleleri ve var olan Rum mahallesi Cemaati Gebran'a Ermeni ve Yahudilerin bir arada yaşadıkları düşünülen mahalleler eklenmiştir (Kütükoğlu, 2000: 24).

Kentin yükselen ticari potansiyeli yapıları çevresinde de önemli ölçüde değişim yaratmıştır. İç limanın gerisinde bulunan kentin ticari alanı olan çarşı bölgesinde hanlar inşa edilmeye başlamıştır. Bir yay biçimli iç liman çevresi boyunca yerleştiği düşünülen ticari yapılar kentin kuzeyine doğru hat boyunca yerleşmiştir. Yüzyıl ortalarında kente gelen Katip Çelebi kentte 60 han bulunduğunu, 1670'li yıllarda kente gelen Evliya Çelebi ise 82 han bulunduğunu aktarmaktadır (Çelebi, 2011: 102; Çelebi K., 2013). Yüzyılın ikinci yarısında kent içinde ve çevresinde önemli yapılaşmalar dikkat çekmektedir. Kente giren çıkan gemileri kontrol etmek amacıyla körfezin en dar olduğu kısma bir kale inşa edilmiştir (Ülker, 1994: 1). Bu yüzyılda kentte bulunan ve iç limanı yay biçiminde saran alanda anıtsal nitelikli cami inşaatları dikkat çekmektedir. Bu dönemde inşa edilen anıtsal nitelikli camiler; Şadırvanalı (Niflize/Bıyıklıoğlu) Cami (1636-37), Başdurak (Hacı Hüseyin) Cami (1652), Kemeraltı (Ahmet Ağa) Cami (1671)'dir. Kente girişte limanı çevreleyen

konumlarıyla kentte Müslüman toplumun etkin gücünü gösteren bir görünüm oluşturmaktadırlar. Ayrıca bu yüzyılda kentteki ticari yükselişi takip eder şekilde ilerleyen inşa faaliyetlerinden biri de medrese yapılarıdır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan anıtsal cami faaliyetlerine ek olarak bu dönemde inşa edildiği bilinen pek çok cami avlusunda medreselere de yer verilmiştir. Bu yüzyılda inşa edildiği bilinen ve avlusunda birer medrese bulunduran camiler şunlardır: Başdurak (Hacı Hüseyin) Camisi, Müftü Camisi, Bölükbaşı Camisi, Ahmet Efendi Camisi, Kemeraltı Camisi, Gedusizade Ali Ağa Camisi, Balyanbolu Camisi, Çorakkapı Mescidi, Hatuniye Camisi, Kapdan Paşa Camisi, Kurdbaşızade Camisi, Hacı Yusuf Camisi. Bu dönemde inşa edilen medreseler olan Derviş Ağa Darülkurra ve Hacı Mustafa Medresesi ise müstakil olarak yapılmış fakat öncesinde inşa edilmiş olan camilere yakın bölgelerde konumlandırılmışlardır (Taş, 2020: 51-140-60-64-67-155-71-156-82-177-159-86).

Bu yüzyıl sonunda kentte bulunan yerleşim alanları kentin iç limanı doğusunda Kadifekale eteklerinde Türk mahalleleri, buranın doğusunda Rum Mahallesi çarşı bölgesi ile Türk Mahallesi arasında kalan bölgede ise Musevi Mahallesi yer almaktadır. İç limanın kuzeyinden başlayarak kıyı çizgisi boyunca kuzeye doğru devam eden alan ise Frenk Caddesi olarak bilinen alanı oluşturmaktadır. Yüzyıl ortalarında inşa edildiği bilinen Büyük Vezir Hanı ve hemen yanında konumlanmış olan Çakı ve Çuha Bedestenleri bu bölgede ticari hayatı temsil eden ölçekleriyle dikkat çeken iki önemli yapıdır. Bu yapıların hemen yanında ise Liman Kalesi bulunur. (Beyru, 2011: 20-21). Bu yüzyılda kentte inşa edildiği bilinen 22 han vardır¹⁶. Bu yüzyılda kentteki kıyı şeridinde yer alan konumlanışı Beyru şu şekilde aktarmaktadır; *“Büyük Vezir Hanı ile bedestenlerin konumlarından da anlaşılacağı üzere, bir yandan Frenk Caddesi’nin başlangıç noktasında ve öte yandan da, kervan yolunun denize ve gümrüklere ulaştığı noktada yer almasını, kuşkusuz çok yerinde bir planlama kararı sonucu ya da çok fonksiyonel bir yer seçimi olarak kabul etmek gerekecektir.”* (Şekil:5) (Beyru, 2011: 22).

¹⁶ Bu yüzyılda kentte inşa edildiği bilinen hanların ismini büyük ölçüde 1671’de kente gelen Evliya Çelebi’den öğrenmekteyiz (Çelebi, 2011:105-106). Kent içinde bu dönemde yapılmış hanlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ersoy.1991.

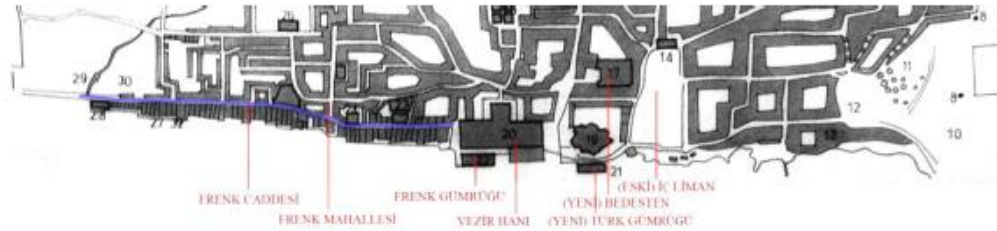

Şekil 5: Büyük Vezir Hanı ve Küçük Vezir Hanı ile kıyı şeridi (Beyru, 2011: 23).

Batılı tüccarların İzmir Limanını Batı Anadolu ürünlerinin sevkiyatı için transit liman olarak seçmeleriyle birlikte Avrupalı tüccarların kentte konsolosluk açmaları ekonomik atılımda önemli bir adım gibi görünmektedir. Syrett'in görüşüne göre, Kuzey Batı Avrupalı tüccarlar daha rahat hareket edebilecekleri ve Halep gibi sıkı denetimlerin olmadığı bir liman kullanarak Levant pazarına ulaşmak istiyordu. Yüzyıl sonlarında Celali isyanları sırasında bölgede merkezi otoritesini zayıflaması Avrupalı tüccarların gümrük çalışanları ve imtiyazlı kimselerle güçlü ilişkiler kurmasını kolaylaştırmıştır (Syrett, 2006: 20). Goffman, 16.yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın Batı Anadolu'daki ticareti artık kontrol edemediğini söylemektedir. Bölgede yerli- yabancı alıcı ve satıcıların oluşturduğu bir rekabet ortamı oluşmuş görünmektedir. Başlangıçta korsanlık düzeyinde gizli kapaklı yapıldığı bilinen bu ticaret 17.yüzyılda ise yasal haklarla veya gizli olarak İzmir'de çalışmaya başlamıştır (Goffman, 1995: 48). İşte bu noktada kentte konsoloslukların açılması başkent ve Avrupa arasında imzalanan kapitülasyonların bir sonucudur. Syrett bu kapitülasyonları şu şekilde anlatır; *"...sultana verilen politik desteğin bir sonucu olan bu ticari anlaşmalar Avrupalı tüccarların yerel yatırımcıya üstünlüğünü sağlayan karşılıklı ilişkilerdeki eşitsizlik üzerine kuruluydu."* (Syrett, 2006: 20). Fransız tüccarlar bu ekonomik ortamda öne çıkmıştır. 17.yüzyıl başında Avrupalı tüccarların kente gelişinden önce Fransız konsolosluğu açılmıştır. 1604'te başkentteki Fransız elçisi kentte elçisi bulunmayan ülkelere ait gemilerin Fransız bayrağı ve himayesi altında hareket etmesini ve ticareti yasaklanan deri, pamuk ve balmumu satın alabilmesine izin veren imtiyazlar almıştır (Goffman, 1995: 48).

Yüzyıl sonunda ve kentte gerçekleşen büyük depremler, ardından gelen yangın ve salgınlar ile kent büyük ölçüde zarar görmüştür. Bu depremler ve yangın sonrasında kenti tarif eden Slaars'tan Beyru şu şekilde aktarmaktadır *“Ticaret ölmüş, adeta felce uğramıştı. Kentte Avrupa'ya mal yükleyecek az sayıda tacir kalmıştı... Mallar açıktaydı ve yolda olan kervanların, olayı duyarak yollarından dönmelerinden korkuluyordu.... Sarsıntıların son bulduğu 31 Temmuz 1688 tarihinde, İzmir'de 22'si tacir olmak üzere yalnız 50'nin üstünde Fransız kalmıştı ve Fransız Konsolosluğu Buca'ya taşınmıştı.”* (Beyru, 2011: 25-27). Syrett deprem sonrası hemen toparlanmanın yerel pazarlardan gelen mahlumde, afyon ve pamuk gibi ürünlerle, İran'dan gelen kervanlar ve Avrupa'dan gelen gemilerle pazarın yeniden canlanmasıyla olduğunu söylemektedir (Syrett, 2006: 46).

17. yüzyıl sonu ve 18.yüzyıl başlarında kentte yükselen ticaret ve artan nüfus kentin yapıları alanında da kendini göstermektedir. Kent kuzeyde doğal sınırı olan Boyacı Deresini geçmiş görünür, güneyde Değirmendağı ve Karataş bölgesine doğru ilerlemiş ve batı yönünde ise dolan iç limandan birtakım alanlar kazanılmıştır (Alpaslan, 2014: 77).

Şekil 6: Kentin 1780 yılına ait olduğu varsayılan harita/krokisi. (Paris Milli Kütüphanesi'nden aktaran Beyru (Beyru, 2011: 27)

Frenk Caddesi olarak bilinen alan bu dönemde çeşitli ülkelerin konsolosluk binaları ve evleriyle şekillenmiştir. Yüzyıl başında ve ortalarında dolmakta olduğu belirtilen iç liman, yüzyıl sonunda tamamen dolmuştur (Şekil: 6).

Kentin ticari gelişiminin kente yansıması noktasında devlet eliyle İzmir'i uluslararası ticari bir pazar haline getirme çabasının varlığı da görülür. Kentin Batı Anadolu'nun tek limanı olmasını sağlamak amacıyla kente gelen gemilerin güvenliği için Sancak Kalesi inşa edilmiş, artalanında ise gümrük binaları, hanlar ve depolarla ticaret için gerekli altyapı tesis edilmiştir (Syrett, 2006: 21). Bu noktada kentteki siyasi

düzen de tüccarlar için tercih sebebi olmuştur. İmparatorluk kentte siyasi bir otorite bulundurmamıştır. Kent padişah hassı olarak ilan edilmiş, denizde güvenliği sağlamak için Kaptan Paşa görevlendirilmiş, yargı işlerinde kadı ve padişah adına vergi toplaması için ise ayanlar hizmet etmiştir (Yılmaz; Yetkin, 2002: 47). İmparatorluğun kent içindeki siyasi varlığının zayıflığı, kentte bulunan farklı ülkelerin temsilcileri olan konsolosların ticari düzenlemelerde ve ekonomik dengelerde kendi çıkarlarına göre davranmalarına imkan sağlamıştır. 17.yüzyıl ortalarında kentteki ticari ortam Avrupalı ve Osmanlı tüccarlar için dengede görünmektedir. Avrupa ve Osmanlı'nın uzak limanlarıyla yapılan ticaret Avrupalı tüccarların elinde olmakla birlikte Osmanlılar da tacir olarak kendine yer bulmuşlar ve daha küçük limanlar ve iç bölgelerde yapılan ticareti ellerinde tutmuşlardır. 17.yüzyılda dış ticaretin gelişmesiyle birlikte kentte yoğun varlıkları görülen yabancı tüccarlar dil ve güvenlik sorunları nedeniyle Anadolu içlerinde yapacakları ticarete bir aracıya ihtiyaç duymuşlar, ticarete yatkınlıkları ve dil bilmeleri nedeniyle de gayrimüslim toplulukları tercih etmişlerdir. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler bu süreçte öne çıkmış Avrupalı tüccarlar için önemli bir ortak konumuna gelmişlerdir (Alpaslan, 2014: 51-52-53).

Kentte Avrupalı tüccarlarla üreticiler arasında bir aracı haline gelen Müslüman topluluk, bazı töresel engellerle de karşılaşmış yüzyıl başında ticaretin hakimi konumunda iken yüzyıl ortalarından sonra ekonomik faaliyetlerin çoğunda gayrimüslimlerin gerisinde kalmıştır¹⁷. Fakat Evliya Çelebi'nin aktardıkları ile kentte varlıklı büyük bir kesimin var olduğu görülmektedir. Çelebi şu sözlerle kentteki Müslüman halkı anlatır “*Ayanı-ı eşrafi, alim ve salihleri imam, hatip ve şeyhleri gayet çoktur. Her biri biner ikişer biner keseğe kadir zengin adamlar vardır.*” (Çelebi, 2011: 99). 17.yüzyıl ikinci yarısından sonra kentin genel durumuna bakılacak olursa ticaret düzeni kentte yerleşmeye başlamış, konsolosluklar eliyle Avrupalı tüccarlar ve gayrimüslim cemaatler ticareti domine eder hale gelmiş ve Müslüman topluluk geriye çekilmiş görünmektedir. Ancak kentte Müslüman bir kadının yönetimde olması Müslüman topluluğun da kentte zengin bir sınıf yaratmasına olanak sağlamış görünmektedir.

¹⁷ Müslümanların yabancı bir ülkede yerleşmelerini engelleyen yasalar sebebiyle imparatorluk dışında Avrupa'daki kentlerle doğrudan bağlantı kuramamış ve uluslararası ticarete geri çekilmişlerdir (Alpaslan, 2014: 68).

18.yüzyıla gelindiğinde kentin bir önceki yüzyılda yakaladığı ticari ivme yukarı doğru devam etmektedir. Fransa ve İngiltere ardından da Hollanda kentteki ticarete etkindir (Syrett, 2006: 67). Bu yüzyılda “*beratlı*”¹⁸ olarak bilinen genellikle yerli Rumların oluşturduğu topluluk ticarete diğer ülkelerle bağlantılar kurmuş, kentteki diğer yabancıların ticaretteki baskınlığını etkilemiş görünmektedir. Beratlar kent içinde ticaret yapan cemaatler arasında eşitsizlik yaratmış görünmektedir. Beratlı tacirler hak ve ayrıcalıklardan yararlanmakla birlikte, haraç ve cizye gibi yükümlülüklerden muaf durumdadırlar (Syrett, 2006: 31). Kentteki gayrimüslim topluluğun elde ettiği bu statü Müslüman cemaatin ticari varlığını büyük ölçüde sınırlamış olmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde siyasi ve ekonomik yönden bozulmaktadır, Osmanlı Avrupa ilişkileri Avrupa yararına işlemeye başlamıştır. Önceki yıllarda ticareti düzenleyen siyasi otorite kentte kadı olarak görülürken bu yüzyılda konsolosların da Avrupa’yla olan ticareti düzenlemede kullandıkları yetkilerin kadıya yaklaştığı görülür (Alpaslan, 2017: 73). Bu yüzyılda kentte bulunan Avrupalı tüccarlar gittikçe yoğunlaşmıştır ve bölgede yaşadıkları bölge Frenk Caddesi olarak bilinmektedir. Syrett Frenk Caddesini şu şekilde anlatmaktadır “*İzmir’de Avrupalı tüccarların yoğun olduğu sokak Frenk Caddesiydi. Bu cadde yaklaşık 4,5 metre genişliğindeydi ve kentin yaklaşık yarı uzunluğundaydı. Pazar alanına ve hanlara bitişik olan yol boyunca İzmir’in en güzel evlerinin bir bölümü ile konsolosluk görevlilerinin evleri yer alıyordu. Bu evlerin ön cephelerinde sayısız kapı bulunuyordu ve arka cephelerindeki teraslar yaya yolu olarak kullanılan körfeze ve depoların çatılarına açılıyordu. Bu evler aynı zamanda limana ve civarda yer alan kırsal alana bakıyorlardı. Evlerin arka bahçeleri denize ulaşıyor ve geceleri gemilerin yükleme ve boşaltmasında rıhtım olarak kullanılıyordu.*” (Syrett, 2006: 29). Kent bu dönemde imparatorluğun en önemli limanıdır. Yüzyılın ikinci yarısından sonra önemli bir atılım gerçekleştirmiştir. Yılmaz ve Yetkin “ikinci büyüme evresi” olarak tanımladıkları bu dönemi şu şekilde aktarmaktadır “*...1740’lardan sonra ikinci büyüme evresi diyebileceğimiz daha canlı bir dönemi yaşamıştır. İkinci büyüme evresi İzmir’i liman kenti statüsünden, dünya kenti statüsüne taşımıştır. ... 1770-1870 yılını kapsayan yaklaşık yüz yıllık dönemde İzmir, ticaretteki aracı işlevinden sıyrılmıştır. İç bölgesinin*

¹⁸ Beratlı: Avrupa ile Osmanlı topraklarında yaşamasına izin verilmiş yabancı devlet tebaasına dahil olan yani müste’min tüccar konumunda ticaret yapan gayrimüslim Osmanlı tebaasına verilen addır (Kütükoğlu, 1991: 159).

değerli ürünlerini, dünya pazarlarına aktaran bir çıkış noktası ve limanı konumunu kazanmıştır.” (Yılmaz; Yetkin, 2002: 52-53). Kent bu dönemde ayrıca en önemli pamuk üreticisi konumundadır. Fakat kentte ticaret yapan Müslüman topluluk bu ilerlemeyi yakalayamamış, beratlı statüsüyle öne çıkan Rumlar ve ticarete aracılıktan çıkan Ermenilerin gerisinde kalmıştır (Alpaslan, 2014: 76).

Kentin bu yüzyıldaki yapılı çevresine bakılacak olursa kentteki inşa faaliyetlerinin büyük bir hızla önceki yüzyılın devamı niteliğinde sürdüğü görülmektedir. Kenti ziyaret eden çeşitli seyyah ve gezginler bu yüzyılda kentte bulunan camilerle ilgili şu rakamları vermişlerdir: Tournefort 19, Müller 20 sayısını belirtmiş Lüdeke ise kentte pek çok cami bulunduğunu söylemiştir (Alpaslan, 2014: 125; Pınar, 1998: 18). Kentte bu yüzyılda inşa edildiği belirlenen 23 yapı tespit edilmiştir¹⁹. Yüzyıl boyunca devam eden yapılaşma içinde kentte kesin olarak yerleşmiş olan doku burada kendini göstermektedir. Artık yerleşmiş olan iç liman çevresi yani çarşı bölgesinde bu yüzyılda inşa faaliyetleriyle karşılaşmamamız da bunun bir göstergesidir. Bani kimlikleri olarak ise önceki yüzyılla benzer şekilde eşraftan nüfuz sahibi kişilerin öne çıktıkları görülür. Yapılar ise konut dokusu ile çarşı bölgesi arasındaki tampon bölge olarak isimlendirebileceğimiz alanda yoğunlaşmaktadır. Ana akslar aracılığıyla ticaret alanlarına bağlanan konut dokusu genişlemeye devam ettikçe bağlantılara açılmakta ve mahalli düzeyde yapılar yoğunlaşmaktadır. Ayrıca bu yüzyıl kent içindeki medrese ve kütüphane yapılarının da en çok yoğunlaştığı dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu yüzyılda kentte en zengin taşra sınıfını ulemalar oluşturmaktadır. Taş ayanlar arasında ulema sınıfıyla ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır; *“Bir kısım ayan ulema arasından çıktığı gibi ayanlık saflarını dolduranlar; babalarının etkisi ve zenginliği sayesinde ikinci nesil ulema aileleri olmuştu. İzmir’de etkili bir güç oluşturanlar; benzer şekilde siyasi ve sosyal açıdan meşruiyetlerini garanti altına almaya çalışan halk nazarında itibarlı bulunan ulema kökenli ailelerdi.”* (Taş, 2020: 227).

Kentin 19.yüzyılı ise büyük ölçüde 18.yüzyıldaki sürecin devamı niteliğinde gelişmiştir. Baykara bu dönemde kentte konsolosluk yapan F. De Beaujour’un izlenimlerini şu şekilde aktarır *“İzmir bütün Asya Türkiye’sinin antrepoşu olduğundan*

¹⁹ Bu yüzyılda kentte inşa edildiği bilinen yapılarla ilgili detaylı inceleme tezimizin değerlendirme bölümünde yer almaktadır.

büyük bir ticari öneme sahipti. Limana bütün devletlerin gemileri geldiği gibi, hemen her gün bir eşeğin sürüklediği ve Asya'nın mahsullerini taşıyan deve kervanlarının aktığı görülür.” (Baykara, 2001: 128). Fakat bahsedilen zengin işleyiş 1820’de görülen Yunan isyanı ile sarsılmış görünmektedir. 1838 Balta Limanı Anlaşması ve 1856’da gelen yabancılar için mülk edinme hakkı ile kent Belçika, Fransa ve Rusya ile benzer anlaşmalar imzalanarak ticaret hayatında büyük ayrıcalık elde etmişlerdir (Alpaslan, 2014: 91). Ayrıca bu dönemde İran’ın Trabzon’u kullanmaya başlaması ile Suriye ve diğer bölgelerdeki limanlar da öne çıkmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında ise ticaret büyük ölçüde azalmış görünmektedir (Baykara, 2001: 130). Yabancı devletlerle imzalanan anlaşmalar çerçevesinde, yabancı tüccarların bir aracıya ihtiyaç duymadan kent pazarına girebilmesi önemli bir husustur. İngilizlerin 1843’te kurdukları İzmir Ticaret Bankası aracısız iç pazara girmelerinin bir ürünüdür. İç pazardaki bu dönüşümlere ek olarak Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması ve Mehmet Ali Paşa’nın Suriye ile Güneydoğu Anadolu’yu fethi sebebiyle kent yalnızca Batı Anadolu alanına sıkışmıştır (Baykara, 2001: 129-130). Yüzyıl sonuna yaklaşırken kent geçmiş yüzyıllarda yakaladığı en büyük liman özelliğini büyük ölçüde ve hızla kaybetmiş görünmektedir.

1856 ve 1863 yılları arasında açılan İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryolları ile hızlanan ticarete ihtiyacı karşılamak amacıyla yükleme ve boşaltma işlemlerinin yapılması için bir rıhtım gerekli olduğuna karar verilmiştir. 1878 yılında ise rıhtım tamamlanmış ve ortaya rıhtım inşaatı sırasında doldurulan kıyı şeridindeki alanlar çıkmıştır. Bu alanlar üzerinde gelişen yapılaşmayı Ersoy şu şekilde aktarmaktadır; *“Bu alan üstünde tütün, kuruyemiş ve ipek, halı, pamuklu kumaş gibi tekstil mamulleri ile ilgili ticari hayat gelişme göstermiştir. Eski Pazar alanında ise meslekler ve bunlara bağlı ticari alan şu şekilde dağılmıştı: pazarın kuzeydoğusunda meyve gıda ticareti ile ilgili balcılar, şekerciler, güneyinde sebze ve meyve ticareti; Hisar Cami civarında tavuk ve et pazarı; daha kuzeyde Demir Hanı civarında hırdavatçılar, kantarcılar; Şadırvan Cami yakınındaki bit pazarının batısında kuyumcular.”* (Ersoy, 1991: 10).

19. yüzyılda İzmir nüfusunda büyük artış görülmektedir. 300.000 kadar olduğu bilinen nüfusta etnik gruplarda bir farklılık görülmemektedir. Ancak bazı zengin ailelerin Bornova ve Buca tarafına yerleştikleri bilinmektedir (Ersoy, 1991: 10). Şehrin kuzeyinde 19. yüzyıl ortalarında da nüfus gelişimi hızla devam etmiştir. Öncelikle Anadolu’nun çeşitli yerlerinden, Adalardan yoğun bir Rum akını görülmektedir.

Amelelik ve işçilik yapan Rumlar şehrin kuzeyinde yer alan bahçeliklerde yeni Rum mahalleleri oluşturmuşlardır. Diğer yandan kaybedilen savaşlar neticesinde de İzmir'e pek çok Türk muhacir geldiği bilinmektedir. Gelen bu muhacirlere Kadifekale, Değirmendağı ve Kemer köprüsü çevresinde boş alanlar dağıtılması ile şehrin bu yönlerde de büyüme gösterdiği görülmektedir (Baykara, 2001: 56).

1908 yılına gelindiğinde İzmir Limanının dünya liman sıralamasında 58. sırada yer aldığı ve hatta Levantenlerin "Küçük Paris" olarak adlandırdıkları bilinmektedir (Ersoy, 1991: 10). 15 Mayıs 1919 günü Yunan birlikler kenti ele geçirmek amacıyla karaya çıkmışlardır. Ancak 26 Ağustos 1922'de Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlayan mücadele 9 Eylül 1922'ye kadar sürmüş nihayetinde Hükümet Konağına Türk bayrağı çekilmesiyle Yunan işgali bitirilmiştir (Baykara, 2001: 120-121). Yunanlıların kentten giderken çıkardıkları yangın neticesinde kentte çok büyük maddi ve manevi zararlar oluşmuş, bugün Fevzipaşa Bulvarı kuzeyindeki bölge neredeyse tamamen yanmıştır. Bundan sonra şehrin imarında modern şehirciliğe uygun binalar, ticaret alanları yapılmıştır. Günümüzde de ticaret bu alanlarda yapılan yeni ve modern han ve çarşılarla kaymış, bu nedenle tarihi ticari doku orijinalliğini yitirmeye başlamıştır (Ersoy, 1991: 10).

İKİNCİ BÖLÜM

KATALOG

2.1.GÜNÜMÜZE ULAŞAN YAPILAR

2.1.1. Cami-Mescit

Hatuniye Camisi

Katalog No: 2.1.1.1.

Konumu:

Yapının inşa edildiği dönem olarak kabul edilen 17.yüzyılda çarşı alanından konut bölgesine uzanan aks üzerinde (Anafartalar Caddesi) yer almaktadır. Bu dönemde kentin merkezi iç liman ve iç limanı yay biçiminde saran çarşı bölgesidir. Çarşı bölgesinin oluşturduğu yay etrafında ise farklı millet ve cemaatlere ait yerleşimcilerin mahalleleri yer alır. Fiziksel olmayan ve geçirgenlik gösteren sınırlarla ayrılmış bu mahalleler aynı zamanda kent dokusu içinde konut bölgelerini oluşturmaktadır. Bu doku içinde Türkler, kentin doğusunda Kadifekale etekleri ve alt bölgesinde yerleşim göstermektedir. Caminin yer aldığı konum ise kent merkezinden çıkan ve konut bölgesine giden ana hattı oluşturan yollardan biri olan Anafartalar Caddesi üzerindedir. Yapının bulunduğu kent dokusu içinde eğimli arazide ihtiyaç duyduğu geniş düzlüğü elde edebilmek için teraslama yapılmış, böylece cami dört tarafı açık, rahatlıkla algılanabilir bir biçimde konumlandırılabilmiştir.

Tarihçesi ve Banisi:

Kitabesi ve vakfiyesi bulunmayan yapının inşa tarihi ile ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Cami girişinin sağ tarafına yerleştirilen bilgi panosunda yapının Taşzade Hatun Camii Şerifi Vakfı'na ait Yusuf Çavuşzade Ahmed Ağa'nın annesi Tayyibe Hatun tarafından 17.yüzyılda yaptırıldığı bilgisi verilmektedir. Caminin güney cephesinde yer alan mermer levhada ise yapının inşa edilişine dair bilgiler verilmiş ve

tarikh olarak 1625 yılı kaydedilmiştir²⁰. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde ise cami ile ilgili en erken kayıt 1091 (1680-81) tarihlidir, bu kayıta yapı adı “Tayyibe Hatun Cami” olarak verilmiştir²¹. Kenti 1670’ten sonra ziyaret eden Evliya Çelebi yapı ve banisini seyahatnamesine kaydetmiştir (Çelebi, 2011: 105). Gerekçe göstermeden camiyi, Gültekin 1150 (1737/38²²) tarihine, Aktepe ise 1670 yılı öncesine yerleştirmiştir (Gültekin, 1952: 58; Aktepe, 2003: 200). Ersoy ise yapıyı, kaynak göstermeden söz ettiği bir vakfiye kaydına göre 1056/1640 yılına tarihlendirir (Ersoy, 2013: 111)²³. Ürer yapıdaki kayıt ve Evliya Çelebi’nin verisinden hareketle caminin Başdurak Cami 1062/63 (1651-52) ile çağdaş olabileceğini ve yaklaşık olarak 17.yüzyıl ortalarına tarihlendirilebileceğini söylemektedir (Ürer, 2017: 237).

Yapıya ait doğrudan inşa tarihini tespit edebileceğimiz bir kaynak olmadığından kesin tarih vermek mümkün değildir. Ancak 1671 yılında İzmir’e gelen Evliya Çelebi’nin yapıdan bahsetmesi ile 1091/1680 tarihli vakıf kaydına dayanarak Cami’nin en geç 17.yüzyıl ortalarında inşa edilmiş olduğu kabul edilebilir.

Yapının banisi, yapı girişinde sağda bulunan bilgilendirme panosuna göre “Yusuf Çavuşzade Ahmed Ağa’nın annesi Tayyibe Hatun”, güney cephedeki mermer levhaya göre ise “Başdurak Cami banisi Hüseyin Efendi eşi Tayyibe Hatun” dur. Yapının banisine dair en erken tarihli bilgi ise Evliya Çelebi’den edinilmektedir. Evliya Çelebi; “*Hatuniye Cami Ahmed Ağa’nın annesi yapmıştır ve evkafı bol kiremit ile örtülü mamur bir camidir.*” bilgisini verir (Çelebi, 2011:105). Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde yer alan 1190 (1776-77) tarihli kayıta doğrudan “...*Tayyibe Hatun’un*

²⁰ Söz konusu mermer levhada şunlar yazmaktadır: “*Hatuniye Cami’nin banisi Tayyibe Hatun. Başdurak Cami banisi Hüseyin Efendi’nin eşidir. Zamanın eşkıyası Hüseyin Efendi’ye “Duydum ki sen zenginmişsin cami yaptırıyorsun. Bana bir teneke altın vermezsen seni rahat bırakmam canını almaya gelirim” der. Morali bozulan Hüseyin Efendi evine döner durumu eşi Tayyibe Hatun’a anlatır. Hanımı; “Hiç üzülme sen Allah’ın evini yaptırıyon Cenabı Hak seni koruyacaktır.” Günlerce dua ederler bir gün camiye giderken tellal eşkıyanın ölümünü ilan eder. Hüseyin Efendi eşine bir miktar altın ziynet eşyası alarak bu müjdeyi verir. Tayyibe Hatun Allah CC. hamd ettikten sonra “Mademki bu altınları benim için aldın bunlarla benim için Tilkilik’te bir küçük cami yaptır” deyince Hüseyin Efendi bu camiyi inşa ettirir. Ruhlari şad olsun. Yıl 1625.”*

²¹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan kayıt: “*İzmir’de vaki Hatuniye Mahallesinde Tayyibe Hatun Camii’nde Hacı Hasan’ın vakfı olan dersiamlığın tevcihine dair İzmir Kadısı Mehmed Efendi tarafından yazılan ve Müftü Ali Efendi tarafından tahşiye edilen arz.*” (BOA. İE.EV. 19-2316. 1091)

²² Kaynakta doğrudan Hicri takvime göre verilen inşa tarihi, Türk Tarih Kurumu tarih çevirme kılavuzundan yararlanılarak çevrilmiştir.

²³ Bu yapıya ait bir vakfiye kaydına ulaşılamamıştır.

yaptırdığı cami...” bilgisi verilmektedir²⁴. Yine bu arşivdeki cami ile ilgili diğer belgelerde de yapının adı “*Tayyibe Hatun Cami*” olarak kaydedilmiştir²⁵. Bu arşiv verilerinden hareketle yapının banisinin Tayyibe Hatun olduğu kesinlik kazanır. Ancak Tayyibe Hatun’un eşinin Başdurak Cami banisi Hüseyin Efendi olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır. Tayyibe Hatun’un oğlu olduğu çeşitli vakıf kayıtları ve dönem eserlerinde açıkça belirtilen²⁶ Yusuf Çavuşzade Ahmed Ağa’nın babası olarak, Ahmed Ağa’ya ait vakıf kaydında Hacı Yusuf Çavuş kaydedilmiştir. Buradan hareketle Taş, Tayyibe Hatun’un eşinin Başdurak Cami banisi Hüseyin Efendi olduğuna dair bir belge bulunmaması ve Ahmed Ağa’nın babasının kaynaklarda net biçimde Yusuf Çavuş olarak kaydedilmesi gerekçesiyle Tayyibe Hatun’un eşinin Ahmed Ağa’nın babası Hacı Yusuf Çavuş olabileceğini söylemektedir. Ayrıca Taş’ın tespitine göre; Hüseyin Efendi’nin aile adı olarak Şeyhzade ismini kullanması ve buna karşılık olarak Tayyibe Hatun’un ailesinin sonraki dönemde Çavuşzadeler adıyla anılması da bu durumu destekler görünmektedir. Taş’ın çalışmasında 1654 yılına ait “*El-Hac Hasan Ağa bin Muharrem el- Cundi*” vakfiyesinin tescil edildiği toplulukta bulunan Yusuf Çavuş’un kardeşinin “*fahrü’l-müderresini’l-kiram Mustafa Efendi bin merhum Yusuf Çavuş*” şeklinde aktarılması (Erdoğan, 2016: 86)²⁷ sebebiyle 17.yüzyıl ortalarından önce vefat etmiş olabileceği düşünülür. Bu Hatun olasılıkla Çavuşzade ailesinden Ahmed Ağa’nın annesi ve çeşitli vakıf kayıtlarının işaret ettiği üzere Hacı Yusuf Çavuş’un de eşidir.

Cami ilk inşa edildiği dönemde cami avlusuna Tayyibe Hatun tarafından bir 5 hücreli bir medrese de yapıldığı çeşitli vakıf kayıtlarından tespit edilmektedir²⁸.

²⁴ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan kayıt: “*İzmir’de Hatuniye Mahallesinde Tayyibe Hatun’un yaptırdığı Cami avlusundaki medrese müderrisliğinin tevcihi.*” (BOA. C.MF. 175-8714. 1190).

²⁵ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde yapının Tayyibe Hatun Cami olarak geçtiği kayıtlar:

BOA. İE.EV. 19-2316. 1091

BOA. C.MF. 87-4334. 1206

BOA. C.MF. 158-7853. 1210

BOA. HAT. 1495-10. 1220

BOA. C.EV. 41-2014. 1222

BOA. C.EV. 415-21042. 1279

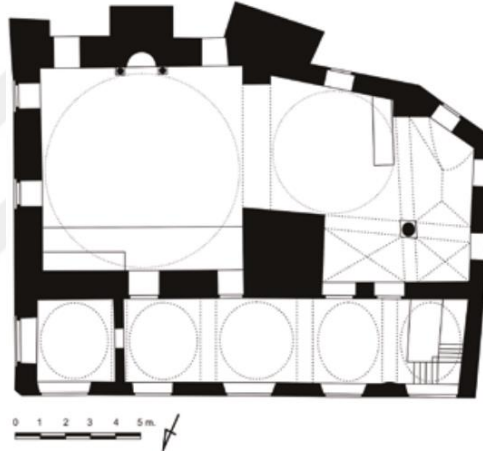
²⁶ Tayyibe Hatun’un oğlunun Ahmed Ağa olduğu, Ahmed Ağa’nın 1671 tarihli VGMA, 579, 100-41 ve VGMA, 579-1, 102-41 numaralı vakfiyesinde (Taş,2020: 64-65) ve Çelebi’nin “*Ahmed Ağa’nın annesi yaptırmıştır*” (Çelebi, 2011: 105) şeklindeki aktarımında görülmektedir.

²⁷ El-Hac Hasan Ağa bin Muharrem el- Cundi vakfiyesinin tescilinde dair detaylı bilgi için bkz. Erdoğan, 2016: 84.

²⁸ Medrese ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Katalog 2.2.2.1.

Mimari Özellikler:

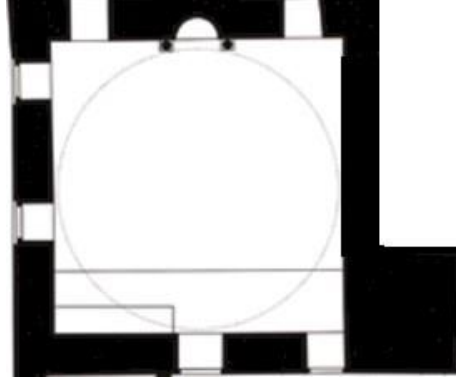
İlk yapıldığı dönemde avlulu bir camidir. Ayrıca bir medresesi olduğu bilinir ancak detaylı bilgi bulunmamaktadır. Sonraki dönemde avlusuna torunu Hacce²⁹ Mukaddes Hatun'un eklediği düşünülen bir medrese ile sebile sahip olduğu bilinir. Yapı günümüzde, doğu-batı doğrultusunda düzgün olmayan dikdörtgen planlıdır. Doğudaki düzgün kısım kare planlı ve pendentif geçişli kubbe örtülüdür. Kubbeli mekanın batısında, bir kemerle geçiş sağlanan düzgün olmayan diğer bölümde, kubbe örtülü bir birim ile bu mekanı batı ve kuzeyden çevreleyen tonoz örtülü üç birim yer alır. Bu iki birimin birleştiği bölümün kuzey yönünde, harimin içinde kalacak şekilde yapının minaresi yer alır. Harimin kuzeyinde ise beş birimli ve kubbe örtülü son cemaat yeri bulunur (Şekil: 1).

Şekil 7: Hatuniye Cami rölovesi (Ürer, 2017:231).

Yapıya bakıldığında duvar kalınlıkları ince olan kısımların sonradan eklendiği, kalın ve düzgün olan duvarların olasılıkla ilk yapıya ait olduğu anlaşılır. Günümüze ulaşan caminin ilk dönemine ait cepheleri güney ve doğu cepheleri olmalıdır. Yapının doğu duvarında simetrik olarak yerleştirilmiş iki pencere bulunur. Muhtemelen yapının orijinalinde bu cephenin karşısında, minarenin de yer aldığı batı cephesinde de simetrik olarak iki pencere bulunur (Şekil: 2).

²⁹ Develioğlu aktarımıyla “*Hacca giden, kabeyi ziyaret eden, hacı (kadın, kız).*” (Develioğlu, 2020: 350) anlamlarına gelen bu sıfat vakfiye kayıtları aktarımında farklı okuyuş biçimlerinden kaynaklı olarak “hâce” “hacce” gibi iki farklı kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Çalışma kapsamında kelime Develioğlu kaynak alınarak “hacce” şeklinde kullanılmıştır.

Şekil 8: Yapının ilk inşa edildiği dönemdeki halini gösterdiği düşünülen bölümü. (Ürer'in hazırladığı cami rölevesi üzerinden düzenlenmiştir (Ürer, 2017: 231).)

Yapının doğrudan sokak ile bütünleşen güney cephesinde birbirinden farklı boyutlara sahip üç payanda yer almaktadır. Bu cephede bulunan payandalardan ikisi yapının erken dönemde inşa edilmiş olan büyük kubbeli birimini desteklerken üçüncü payanda hem güney cephedeki kısmı hem de batıya ilave edilen kısmı desteklemektedir³⁰.

Yapıda gerçekleşen değişim ve eklemelerle birlikte orijinalinde yapının dışında kuzeybatı köşesinde yer alan minare bölümü günümüzde yapı içinde kalmaktadır. Minare kareye yakın dikdörtgen kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli biçimde inşa edilmiştir. Şerefe geçişi üç sıralı mukarnas sırasıyla sağlanmış ve silindirik piramidal külahla örtülmüştür. Yapı içinde bir fil paye görünümüne sahip olan minare kaidesi ek mekanı, kubbeli erken dönem yapısına bağlayan kemer için de bir taşıyıcı ayak görevi görmektedir.

Yapının harim mekanı sonraki dönem eklemeleri nedeniyle yamuk dikdörtgen biçimlidir. Harime giriş yukarıda belirtilen kuzey cephedeki son cemaat yerinde bulunan yuvarlak kemerli iki açıklıktan sağlanır. Yapının kuzeydoğu köşesinde yer alan kare planlı, pendentif geçişli kubbe örtülü birim yapının inşa edildiği ilk döneme ait olmalıdır. Pendentif geçişli kubbe kasnağı yüksek tutulmuş, kasnak geçişine aydınlık açıklıkları yerleştirilmiştir. Bu birimin güney duvarı ekseninde iki taraftan kompozit başlıklı sütunlar ile sınırlandırılmış mihrap nişi yer alır. Yapının ahşap minberi ise kuzeybatıda ilave birimde yer almaktadır. Genel bezeme üslubu/süsleme

³⁰ Buradan hareketle, Ersoy payandaların eklemelerle aynı döneme ait olabileceğini söyler, Ürer de payandaların yerleşimine göre eklemelerle birlikte ilave edilmiş olabileceğini söyleyerek bu görüşü desteklemektedir (Ersoy, 2013: 111; Ürer, 2017: 231).

kompozisyonu ile uyum içinde olan minberin de 19.yüzyılda yapılan genişletmelerde eklendiği düşünülebilir.

Yapılan restorasyon çalışmaları sonrasında yapı dışında bezeme ögesi görülmemektedir. Kalemîşi ve alçı bezemenin görüldüğü bezeme iç mekanda yoğunlaşmıştır. Caminin kubbe yüzeyleri, geçişler, kemer iç yüzeyleri ve pencere çevrelerinde kalemîşi; kible duvarındaki ışıklıkların kemerli bölümlerinde ve mihrabın ince silmelerle oluşturulmuş taç bölümünde ise alçı bezemeler yer alır ³¹. Harim bölümündeki tüm bezeme anlayışı üslup ve kompozisyon açısından bütünlük yansıtır. Bu nedenle Ürer, iç mekan bezemesinin yapının genişletildiği döneme, yani 19. yüzyıla ait olduğunu dile getirir (Ürer, 2017: 132) (Fotoğraf: 1-2-3-4-5)³².

Değerlendirme:

İzmir'in önemli ailelerinden birinin kızı veya gelini olan Tayyibe Hatun'un, Hatuniye Camisi kentte inşa edilen en erken tarihli kadın yapısıdır³³. Medrese ile birlikte yapıldığı tespit edilen yapı aynı zamanda kadın banisi tarafından cami-medrese birlikteliğinde inşa edilmiş ilk yapı grubudur. Günümüze ulaşmayan medresenin cami avlusunda müstakil bir bina olduğu düşünülse de kubbe örtülü planı ile cami öne çıkmaktadır. Kare planlı, kubbeli ve avlulu olarak inşa edildiği bilinen cami yerleştirildiği eğimli arazi üzerinde bir istinat duvarı ile oluşturulan düzlük bir alanda konumlandırılmıştır. Aynı zamanda kentin önemli akslarından olan Anafartalar

³¹ Caminin kible duvarı dışında kalan duvarlarında bezeme, üst seviyede yer alan pencere ve ışıklıkların çevresinde yeşil ve altın sarısı renklerde kalemîşi çerçeve olarak görülür. Kible duvarındaki ışıklıkların kemerli bölümlerinde ve mihrabın ince silmelerle oluşturulmuş taç bölümünde ise alçı malzemeyle oluşturulmuş iri yaprak ve çiçeklerden oluşan bezeme anlayışı görülür. Bu yaklaşım kubbe bileziği ve gülbazeklerde de karşımıza çıkmaktadır. Doğudaki kubbe çok sayıda ışıklık bulunan dairesel kasnak üzerine oturtulmuş ve içi geometrik bölümlere ayrılarak çiçek rozetleriyle bezenmiştir. Yapının ilave biriminde yer alan küçük kubbede de geçiş süslemeleri benzerdir. Fakat kubbeye geçişlerde yuvarlak madalyonlar içinde yazılı bezeme görülür, kubbe içi ise benzer şekilde geometrik bölümlere ayrılmış ve çiçek rozetleriyle bezenmiştir. Yapının ahşap malzemeli minberi, ayna tabanında bulunan sütunlu ve yuvarlak kemerli tasarım ile üzerindeki panoda bulunan vazodan çıkan iri yaprak motif, sarmaşık dizisi ve çiçek rozetleri ile diğer bölgelerdeki bitkisel süsleme programıyla uyum içindedir.

³² Yapının fotoğrafları 2023 yılında tamamlanan restorasyon sonrasına aittir. Kaynak belirtilmeyen tüm fotoğraflar tarafıma aittir.

³³ Kentte inşa edilen en erken tarihli kadın yapısının banisi olan Tayyibe Hatun'un vakfına gelir getirmesi için vakfettiği mülkler bilinmemektedir. Fakat Tayyibe Hatun'un ailesine bakıldığında İzmir'in 17.yüzyılda kültürel hayatı için öne çıkan ve yapıyı çevreyi bu anlamda dönüştüren bir tutum sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Tayyibe Hatun'un oğlu Çavuşzade Ahmed Ağa Kemeraltı bölgesinde bir cami ve medrese inşa ettirmiş (Aktepe, 2003: 33), Çavuşzade Ahmed Ağa'nın kızı yani Tayyibe Hatun'un torunu olan Mukaddese Hatun ise babaannesi Tayyibe Hatun'un inşa ettirdiği cami avlusuna bir medrese ve sebil inşa ettirmiştir (Taş, 2020: 82). Kentin önemli ailelerinden biri olan Çavuşzade ailesi kentin yapıyı çevresinin dönüşümünde de önemli rol oynamıştır.

Caddesi'nden konut dokusuna geçişte yer alan yapı bulunduğu bölgede meydan benzeri bir merkez yaratmış, gelişen mahalle dokusu ve çevresinde şekillenen han, dükkan ve kahvehane gibi yapılarla da bu merkezi ortam desteklenmiştir. Bulunduğu mahalle alana sonraki dönemde adını verdiği ve bölgenin Hatuniye Mahallesi olarak isimlendirildiği görülür. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'ya ait 1678 tarihli vakfiye kaydında bir yapı tarifinde “...*Hatuniye Mahallesi'nde Demirci el-Hac Mescidi mukabelesinde...*”³⁴ şeklindeki ifade 17.yüzyıl ortalarına tarihlendirdiğimiz yapının çok kısa bir süre içinde bölgeyi kendi adıyla anılacak biçimde şekillendirdiğini göstermektedir. Ayrıca yapı ile birlikte inşa edildiği düşünülen medresesiyle beraber kentte bir kadın bani tarafından inşa edilen ilk cami-medrese yapısıdır. İlerleyen dönemde torunu Mukaddese Hanım da camiye bir medrese ve sebil inşa ettirmiştir.

Hatuniye Camisi, kentteki diğer camilere oranla küçük boyutuna karşın konumu ve kullanıcı kitlesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Cami, İzmir tarihi kent merkezindeki ilk kadın yapısı olması, kubbe örtülü kare planı ve bulunduğu bölgeyi şekillendirerek çevresinde önemli bir merkez yaratmasıyla kentteki diğer kadın yapıları içinde öne çıkmıştır.

Konak (Yalı/Ayşe Hanım) Camisi

Katalog No: 2.1.1.2.

Konumu:

Yapı inşa edildiği dönemde tamamen dolan İç Liman³⁵ alanının güneyinde bulunmaktadır. Günümüzde Konak Meydanı, Saat Meydanı, Hükümet Meydanı gibi adlarla bilinen, Konak İskelesi ve Kemeraltı ticaret bölgesi arasında bulunan etrafı kamusal yapılarla çevrelenmiş meydan bölgesindedir. Yalı Camisi, inşa edildiği dönemden bugüne hem bulunduğu alanda ve çevresinde gerçekleşen derin fiziki değişimler hem de yapı bazında geçirdiği köklü değişimlerle günümüze ulaşmıştır. 19.yüzyıl sonlarında yıkılan medresenin yeri değiştirilmiş ve yeniden inşa edilmiştir³⁶ Medrese, ne zaman yıkıldığı tam olarak tespit edilememekle birlikte 20.yüzyıl

³⁴ Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, 4/2447 (Sayın,2011: 58).

³⁵ Kentin merkezini ifade eden İç Liman çevresinde konumlanmış olan çarşı bölgesi, İç Limanın 18.yüzyıl ortalarında dolmaya başlamasıyla dolan bölgeyi de içine alacak şekilde gelişimine devam etmiştir.

³⁶ Taş, yıkılan caminin “L” biçimli medresenin güneyinde bulunduğunu yeniden inşa edildiğinde ise kuzeybatıdaki ucuna inşa edilmiş olabileceğini söylemektedir (Taş, 2019: 52-58).

başlarında ortadan kalkmıştır. 1914'te ise Vali Rahmi Bey tarafından Yalı Medresesi'nin bulunduğu alan ve bahçesinin bir kısmı istimlak edilmiştir. Süreç içinde çeşitli doğal afetlerden zarar görmüş olan Yalı Camisi de istimlak sürecini takip eden yıllarda büyük ölçüde yıkılarak tam zamanı bilinmeyen bir süre sonra yapılmıştır. (Taş, 2019: 58). Meydanın düzenlenmesi ile zaman içinde doldurulan zeminde çukurda kalan yapı alanına günümüzde üç basamak inilerek ulaşılır. Meydan içinde simge yapılardan biri olarak kent hafızasında önemli yer tutan yapının çevre düzenlemesi yapılmış ve yapı mermer levhalarla kaplı kare planlı bir alan içine alınmıştır.

Tarihçesi ve Banisi:

Yapılan çalışmalarda yapının inşa tarihi ile ilgili veriler çoğunlukla günümüzde ayakta bulunmayan fakat vakıf kayıtlarına ulaşabildiğimiz camiden önce inşa edilmiş olan medrese yapısına dayandırılmaktadır³⁷. Gültekin kaynak göstermeden 1168 (1754-55) tarihini vermiştir (Gültekin, 1952: 55). Aktepe vakıf kayıtlarına³⁸ dayanarak Yalı Medresesi olarak bilinen yapının vakfiye kayıtlarını ortaya çıkarmış ve 1749 tarihli medresenin kitabesini yayınlamıştır³⁹, fakat caminin inşa tarihi ile ilgili kesin bir bilgi edinemediği için net bir tarihleme yapamamıştır. Bu nedenle Aktepe de Gültekin ile benzer bir görüş bildirerek yapıyı 18.yüzyıl Türk eseri olarak tarihlemiştir (Aktepe, 1972: 211). Sonraki dönemde ise yapının bahsi geçen kaynaklarda 18.yüzyıl eseri olarak tarihlendiği görülür. Son olarak 2019 yılında Taş, tespit ettiği üç vakfiye kaydına dayanarak medrese binasını 1749 yılına, cami yapısını ise 1755 yılına tarihlemiştir (Taş, 2019: 47)⁴⁰.

Yalı Camisi'nin inşa tarihi olarak öncelikle Gültekin tarafından kaynak gösterilmeden belirtilen, sonrasında ise Taş tarafından vakıf belgelerine dayandırılarak

³⁷ Yapının Yalı Medresesi adıyla bilinen bir medresenin parçası olduğunu BOA Cevdet Maarif 147/7309 tarihli vakfiye kaydında "*İzmir'de Eski Cami mahallesinde deniz kenarında Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe Hanım'ın yaptırdığı medresedeki talebelere vakfettiği tayinatın verilmesi*" bilgisiyle görürüz. Ayrıca Münir Aktepe (1972), İnci Ersoy (2013) ve Yasin Taş (2019) cami ile ilgili yaptıkları çalışmalarda bu vakfiye kaydından hareketle kaydetmişlerdir. Charles Edward Goad'ın 1905 yılı sigorta planlarında da "L" planlı ve revaklı medrese yapısı ve kuzeydoğu ucuna konumlandırılmış camisi "Yalı Camisi" "Medresesi" şeklinde adlandırılmıştır (Pınar, 2020: 57).

³⁸ "İzmir de leb-i deryada, Cami'-i atik mahallesinde Ayşe Hatun bnt. Mehmed Paşa medresesi vakfı" (Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Fihrist Defteri nr. 208, c. II, 8/1417) (Aktepe, 1972: 211).

³⁹ Yayımlanan kitabe ile ilgili detaylı bilgi ve transkripsiyonu için bkz. Aktepe, 2003: 211.

⁴⁰ Taş ulaşamadığımız bu vakfiye kayıtlarını 739 numaralı vakıf defterlerinde 51, 52 ve 53 numaralı sayfalarda yer aldığını belirtmektedir. Caminin inşa tarihini veren son kaydın bir önceki kayıt üzerine darkenar şekilde yazıldığını ifade etmiştir (Taş, 2019: 47).

işaret edilen 1754-55 tarihi, medresenin 1749 tarihli kitabesi ve 1755 tarihli bir vakıf kaydında camiden bahsedilmesi göz önüne alındığında, kabul edilebilir.

Yapının banisi ile ilgili Gültekin kaynak göstermeden İngiliz Ayşe Hanım adını verir (Gültekin, 1952: 55)⁴¹. Bu bilgiden hareketle Aktepe ise vakıf kayıtlarını inceleyerek ulaştığı bir vakfiye kaydından yola çıkarak bahsi geçen Ayşe Hanım'ın yaşadığı dönem ve ailesi ile ilgili Mehmed Paşa kızı Ayşe Hanım bilgisini vermektedir⁴². Aktepe, 1755 tarihli vakfiye kaydından⁴³ hareketle ise Ayşe Hanım'ın Derviş Mehmed Ağa oğlu, Derviş Mehmed Ağazade Mehmed Bey kızı Ayşe Hanım olduğunu belirtmektedir (Aktepe, 1972: 211)⁴⁴. Taş, Ayşe Hanım ile ilgili hazırladığı detaylı çalışmasında, Aktepe ile aynı görüşü bildirerek Ayşe Hanım'ın Osmanlı derya beylerinden Derviş Ağazade Mehmed Paşanın kızı olduğunu bildirmektedir. Ayşe Hanım'ın ailesinin geçmişine bakıldığında Birgi kazasından oldukları görülür. Dedesi Derviş Ağa Birgi'den El-Hac Ali Efendi'nin oğludur. Derviş Ağa'nın Birgi'de inşa ettirdiği bilinen cami ve camiye bitişik darülhadis medresesine vakfettiği mülklerinden hareketle Taş, sonradan alındığı vakıf kayıtlarında belirtilen zeytinlikler doğrultusunda bu ailenin zeytin ve zeytin yağı ticareti ile ilgilenen tüccar bir aile olabileceğini belirtmektedir⁴⁵. Aynı zamanda Derviş Ağa'nın İzmir'de Pazaryeri Mahallesi'nde bir darülkurra medresesi ve mescid inşa ettirdiği 1705 tarihli bir kadı arzı ve 1740 tarihli bir atama kaydından tespit edilmektedir⁴⁶. Derviş Ağa ve ailesinin dönemin önemli kişilerinden olmakla birlikte devlet görevlerinde de yer aldıkları görülmektedir. Derviş Ağa'nın oğlu olan Osman Bey'in İzmir'de vergi tahsildarlığı yaptığı ve diğer oğlu olan

⁴¹Gültekin'in kaynak göstermeden verdiği bilgi üzerine Taş, Katıpzade ailesinin 18.yüzyılda Kaptan-ı Derya Maryolzade İngiliz Hacı Paşa'nın ailesinden gelen ve İngilizliler olarak bilinen aile ile akrabalıları nedeniyle bu karmaşanın oluşmuş olabileceğini söylemektedir. İngilizliler ailesinin ilerleyen dönemde Ayşe Hanım'a ait vakfın idaresini üstlendiği ve 1920'de hazırlanan VGMA, 2987, 113-114 kayıtlı vakıf kaydında yer alan "*İngilizliler Ayşe Hanım*" ibaresinden hareketle Gültekin'in de yapının banisi olarak İngiliz Ayşe Hanım'ı gösterdiği düşünülebilir (Taş, 2019: 46).

⁴² Aktepe'nin çalışmasında yer alan kayıtlar şunlardır; "*İzmir'de, leb-i deryada, Cami-i atik mahallesinde Ayşe Hatun bnt. Mehmed Paşa medresesi vakfı*" ve "*İzmir'de Cami-i Atik Mahallesi'nde vaki Ayşe Hanım bnt. Mehmed Paşa leb-i deryada binası medrese derununda cami-i şerif*" (Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Fihrist Defteri nr. 208, c. I, 8/2 160 – c. II 8/1 1417) (Aktepe, 1972: 211).

⁴³ Bahsi geçen kayıt; "*İzmir, Vakıf Müdürlüğü, II. Vakfiye Defteri, s.58-61.*" (Aktepe, 2003: 41)

⁴⁴ Aktepe ayrıca bu vakıf kaydından hareketle Ayşe Hanım'ın Tuzcu/Toroman Mescidi banisi Ayşe Hanım olduğunu ileri sürmektedir. Bu konu Tuzcu/Toroman Mescidi bölümünde ele alınacaktır.

⁴⁵ Vakfedildiği belirtilen mülkler şunlardır; "*İnşa edilen cami civarında 10 dükkan, 1 fırın, 1 kahvehane, sonradan satın alınan 8 zeytin bahçesi.*" (Taş, 2019: 37).

⁴⁶ Bahsi geçen VGMA 1068, 125-0 numaralı kayıt şu şekildedir; "*İzmir'de Pazaryeri Mahallesi'nde Derviş Ağa bina eylediği mescidin Şeyhülkurra ve imamı olan Hafız Hüseyin b. Ahmed...*" (Taş, 2019: 37).

(Ayşe Hanım'ın babası) Mehmed Bey'in ise bölgede etkin ve güçlü bir ayan ve mütesellim olduğu ve 17.yüzyıl sonlarında İzmir'de Derya Bey'i olarak görev aldığı bilinmektedir. Taş ayrıca Mehmed Paşa'nın döneminde “kıdvetü'l-emâsil-i ve'l-akrân” ve “umdetü'l-a'yân” gibi sıfatlarla anılan dönemin nüfuzlu kişilerinden olduğunu aktarır (Taş, 2019: 37)⁴⁷.

Ayşe Hanım Mehmed Paşa'nın üç kızından biridir, Taş'ın aile kayıtlarını Bergama'da tespit ettiği Hazinedarzade ailesinden Müderris Mehmed Efendi ile evlenmiştir ve bu evliliklerinden bir çocukları olmadığını aktarmıştır (Taş, 2019: 38)⁴⁸. İzmir'de oldukça zengin ve nüfuzlu ailelerden birine bağlı olan Ayşe Hanım'a yüklü miktarda miras kalmış görünmektedir. Ayşe Hanım'da ailesinin gücünü ve nüfuzunu etkin biçimde kullanmış ve kendini tanımlama noktasında da eşi olan Müderris Mehmed Efendi yerine babası Dervişağazade Mehmed Paşa adını kullanmıştır. Ayşe Hanım'ın günümüze ulaşan medrese kitabesi “*Ümeray-i deryadan Mehmed Paşa hazretlerinin kerimesi Ayşe Hanım'ın medresesi sene 1162*”⁴⁹ kendini tanımlama biçimini göstermektedir.

Yaşadığı dönemde ticaret hayatının içinde olan ve mülklerinin sürekliliğini sağlamak adına adımlar atan Ayşe Hanım'ın, medrese yaptırdığı bölgeye önce bir han yapısı ve önüne mal indirip yüklemekte kullanılması adına bir iskele inşa ettirmiş olduğuna dair kayıtlar vardır. Kayıtlar şu şekildedir “*Müceddeden binâ eylediğim bir taraftan medrese-i mezbûr ve bir taraftan bundan akdem vakf eylediğim menzil-i kebîr ve tarafeynden tarîk-i âmm ile mahdûd sayvan puşideli on beş bâb mahzen ve bir kahvehâne ve bir kenîf ve bir mikdar havluyu muhtevi iki kapılı hanımı derya üzerine garba mahdûd müceddeden binâ eylediğim bir kıt'a iskeleyi...*”, VGMA, 739, 51-28/2; “*...Medrese ittisâline binâ eylediğim iki kapılı hânımı ve deryâ üzerine inşâ eylediğim iskelemi...*”, VGMA, 2987, 9-0. (Taş, 2019: 43). Bu kayıta açıkça görüldüğü üzere inşa faaliyetlerini kendisi yaptırmakta, yapı tercihleri ve sonraki dönemde sürdürülebilirliği için kararları kendisi planlayıp vermektedir.

Kurmuş olduğu vakfın giderleri için zengin kaynaklar vakfeden Ayşe Hanım, vakfın yönetimini hayatta olduğu sürece kendi üstlenmiş ölümünden sonrası içinse bu

⁴⁷ Taş bu sıfatları VGMA, 624, 233-177 numaralı kayıttan aktarmaktadır (Taş, 2019: 37).

⁴⁸ Ayşe Hanım'ın ailesi ve evlenmiş olduğu Hazinedarzade ailesinden Müderris Mehmed Efendi ile ilgili ayrıntılı bilgi ve belgeler için bkz. Taş, 2019.

⁴⁹ Kitabeye metni transkripsiyonu Aktepe, 2003: 211.

görevi eşi Müderris Mehmed Efendi'ye bırakmış onun ölümü üzerine de onun evlatlarının bu göreve gelmesini uygun görmüştür. Güler'in VGMA, 739, 51-28'de bulunan kayda dayanarak aktardığı bilgiye göre Ayşe Hanım vakfa kaynaklık etmesi için; *"665 zeytin ağacı, bir konak, bir han, yarı hisseli üç ev, yedi dükkân, yarı hisseli Fazlıoğlu Hanı, bir sabunhane atölyesi ve kılıcı karhanesi bir kıta iskele, bir su yolu ve sayolu hazinesinden oluşan"* mülklerini ve maddi kaynaklarını vakfetmiştir (Güler, 2022: 455).

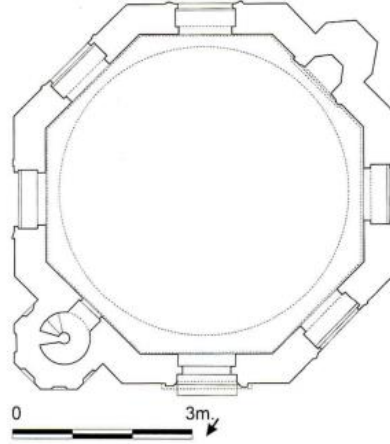
Çeşitli vakfiyeler, vakıf kayıtları ve dönem eserlerinden hareketle yapının banisi Ayşe Hanım ile ilgili; 18.yüzyıl ortasında yaşamış, dönemin önemli ayan ailelerinden birine mensup, kent merkezinde medrese-mescit, han ve iskele inşa ettirmiş ve çok çeşitli mülklerin dahil olduğu vakfının mütevelliliğini de yapan bir kadın olduğu söylenebilir. Ayşe Hanım'ın vakıf faaliyetlerine bakıldığında hazırlanan ve tespit edilen vakfiyeler doğrultusunda 3 vakfiye hazırlattığı bilinmektedir. Bu kayıtlar ve inşa faaliyetleri sıralaması şu şekilde seyretmektedir; ilk olarak 1749 tarihinde medrese inşası ve bazı mülklerin vakfedilmesi, 1754 tarihinde medreseye vakfedilen mülklere yenilerinin eklenmesi ve son olarak 1755'te medrese avlusuna bir mescit yapılması için bir vakfiye hazırlanmıştır.

Mimari Özellikler:

Cami'nin parçası olduğu medresenin ibadet mekanı olarak planlanmış olduğu düşünülür. İlk inşa edildiği dönemde "L" biçimli medresenin güney ucunda yer almaktadır ve yapının bu dönemine dair elimizde mimari bir veri bulunmamaktadır. Vakfiye metnindeki caminin anlatımını Taş şu şekilde aktarır; *"mescidin bir tarafının medrese, bir tarafının Ayşe Hanım'ın daha önce vakfettiği ev, iki tarafının ise kendisine ait han olduğu görülmektedir. Ancak anlatımda yön olgusu kullanılmadığından sayılan mekânların birbirlerine konumlarını ve mescidin tam yerini tespit etmek zorlaşmaktadır."* (Taş, 2019: 52). 1880 yıllarında çeşitli afetlerden zarar gören ve yıkılan cami medresenin diğer ucuna yani kuzeybatısına yeniden inşa edilmiştir⁵⁰.

⁵⁰ Taş'ın aktardığı 1885 tarihli atama kaydı; *"Cami-i şeri-i mezkur esasından hedm ve tevsi ve müceddeden bina esnada mahalli tağyir eylediğinden cami-i atik mezkur hizasında muma-illeyh vakfından yine medrese-i mevcudenin aher mahalline merhume-i müsarun-ileyhe namına olarak yeniden bina olunan mescid-i şerifede vazife-i mu'ayyene ile hitabeti müceddeden muma-illeyh Hafız Halil Efendi'ye ba-hatt-ı hümayun tevcih."* (VGMA, 209, 264-2160). Bu kayıttan hareketle yıkılan cami banisi adına vakıf gelirlerinden 1885 yılı öncesinde yeniden inşa edilmiştir (Taş, 2019: 58).

Cami günümüzde sekizgen planlı, kubbe örtülü harim mekanı ve buna bitişik inşa edilmiş bir minareden oluşmaktadır.

Şekil 9: Yalı Cami rölevesi (Ersoy, 2013:95).

Yapı, kesme taş ve tuğlaların 1'e 2 şekilde almasıyla inşa edilmiştir. Caminin kuzeybatı cephesinde giriş kapısı, kuzey cephesinde beden duvarlarına bitişik minaresi, güney cephesinde ise harimden dışa taşkın mihrabı yer alır. Diğer cephelerde ise cephe ortalarına gelecek biçimde yerleştirilmiş, sivri kemerli düz lentolu ve söveli dikdörtgen pencere açıklıkları bulunmaktadır. Düşey dikdörtgen açıklığa sahip pencereler silmelerle sınırlandırılmıştır ve demir şebekelere sahiptir. Pencerelerin kemer alınlıkları ve çevreleri palmet, rumi ve çeşitli bahar çiçekleri ile bezenmiş çini plakalarla kaplıdır.

Bir medrese mescidi olarak planlandığı düşünülen yapının avlusu veya son cemaat yeri bulunmamaktadır. Kuzeybatı cephesindeki giriş açıklığından doğrudan sekizgen planlı harim alanına girilir. Yapı içinde sekizgenin her bir duvarını vurgulayan ve sınırlandıran alçı profilli sivri kemerler kullanılmıştır. Alçı profilli sivri kemerlerin birleşim noktalarında yine alçıdan yapılmış birer ters palmet yer alır. Yapıya girişte solda kuzey cephede minarenin girişi yer almaktadır. Bu cephenin tam karşısında yapı dışından da algılanabilen mihrap nişi bulunur. Beş kenarlı mihrap nişi, başlık ve kaideleri kum saati biçiminde yapılmış sütuncelere iki yandan sınırlandırılmıştır.

Yapının ilk inşa edildiği dönemde nasıl bir süsleme kompozisyonuna sahip olduğu bilinmemektedir. Günümüzde yapı dışında, pencere açıklıkları etrafındaki beyaz zemin üzerine turkuaz, beyaz, sarı ve kırmızı renklerden oluşan kır çiçekleri,

rumi, palmet kompozisyonları ve kapı açıklığı etrafındaki turkuaz çini plakalar temel süsleme unsurlarını oluşturur. Yapıda kullanılan çini plakalar yakından incelendiğinde üç farklı döneme ait oldukları görülür⁵¹. Duvar örgüsündeki taş ve tuğla almaşık örgünün yarattığı çift renkli ve dokulu görünüş bir diğer süsleme unsurudur.

Yapının içinde harim kısmında süsleme öğelerinin sekizgen yapının duvar yüzeyleri ile kubbeye geçişi sağlayan sivri kemerler ve birleşim noktaları ile kubbe göbeğinde kalem işi süslemelerde yoğunlaştığı görülür⁵². Kemerlerin birleşim noktalarında yer alan süsleme kompozisyonunda dairesel madalyonlar içinde koyu yeşil zemin üzerine altın yaldız sekizgen çerçeveye sınırlanan “*Allah, Muhammed, Ömer, Ali, Hasan, Hüseyin, Osman, Ebubekir*” yazıları kompozisyonda dikkat çeker (Ersoy, 2013: 97). Harim alanında görülen bir diğer süsleme alanı da pencereler ve minare girişinin sağlandığı yuvarlak kemerli açıklığın kemerini çevreleyen bordür etrafında görülen kalem işleridir. Renk bakımından yapı dışındaki çini plakalara benzer bir kompozisyon görülmektedir. Açık mavi zemin üzerine beyaz, kırmızı ve sarı renklerde yaprak ve çiçek motifleri işlenmiştir (Fotoğraf: 6-7-8-9-10-11-12).

Değerlendirme:

Osmanlı Derya Beylerinden Dervişağazade Mehmed Paşa'nın kızı olan Ayşe Hanım döneminin en zengin ailelerinden olan Birgi kökenli Dervişzade ailesine mensuptur. Ailesinden kendine yüklü miktarda servet kalmıştır. Ayşe Hanım'ın sahibi olduğu bu maddi gücü kullanış biçimi ve bani karakteri onu dönemi içindeki kadın banilerden ayırmaktadır. Ayşe Hanım, 18.yüzyılda İzmir'de zengin ve nüfuzlu ailelerin yaşadığı ve imar faaliyetlerinde bulunduğu bölge olarak dikkat çeken Cami-i Atik Mahallesi'nde büyük bir konakta ikamet etmektedir ve bu bölgede inşa faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir. Bir kadının 18.yüzyılda çarşı bölgesinde, ticaret alanlarının ve en işlek merkezlerin ortasında, dolan iç limanın kalbi olacak şekilde medrese ve cami inşa ettirmiş olması dikkate değer bir noktadır. Sahip olduğu malların yanında medrese ve camisine gelir getirmesi adına aynı bölgede bir han ve bir iskele de

⁵¹ En erken dönemli çini plakalar, yapıda çok köklü bir onarım gerçekleştiren Vali Rahmi Bey döneminde Mehmet Emin Efendi'nin yapmış olduklarıdır. Sonraki dönemde ise 1964 yılında yeniden onarım gören yapının çinilerinin bir kısmı Mehmet Emin Efendi'nin oğlu Hakkı Çinicioğlu tarafından ve 1980 ve 1990'larda Ümran Bardan tarafından yapılanlardır (Ersoy, 2013: 134).

⁵² Mavi zemin üzerine altın yaldız ve kırmızı yaprak desenler, rumiler ve palmetler işlenmiştir. Sivri kemerlerin birleşim noktalarında palmetle sonlanan, kubbe göbeği kısmında ise palmetlerle kubbe eteğini kuşatan kompozisyonların kırmızı renkle dış hatları çerçevelenerek vurgulandığı görülür.

yaptırdığı bilinen Ayşe Hanım diğer kadın banilerden inşa faaliyetlerindeki yapı çeşitliliği ve yapıların konumlarıyla ayrılmaktadır.

Ticaretle uğraşan ve bu yolla zenginleştiği düşünülen ve kentte oldukça etkin bir konuma geldiği bir aileye mensup olan Ayşe Hanım, kendisine miras kalan malların cinsi ve türü doğrultusunda da doğrudan ticaret hayatı içinde bulunmaktadır. Kurduğu vakfın tevliyetini de kendi elinde bulundurduğu bilinen Ayşe Hanım kent merkezinde medrese-mescit inşa ettirmekle birlikte inşa ettirdiği han ve iskele yapılarıyla da bireysel olarak ticaretle meşgul olmuştur.

18.yüzyılda kent merkezinde ticaret alanı merkezinde ve kente gelişte doğrudan algılanabilecek bir konumda inşa faaliyetinde bulunan Ayşe Hanım'ı bu yüzyılda medrese-mescit inşa ettirdiği bilinen tek kadın olarak görmek mümkündür. Bu yüzyılda inşa edildiği bilinen diğer medrese-mescit yapı birlikteliğinin konutlardan dönüştürülerek bir odası mescit olarak düzenlenen basit yapılar olduğunu söylemek mümkündür. Ayşe Hanım'ın inşa ettirdiği medrese yapısı ise müstakil olarak doğrudan medrese olarak yapılmış ve mescit ona sonradan eklenmiştir. O nedenle bu yapı grubunda medrese öne çıkmaktadır.

Bütün bu inşa faaliyetlerinden yola çıkılarak Ayşe Hanım'ın kent merkezinde medrese-cami inşa ettiren tek kadın olduğu söylenebilir. Hem ailesinden kalan miras hem de sahip olduğu ticari mülkler ile ticaret hayatının içinde bulunan Ayşe Hanım, vakıf faaliyetleri takip edildiğinde yaşamının her döneminde ticaretle iç içedir. Bu haliyle de İzmir kent merkezinde inşa faaliyetinde bulunan kadınlardan ayrılmaktadır. 18.yüzyılda kentte giderek artan ticaret göz önüne alındığında kentin en işlek ve önemli noktasında bir kadın tarafından han ve iskele inşa edilmiş olması oldukça özel bir durumdur ve kentteki tek örnektir. Bu durum Ayşe Hanım'ın ailesinden kalan yüklü miktarda mirası kullanma noktasında bireysel hareket ederek ticaret hayatı içine girdiğini göstermektedir. Ayrıca yapıları inşa edildiği konumla birlikte değerlendirildiğinde Ayşe Hanım kent içindeki görünürlüğü ile kentte inşa faaliyetinde bulunan tüm kadınlardan ayrılmaktadır.

Tuzcu/Toroman Mescidi

Katalog No: 2.1.1.3.

Konumu:

İnşa edildiği dönemde çarşı olarak adlandırılan liman bölgesinin gerisinde, bu alanı saran çeper bölgesinde yer alır. Çarşı alanından konut dokusuna geçişte Eşrefpaşa Caddesi aksına yakın konumda bulunmaktadır. Ana akslar çarşı/ticaret alanından kentin kervan yollarına geçişinde kullanılan önemli güzergahlardır. Konut dokusu ile çarşı bölgesini de bağlaması açısından da bu ana akslar üzerinden bir konumlandırma yapılabilir. Yoğun kullanıma sahip olduğu bilinen bölge bir geçiş bölgesi olarak nitelendirilebilir. İlk inşasında Tuzcuzade Darülkurra Medresesi bünyesinde yer aldığı bilinmektedir. Ancak büyük bir yangın geçiren yapı medrese yanında yeniden inşa edilmiştir (Aktepe, 2003: 115). Mahalli düzeyde ihtiyacı karşıladığı düşünülen yapı ihtiyacı oluşturan medrese yanında, köşe parselde konumlandırılmıştır.

Tarihçesi ve Banisi:

Yapının bulunduğu alanda Tuzcuzade Şeyhü'l-Kura Hafız Mehmed Efendi'nin 18.yüzyılda bir medrese inşa ettirdiği bilinmektedir (Aktepe, 1972: 209- Ersoy, 2013: 132- Taş, 2020: 80). Taş'ın aktarımıyla 1736 tarihli vakfiye kaydından öğrenildiği kadarıyla medresenin yeri; *“bir taraftan el-Hac Mustafa sabunhanesi, bir taraftan Abdi Hoca vereseşi mülkleri, bir tarafı tarik-i has olmak üzere dört tarafı yol...”* şeklinde tarif edilmiştir (Taş, 2020: 87-88)⁵³. 18.yüzyılın ilk yarısından önce var olduğu bilinen medrese yanında bir de mescit bulunduğu çeşitli kaynaklarda görülmektedir. Aktepe medrese bünyesinde olduğu bilinen mescidin büyük bir yangında yok olmasıyla yerine sonradan Tuzcu/Toroman Mescidinin inşa edildiğini söylemektedir (Aktepe, 2003: 115-16). Meydana gelen yangında medresenin de yok olduğu anlaşılmaktadır. Taş'ın VGMA, 480 numaralı kayıttan aktardığı kadarıyla *“...müceddeden bina edilen iki katlı medresede hafızlar için on talebe hücresi, avlu kapısı üzerinde de fevkani bir mescit yapıldı.”* medrese binasının da yeniden inşa edildiği görülür (Taş, 2020: 88).

Yapının ilk banisi vakfiye kaydından tespit edildiği üzere Tuzcuzade Şeyhü'l-Kura Hafız Mehmed Efendi'dir. Ancak büyük bir yangınla yok olan medrese ve mescit

⁵³ VGMA, 480, 192-28.

yapılarının yeniden inşası noktasında çalışmalarda farklı isimler geçtiği görülür. Yapının yeniden inşasını Aktepe çalışmasında Mehmed Efendi'nin kızı Tuzcuzade Ayşe Hatun'un yaptırdığını söylemektedir (Aktepe, 2003: 209). Fakat Taş bu görüşe katılmayarak, Ayşe Hanım'ın vakfiyesinde adı geçen yapı adına buradaki medreseye yalnızca müderris ve talebelerine yardımcı kaynak sağladığını, mescidi yaptıran Ayşe Hanım'ın ise direk medresenin banisi olan Mehmed Efendi'nin kızı olan Tuzcuzade Ayşe Hanım olabileceğini söylemektedir. Bu görüşü destekleyen bir veri olarak ise sonraki dönemde yanan yapıyla ilgili bilginin Tuzcuzade Ayşe Hanım'ın damadı olan Ali Efendi'nin 1771 tarihli vakfiyesinde karşımıza çıkmasını göstermektedir (Taş, 2019: 48). Ersoy ise erken dönemde yeniden inşası ile ilgili tarih belirtmeden ve yapının onarımı için bir kaynak göstermeden Kasabbaşızade Fatma Hanım'ın 1890 tarihli vakfiyesinde Tuzcu/Toroman mescidini onarttığını söylemesinden yola çıkarak Fatma Hanım'ın onarımı olduğunu söylemektedir (Ersoy, 2013: 132).

Bu bilgilerden hareketle Tuzcu/Toroman Mescidinin ilk banisi olarak Tuzcuzade Şeyhü'l-Kura Hafız Mehmed Efendi olduğu görülmektedir. Yıkılan medrese ve mescidin 18.yüzyılda yeniden inşası için Dervişağazade Mehmed Paşa kızı Ayşe Hanım'ın vakfiyesinde açıkça mescide maddi kaynak aktardığı görülmekle birlikte yeniden inşası için bir girişimde bulunduğu kayıta yer almamaktadır. Bu nedenle bahsedilen Ayşe Hanım'ın Tuzcuzade Ayşe Hanım olduğu ve yeniden inşayı gerçekleştirdiği kabul edilebilir. Ersoy'un kaynak göstermeden bahsettiği vakıf kaydına dayanarak ise 1890 yılında yeniden bir inşa süreci yaşandığı ve banisinin de Kasabbaşızade Fatma Hanım olduğu kabul edilebilir.

Mimari Özellikler:

İki katlı ve kagir olan yapının üzeri düz ahşap çatı ve kiremit örtülüdür. İki katlı yapının alt katında Aktepe'nin medrese odaları olabileceğini söylediği odalar bulunur, üst katı ise mescit olarak düzenlenmiştir (Aktepe, 1972: 209). Taş Tuzcu Mescidi'nin yerini aktarırken yapıyla ilgili inşa edildiği dönemde Tuzcu Medresesi yanı olarak bahseder (Taş, 2019: 88)⁵⁴. Bu aktarım mescit ve medrese yapılarının ayrı binalar olduğu fikri oluşturmaktadır.

⁵⁴ VGMA, 480, 192-28'de bulunan kayda dayanarak medresenin yerini Konak'ta 832 numarada bulunan Toroman Mescidi yanı olabileceğini söylemektedir (Taş, 2019: 88).

Dar bir sokakta köşe parselde ve eğimli bir arazide inşa edilmiştir. Mescidin girişi batı cephesinde bulunmaktadır. Yokuş bitişiye denk gelen yapının girişi yapı içinde düz zemini sağlamak için beş basamakla yükseltilmiştir. Yapıya giriş yaklaşık yarım metre içte bulunan yuvarlak kemerli, yanlardan iki sütünce ile sınırlandırılmış, çift kanatlı demir bir kapıdan sağlanmaktadır. Batı cephesinin pencere düzenine bakıldığında ise alt ve üst katlarda farklı uygulamalara gidildiği görülmektedir. Alt katta sağdan başlayarak birer metre aralıklarla sokak eğimine göre dengesiz görünen ama aynı hizada bulunan üç küçük kare demir kapaklı ve parmaklıklı pencere yer almaktadır. Üst katta ise aşağıdaki pencerelerle aynı aksta olmayan daha büyük boyutlu, yuvarlak kemerli, çift kanatlı demir kapaklı ve demir parmaklıklı üç pencere yer almaktadır. Yapının en solunda kapı ve yuvarlak pencerenin üzerinde ise ezan okumak için yapılmış bir açıklık ve yarım daire şeklinde çıkıntı bulunur. Bu, aşağıdan kıvrımlı üç destekle sabitlenir ve yine benzer biçimde kıvrımlı demir korkuluklar yer alır.

Yapının sokağa bakan kuzey cephesi birbiriyle aynı hizaya yerleştirilmiş yukarıdan aşağı belirli bir sırayla dizilmiş toplam dokuz pencere açıklığına sahiptir. Pencere dizilerinin altında ise sokağın eğimli kısmına denk gelen ve zamanla yükselen zemin kotundan dolayı aşağıda kalmış olan Kasabbaşızade Sebili/Çeşmesi bulunmaktadır (Ersoy, 2013: 133; Aktepe, 2003: 209). Yapı kitabesine göre Kasabbaşızade Yusuf Ağa tarafından 1793-94 yıllarında inşa edilmiştir (Aktepe, 2003: 43). Çeşmenin alt bölümü yükselen zemin kotu altına gömülmüştür. Çeşme enine dikdörtgen formda ve dışa taşkın üçgen alınlığa sahiptir⁵⁵ (Fotoğraf: 13-14-15-16-17-18).

Değerlendirme:

Bölgede 18.yüzyılda inşa edilen camilere bakılarak artan nüfusun ihtiyacını karşılamamanın yanında bu bölgenin sosyal ve ekonomik olarak da rağbet gördüğü düşünülebilir. Günümüzdeki görünümüyle sade bir konut yapısına benzeyen yapı, Ersoy'un görüşüyle konut olarak inşa edilmiş sonraki dönemde ise mescide dönüştürülmüştür (Ersoy, 2013: 133). Ancak bu görüşü destekleyen bir kayıt bulunmamaktadır. Mescit yapısının yanında bulunduğu medresenin ihtiyacına yönelik

⁵⁵ Toroman Mescidi duvarında bulunan çeşme ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Ürer, 2013: 195).

inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Mescit olarak var olduğu bilinen ve yıkılıp yeniden mescit olarak inşa edilmiş olan yapı bu dönemde kentin fiziksel gelişiminin konut dokusu içinde mescit mimarisini göstermesi açısından dikkat çekmektedir.

ASMALI MESCİD

Katalog No: 2.1.1.4.

Konumu:

Konak İkiçeşmelik semtinde, Eşrefpaşa Caddesi olarak bilinen ve inşa edildiği dönemde kentin güneyine doğru yönelen önemli bir aks üzerinde yer almaktadır (Alpaslan, 2014: 26). Mescidin konumlanış biçimi ana aks olan Eşrefpaşa caddesinin mahalle içlerine açılan kesişim noktasında köşe parseldedir. Doğrudan Eşrefpaşa caddesine değil yan sokağına açılan yapı bu anlamda mahalle içinden ana aksla işlek cadde ve kentin ticari merkezi olan liman çevresine geçiş üzerinde bulunmaktadır.

Tarihçesi ve Banisi:

Yapının ilk inşa tarihi ve banisi bilinmemektedir (Aktepe, 1974: 196; Ersoy, 2013: 96). Yapı üzerinde bulunan kitabede 1310 (1892-93) tarihi verilmektedir (Ersoy, 2013: 96). Aktepe, yapının varlığını çok daha erken bir dönemde tespit etmiştir. Tarihini, ulaştığı bir vakıf kaydına dayandırarak 1825 tarihi öncesine dayandırmaktadır (Aktepe, 1973-74: 96)⁵⁶. Bu tarih dikkate alınarak bu dönemde kullanılıyor olduğu bilinen yapı bu tarihten öncesinde inşa edilmiş olmalıdır. İnşasından sonra büyük bir yangın geçirdiği bilinen yapının Kasabbaşızade Şerif Ahmed Efendi'nin validesi Fatma Hanım tarafından onarıldığı bilinmektedir⁵⁷. Bu bilgiyi Aktepe Fatma Hanım'ın 1889 tarihli vakfiyesinden şu şekilde anlatmaktadır “...ve medîne-i mezbûrede Kefeli mahâllesinde vâki' muhterik olan Asmalı mescid-i şerifi, ben hayatda iken inşâ edilmiş olursa sülüs-i mezkûrdan yüz aded Osmanlı lirası ile bir akar iştirâ olunup, gailesi mescid-i şerif-i mezkûrun tâmirine sarf oluna ve eğer inşâ olunmamış olur ise, meblâğ-

⁵⁶ Aktepe'nin tarihlendirme yaparken görüşünü dayandığı Vakıflar Genel Müdürlüğünde bulunan II. Vakfiye Defteri s.100'deki Debbağ es-Seyyid el-Hac İsmail Ağa bn. Mehmed'in 2 Kasım 1825 tarihli vakfiyesi “...Medine-i Mezburede Asmalı Mescidi şerifi karşısında, köşede...” (Aktepe, 1973: 96) şeklindeki kayıt yapının o tarihlerde varlığını göstermektedir.

⁵⁷ 19.yüzyıl sonlarında kentte iki büyük yangın çıktığı bilinmektedir (Beyru, 2011: 107). 1882 yılında Asmalı Mescit muhitinde meydana gelen yangın, Asmalı Mescid'in büyük ölçüde yok olmasına sebep olmuş olmalıdır (Esirkış, 2019: 40).

Kapının üzerinde silmelerle ayrılmış bir alan içinde yapının muhtemelen Fatma Hanım'ın yaptırdığı onarım tarihi olan 1892-93 tarihi yer almaktadır.

Harim mekanı içinde kuzey duvarına kadınlar mahfili yerleştirilmiştir. Güney cephede mihrap bulunur. Mihrap nişi yarım daire kemerlidir, içi tamamen yeşile boyanmış nişin iki yanında kompozit başlıklı gövdesi yivli birer sütünce yer alır. Bu sütunceler beyaza boyanarak mihrap nişinin çevresini sınırlandırarak vurgulamaktadır. Mihrap nişinin iki yanında mihrapla yaklaşık aynı uzunlukta yuvarlak kemerli yarım metre derinliğe sahip iki pencere açıklığının cam kısmının kapatılmasıyla oluşturulan niş benzeri bölme yer alır. Mihrabın sağında yer alan bu bölme içine bir dolap yerleştirilerek depolama alanı yaratılmıştır. Mihrabın sağında pencere açıklıkları, ilerisinde ahşap minber yer almaktadır. Yapının minaresi batı cephesinin kuzey ucunda yer almaktadır. Oldukça küçük olan ve yapıya bitişik inşa edilmiş minare tuğladan yapılmıştır. Ersoy'un görüşüne göre minare camiye sonradan eklenmiş olmalıdır (Ersoy, 2013: 96) (Fotoğraf: 19-20-21-22-23-24).

Değerlendirme:

19.yüzyılda inşa edilmiş olan yapı dönem içinde önemli bölgelerden biri olan Eşrefpaşa yolu üzerinde yer almaktadır. Canlı ve önemli bir aksı mahalle içlerine bağlayan köşeye konumlandırılmış cami yol çalışmalarından dolayı çevreyle ilk inşa edildiği dönemde kurduğu ilişkisini yitirmiştir. Kadifekale eteklerinde görülen yerleşimi ana aksla çarşı bölgesine bağlayan konumu uzun süreli yerleşime sahiplik eden bölgede bu dönemde bir nüfus artışıyla birlikte ihtiyacın ortaya çıktığını düşündürmektedir. Yoğun kullanım aldığı düşünülen mescit, önemli konumundan beklenmeyecek biçimde bir konut yapısından ayırt edilemeyecek kadar sadedir. Bu haliyle yerleşim dokusu içinde neredeyse aynı şekilde konumlandırılan Tuzcu/Toroman Mescidi ile benzerlik göstermektedir.

NUR KAMER/KAMERİYE CAMİ

Katalog No: 2.1.1.5.

Konumu:

Yapı inşa edildiği dönemde 18.yüzyıl sonları 19.yüzyıl başlarında artan nüfusun yerleşim alanı olarak gelişen Değirmendağı bölgesinde konut dokusu içinde köşe

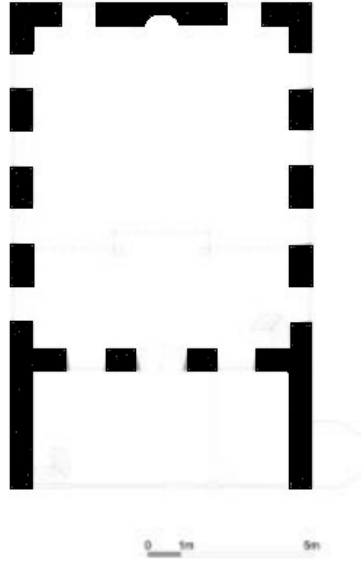
parselde inşa edilmiştir. 18.yüzyılda kent içinde konut yerleşimi Boyacı Deresini aşmış, Güney yönünde Değirmendağı'na doğru ilerlemiştir. Bu yeni açılan yerleşim bölgesinde de mahalle dokusu inşa edilen camiler etrafında gelişmiştir. Kentin işlek bölgelerine geçişler de camilerin konumlandırılması ve ana akslarla kurulan bağlantılarla sağlanmıştır.

Tarihçesi ve Banisi:

Yapının inşa tarihi olarak kapısı üzerinde yer alan isim panosunda 1893, bilgilendirme yazısında ise 1309 (1891) tarihi ve ortak bilgi olarak yapının banisi Affan Bey'in eşi Nur Kamer Hanım adı verilir. Gültekin, kaynak göstermeden 1309 (1891-92) tarihini vermiş (Gültekin, 1952: 57), Aktepe ve Ersoy'da Gültekin'i kaynak göstererek aynı tarihi yinelenmiştir (Aktepe, 1974: 121; Ersoy, 2013: 116). Yapının banisi ile ilgili kaynaklar Affan Bey'in eşi Nur Kamer Hanım'ın adını vermektedir. Caminin kapısı üzerinde yer alan panoya dayanan bu kaynaklar dışında banisi Nur Kamer Hanım ve eşi Affan Bey hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır. Nur Kamer Hanım'ın cami ile birlikte bir de medrese inşa edildiği Taş'ın tespit ettiği VGMA.2987 numaralı vakıf kaydında görülmektedir. Değirmendağı bölgesinde yapıldığı bilinen medrese ile ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. Cami binası içinde mi, cami avlusunda müstakil bir yapı olarak mı yoksa yapıdan bağımsız başka bir alanda mı yapıldığı bilinmemektedir.

Mimari Özellikler:

Eğimli bir arazi üzerine avlu içinde yapılmış olan cami, eğimi dengelemek adına iki kat üzerine inşa edilmiştir. Cami dikdörtgen planlı harim alanı, harimin kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve son cemaat yerinin batısında bulunan minareden oluşmaktadır (Şekil: 11). Yapı içerden düz ahşap tavan, dışardan kiremit kaplamalı kırma çatı ile örtülüdür. Yapının erken dönemi ile ilgili Gültekin şu bilgileri vermiştir *“Duvarları kagir ve çatısı ahşap olan cami tek minarelidir. Son cemaat mahalli yoktur. Cami karakterinde inşa edilmemiş olan binanın bahçesinde kagir bir imam evi vardır.”* (1952: 57). Aktepe ise *“...eser tek minareli ve altında dükkanları bulunan fevkani bir camidir.”* bilgisini vermektedir (1974: 121). Günümüzde yapının alt katındaki dükkanlar bulunmaz bu alanlar depo olarak kullanılmaktadır.

Şekil 11: Nur Kamer/Kameriye Cami rölevesi (Alpaslan'ın çalışması üzerinden düzenlenmiştir)
(Alpaslan, 2014: 252).

Yapının cepheleri ve avlu duvarları temel seviyesinden yaklaşık 1,5 metre yüksekliğe ulaşacak şekilde taş kaplama yapılmıştır. Tüm cephelerde birbirini tekrar eder şekilde yuvarlak kemerli pencere açıklıkları yer almaktadır. Pencere kemerleri beyaz boyanarak açıklık kemer ve çerçevesi vurgulanmıştır. Yapının kuzey cephesinde, doğu ve batı cephelerinin açıklık kısımları kapatılarak oluşturulan üç gözlü son cemaat yeri bulunmaktadır. Dışardan yuvarlak kemerli açıklıkları bulunan son cemaat yerinin kemer açıklıkları arası kompozit başlıklı yivli sütünce ve silmelerle hareketlendirilmiştir. Yapının minaresi son cemaat yerinin batısına bitişik biçimde inşa edilmiştir. Kaide kısmı düzgün keseme taşlarla kaplanmıştır. Çokgen planlı kaidesi çatı seviyesine kadar yükselen minare, yapı ile aynı renge boyanmıştır. Tek şerefeli olan minarenin şerefe altı yivli şekilde yapılmış şerefe korkulukları sarı renge boyanmıştır.

Yapının harim alanına giriş, son cemaat yerinin ortasında bulunan düz lentolu, iki yandan sütuncelerle sınırlandırılmış ve üzerinde kitabe bulunan kapı açıklığıyla sağlanır. Düz ahşap tavanla örtülü harim alanının duvarları zeminden yaklaşık yarım metre yüksekliğe kadar ahşap çıtalarla kaplama yapılmıştır. Harimin güneyinde yarım daire kesitli mihrap bulunur. Mihrabın sağında ise benzer bir süsleme düzeni uygulanmış olan minber yer almaktadır. Kadınlar mahfili alanı da düz tavanlı son cemaat yerinin üzerine ilave edilerek yapılmıştır.

Caminin günümüze ulaşan durumunda süsleme özellikleri, dış mekanda beden duvarına kontrast oluşturan pencere kemer ve çerçevelerinin beyaz rengi, son cemaat yerinin açıklıkları arasında yer alan kompozit başlıklı sütunceler ve avlu ve beden duvarlarına görülen taş kaplamalardır. İç mekandaki süsleme kompozisyonuna bakıldığında ise harime girildiğinde dikkati yukarda saçak seviyesinde yapıyı dolaşan ve pencere açıklıklarını bir şerit halinde çerçeveleyen açık mavi renk boya çeker. Harimin güneyindeki mihrap mavi, beyaz ve altın yıldız boyalı ve yarım daire kesitlidir. İki yandan iyon başlıklı sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Mihrap nişinin üst kısmında ise sütuncelerin taşıdığı korniş ve üzerinde dua kitabesi bulunur, alçıdan yapılmış kıvrım dallar ve çiçeklerle bezeli mihrap nişi en tepesinde elips bir madalyon içinde yazı bulunan tepelik kısmıyla sonlanır. Mihrabın sağında, aynı renklerde boyanmış ahşap minber bulunur. Duvarların üst kısmında ise pencerelerin üstlerine gelecek şekilde yuvarlak alçı profilli madalyonlar yerleştirilmiş içlerine Allah, Muhammed ve halifelerin isimleri yazılmıştır (Fotoğraf: 25-26-27-28).

Değerlendirme:

Mahalle dokusu içinde yer alan cami, 19 yüzyılda artan nüfus ve yerleşim alanı ihtiyacıyla yeni yerleşim alanları olan Değirmendağı bölgesinde inşa edilmiştir. Eşrefpaşa aksına çıkan önemli bir cadde üzerinde yer alır. Eğimli bir arazi üzerinde avlulu bir planlamaya göre inşa edilen yapı, diğer kadın banilerin yapılarına göre geniş bir alana oturur ve dört yönden algılanabilir bir açıklıkta bulunmaktadır. Yeni yayılım alanlarındaki ibadet mekanı gereksinimine karşılık vermek üzere yapılmış olmalıdır. İlk yapıldığı dönemde alt katında dükkanlar bulunan yapı yeni açılan mahalle bölgesindeki yalnızca ibadet mekanı ihtiyacını değil aynı zamanda küçük ölçekte sosyal/ticari ihtiyacı karşılamayı da hedeflemiş olmalıdır. Medresesi ile ilgili detaylı bilgi bulunmamasına rağmen yeni açılan bölge için ihtiyaca yönelik olduğu düşünülebilir. Tüm bunlar dikkate alındığında büyük ölçüde Hatuniye Cami ile benzer bir konumlandırma ve yerleşim kurgusu olduğu görülür. Ancak Hatuniye Camisi inşa edildiği bölgede ihtiyacı karşılamakla birlikte bölgeyi de şekillendirmiştir. Yapının banisi hakkında bilgi sahibi olmasak da inşa eyleminin diğer yapılarla çok benzer şekilde ve yeni gelişim gösteren bir bölgede anıtsal olmayan nitelikte ihtiyaca yönelik olduğu görülür. Tercih edilen konumlar genellikle önemli akslarla mahalle dokularını birleştirecek köşe parsellerdir.

2.2.GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN YAPILAR

2.2.1.Cami-Mescit

Hacce Hanım Hatun Mescidi/Camisi

Katalog No: 2.2.1.1.

Yapı ve banisinin adına Hacce Hanım Hatun Medresesi kayıtları arasında rastlanır. Taş'ın VGMA, HD. 1063 numaralı belgeden aktardığı bilgiye göre Hacce Hanım Hatun yaşadığı dönemde bazı vakıf ve hayır faaliyetlerinde bulunmuştur kayıtlar da bu faaliyetlerin atama bilgilerini göstermektedir. Aynı kayıtlarda geçen “...*Hatuniye Mahallesinde Hanım Hatun Mescidi* demekle maruf...” bilgisi ve ilerleyen süreçte mescide hatip, vaiz, imam ve müezzin gibi atamaların olması burada bir mescit olduğu bilgisini kesinleştirmektedir. Kayıtlarda 1717 yılında mescide bir minber eklenerek camiye dönüştürüldüğü de öğrenilir (Taş, 2020: 169-70). Bu bilgiye dayanarak mescidin en geç 18.yüzyıl başında var olduğu ve Hatuniye Mahallesinde bulunduğu anlaşılr⁵⁸.

Sayime Hatun Mescidi

Katalog No: 2.2.1.2.

Yapı ve banisinin adını günümüze ulaşan 1723 tarihli vakfiye kaydından öğrenmekteyiz. Güler'in VGMA.d.624 numaralı, Taş'ın ise VGMA,480 numaralı vakfiye kaydından aktardıkları bilgilere dayanarak yapının varlığı öğrenilmektedir. Kasab Hızır Mahallesi'nde olduğu bilinen yapı Sayime Kadın'ın burada bulunan evini ölümünden sonra medreseye dönüştürülmesi ve bir odasının mescit olarak düzenlenmesini şart koymasıyla ölümünden sonra faaliyete geçmiştir (Güler, 2022: 464-465; Taş, 2020: 80).

Ümmühan Hatun Mescidi

Katalog No: 2.2.1.3.

Yapı ve banisinin adı ilk olarak Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın 1678 tarihli vakfiye kaydında görülür⁵⁹. Vakfiyede geçen kayıt şu şekildedir; “...*Uzun Yol'da Ümmühan Mescidi'ne karib Süleyman duvarında olan çeşmeyi...*” (Sayın, 2011: 58).

⁵⁸ Kayıtlar 18. yüzyıl sonlarında yapının faal olduğunu işaret etmektedir (Taş, 2020: 169-170).

⁵⁹ Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, 4/2447.

Ayrıca yapı ve banisinin adına iki ayrı belgede de rastlanır. 1791 tarihli “İzmir’de Cami’i Atik mahallesinde Ümmühani Hatun Mescidinde Muğlalı Elhaç Mehmed nukud-ı mevkufesi nemasından muayyen vazife ile vaizlik cihetinin tevcihi” şeklindeki belge yapının Cami’i Atik mahallesinde bulunduğu bilgisini vermesi açısından önemlidir⁶⁰. Şimşir’in 1144 numaralı Hurufat defterinde bulunan belgeye dayanarak aktardığı bilgiye göre mescide yapılan atama kayıtları 1727 senesini göstermektedir⁶¹. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa’nın vakfiye kaydından yola çıkarak mescit 17.yüzyıl son çeyreğine tarihlendirilebilir.

Fatma Hatun Mescitleri

Katalog No: 2.2.1.4.

Yapı ve banisinin adına 1144 Numaralı Hurufat Defterinde ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde 238-15898 numaralı belgede rastlıyoruz⁶². Hurufat Defterindeki “Mahalle-i Cedidde Fatma Hatun’un yeniden yaptırdığı bir cami daha bulunmaktadır. Bu camiin imamlık, müezzinlik, kayyumluk ve mütevellilik vazifeleri boş olması hasebiyle, 1140 senesi Zilhiccesinde, kadısı Abdurrahim arzıyla Hacı Hüseyin’e verilmiştir.” (Şimşir, 1998: 199) şeklindeki kayıt oldukça dikkat çekicidir. Bu kayda göre 1727-28 yıllarında kullanımda olan caminin, Fatma Hanım tarafından yeniden inşa ettirildiği ve Mahalle-i Cedid’de yer aldığı, belgedeki “bir cami daha” vurgusunun işaret ettiği üzere bu yapının aynı mahallede Fatma Hanım’ın yeniden ayağa kaldırdığı ikinci yapı olduğu anlaşılır. Muhtemeldir ki Fatma Hatun, 18.yüzyılın başlarında iki caminin baniliğini üstlenmiştir.

Emine Hatun Mescidi

Katalog No: 2.2.1.5.

Yapı ve banisinin adını 1144 Numaralı Hurufat Defterinde görürüz. Şimşir’in aktardığı kayıt şu şekildedir; “Emine Hatun Mescidi Vakfına müteveli, müezzin, kayyum olarak Ali b. Hasan Zilhicce 1140’ta muayyen ücret ve Kadısı Abdurrahim arzıyla tayin edilmiştir.” (Şimşir, 1998: 202). Aktarılan 1727-28 tarihli belgeye

⁶⁰ (BOA, 96-4797).

⁶¹ “...Ümmühan Hatun Mescidinde Kayyum ve Müezzin olarak Mustafa fevtinden..” (Şimşir, 1998: 199).

⁶² “İzmir’de Fatma Hatun Camiinin mahlul hitabetinin Ali Halife’ye tevcihi” (BOA. AE.SABH.I.238-15898, 29.19.1203).

dayanarak mescidin en geç 18.yüzyıl başında var olduğu ve Mirali Mahallesi'nde yer aldığı anlaşılr.

Sofiyye Havva Mescidi

Katalog No: 2.2.1.6.

Yapı ve banisinin adını 1144 Numaralı Hurufat Defterinde görürüz. “*Mahalle-i Cedit mahallesinde Sofiyye Havva Mescidi Mütevellilik ve Kayyumluk vazifeleri şeyhin ölümünden sonra Şeyh Süleyman’a Rebiülahir 1141’de günlüğü 1 akçe arzıyla Hacı Hüseyin’e geçmiştir.*” (Şimşir, 1998: 200) şeklindeki kayıta yer alan bilgiye göre, Mahalle-i Cedit’de bulunan ve 1728-29 tarihlerinde görev değişimine şahit olan mescidin 18.yüzyılın ilk çeyreğinde var olduğu anlaşılr.

Rukiye Hatun Mescidi

Katalog No: 2.2.1.7.

Yapı ve banisinin adını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde 633-31928 ve C.EV. 298-15164 numaralı belgelerde görölmektedir. Belgede yer alan kayıtlar şu şekildedir; “*İzmir’de Faik Paşa Mahallesi’nde Rukiye Hatun Mescidinde bu vakıftan meşrut vazife ile imamet cihetinin tevcihi.*”⁶³ ve “*İzmir’de Faik Paşa Mahallesinde Rukiye Hatun Mescidi vakfından imamet cihetinin tevcihi.*”⁶⁴. Faik Paşa Mahallesi’nde bulunduğu kayıtlardan tespit edilen kaydın yapıya ait en erken tarihli kayıt olduğu kabul edilirse mescidin inşa tarihi olarak 18.yüzyıl son çeyreği kabul edilebilir.

Havva Hacce Mescidi

Katalog No: 2.2.1.8.

Yapı ve banisinin adı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde yer alan 1795-96 tarihli 36-2073 numaralı belgede “*İzmir şehrinin Yafalı mahallesinde Havva Hacce Mescidi evkafından almak üzere vazife ile vaiz olan Seyyid Musa Halife’nin kendi rızası ile cihetini Ahmed b. Mustafa’ya ferağ ettiği.*” şeklinde görölmektedir. Kayda göre Yafalı Mahallesinde⁶⁵ bulunduğu anlaşılan mescit, 18.yüzyıl sonlarında kullanımda olduğu görölmektedir.

⁶³ BOA. C.EV. 298-15164, 1208.

⁶⁴ BOA. C.MF. 633-31928, 1240.

⁶⁵ Kayıta “Yafalı Mahallesi” şeklinde gösterilen mahallenin konumu hakkında bilgiye ulaşılammıştır.

Abide Hatun Cami

Katalog No: 2.2.1.9.

Yapı ve banisinin adı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde iki kayıta; *“İzmir’de Cami-i Atik Mahallesinde Odabaşı el Hac Ahmed ve Abide Hatun Cami vakfı tevliyet cihetinin tevcihi.”*⁶⁶ ve *“İzmir’de Cami-i Atik Mallesinde Damlacık nam mahalde Abide Hatun vakfının ve Odabaşı el-Hac Ahmed Cami’nin mütevellisi olan Hüseyin bin el-Hac Ahmed’in tevliyetine vaki müdahalenin önlenmesi.”*⁶⁷ şeklinde görülür. 1780-81 tarihli olan bu belgelerden hareketle Cami-i Atik Mahallesi’nde bulunduğu tespit edilen yapının 18.yüzyıl ikinci yarısında kullanımda olduğu görülmektedir.

Ayşe Hatun Mescidi

Katalog No: 2.2.1.10.

Yapı ve banisinin adı, Taş yayınladığı çalışmasında VGMA.HD.1068 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Ali Reis Mahallesi’nde bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 435).

Havva Hatun binti Osman Mescidi

Katalog No: 2.2.1.11.

Yapı ve banisinin adı, Taş yayınladığı çalışmasında VGMA.HD.1067 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Selvili veya Mahalle-i Cedid’de bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 435).

Sekbanoğlu Hüseyin Beşe ve Zeliha Hatun Mescidi

Katalog No: 2.2.1.12.

Yapı ve banisinin adı, Taş yayınladığı çalışmasında VGMA.HD.1061 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Kefeli Mahallesi’nde bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 435).

⁶⁶ BOA.C.EV. 218- 10891. 1195.

⁶⁷ BOA. AE.SABH.I. 239-15986.

Raziye Hatun Mescidi**Katalog No: 2.2.1.13.**

Yapı ve banisinin adı, Taş yayınladığı çalışmasında VGMA.HD.1067 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Mirali Mahallesi'nde bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 435).

Hafız Efendi Zevcesi Emine Hatun Mescidi**Katalog No: 2.2.1.14.**

Yapı ve banisinin adı, Taş yayınladığı çalışmasında VGMA.HD.1067 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Mirali Mahallesi'nde bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 435).

Hanım binti Nasuh Mescidi**Katalog No: 2.2.1.15.**

Yapı ve banisinin adı, Taş yayınladığı çalışmasında VGMA.HD.1057 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Hatuniye Mahallesi'nde bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 435).

Hatice binti Ali Mescidi**Katalog No: 2.2.1.16.**

Yapı ve banisinin adı, Taş yayınladığı çalışmasında VGMA.HD.1057 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Hatuniye Mahallesi'nde bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 435).

Hatice binti Hacı Ahmed Mescidi**Katalog No: 2.2.1.17.**

Yapı ve banisinin adı, Taş yayınladığı çalışmasında VGMA.HD.1063 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Hatuniye Mahallesi'nde bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 435).

2.2.2.Medrese-Mektep- Kütüphane

Tayyibe Hatun Medresesi

Katalog No: 2.2.2.1.

Hatuniye Cami banisi Tayyibe Hatun tarafından muhtemelen cami ile aynı tarihlerde 17.yüzyıl ortalarından yaptırıldığı düşünülen yapı ile ilgili elimizde detaylı bilgi bulunmamaktadır. Aktepe, yapı ve banisini şu şekilde aktarmıştır; *“İzmir’de Tilkilik semtinin Hatuniye Mahallesi’nde ve Hatuniye Cami’nin avlusu içinde bulunuyordu. Bu Camiyi yaptıran Tayyibe Hatun tarafından inşa ettirilmişdi.”* (Aktepe, 2003: 119) ⁶⁸.

Taş ise bu medrese ve banisinin kayıtlarını Tayyibe Hatun’un oğlu olan Ahmed Ağa vakfiyesinden tespit ederek aktarmıştır. BOA, C.MF, 175-8714 numarada tespit edilen 1776-77 tarihli kayıt şu şekildedir; *“İzmir’de Hatuniye Mahallesi’nde Tayyibe Hatun’un yaptırdığı cami avlusundaki medrese müderrisliğinin tevcihi.”*. Bu kayıtta cami avlusunda bulunan medrese banisinin adı açıkça Tayyibe Hatun olarak belirtilmiştir. Taş’ın aktardığı bilgilere göre inşa edildiği dönemde medrese muhtemelen beş hücrelidir ve on öğrenci bulunmaktadır (Taş, 2020: 82).

Her iki kayıtta işaret edilen “cami avlusu içinde” vurgusuna dayanarak medresenin müstakil bir yapı olduğu, olasılıkla da küçük ölçekli bir yapı olduğu düşünülebilir.

Fatma Hatun Mektebi

Katalog No: 2.2.2.2.

Yapı ve banisinin adına 1706 tarihli VGMA.d.623,17 numaralı, Kasab Hızır Mahallesi sakinlerinden İmamzade zevcesi olarak da bilinen Fatma Kadın’a ait vakfiye kaydından ulaşılır. Güler’in aktarımıyla tespit edilen vakfiye kaydından ulaşılan bilgilere göre Fatma Kadın Kasab Hızır Mahallesi’nde bir sebilhane ve üzerine bir mektep/muallimhane inşa ettirmiştir (Güler, 2022: 458). Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri’nde de atama kaydını tespit ettiğimiz yapının yeri BOA, C.MF. 156-7797⁶⁹

⁶⁸ Aktepe bu bilgi için; Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Fihrist Defteri, nr. 208 c. VI, 8/200’de bulunan kaydı kaynak göstermiştir.

⁶⁹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri’nde de atama kaydını tespit ettiğimiz yapının yeri BOA, C.MF. 156-7797 numaralı kayıt şu şekildedir; *“İzmir’de Kasabhızır mahallesinde Hisar Cami kurbunda İmamzade zevcesi ve Hacı Mustafa kızı Fatma Hatun’un bina eylediği mektebe muallim tayini.”*

numaralı kayıta “...*Kasabhızır mahallesi Hisar Cami kurbunda...*” olarak tarif edilmiştir. Fatma Hanım vakfına gelir getirmesi için 60 odalı bir han ve bir hamam vakfetmiştir. Ancak bu han ve hamamın adı ve yeri bilinmemektedir.

Hacce Saime Hatun Medresesi

Katalog No: 2.2.2.3.

Yapı ve banisinin adını Taş ve Güler’in aktardığı ve yapıya ait VGMA.d.3-5 numarada kayıtlı bulunan 1723 tarihli vakfiye kaydından öğreniriz (Taş, 2020: 78; Güler, 2022: 464). Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde CMF 143-7145⁷⁰ ve AE.SSLM.III 233 13552⁷¹ numaralı atama belgelerinde de yapı ve banisinin adı görülmektedir.

Taş’ın aktardığı bilgiye göre yapının banisi Birgi kazasından Mustafa b. Abdullah’ın kızı, müderris Ahmed Efendi b. Hasan’ın eşi Hacce Saime kadındır. Taş’ın VGMA 624/2 numaralı vakfiye kaydına dayanarak aktardığı bilgiye göre medresenin yeri; “*Hasan Hoca Mahallesinde bir taraftan bazan Meryem bt. Mustafa hatun mülkü, bazan Hasan Ağa b. Mustafa mülkü, bir taraftan Mağribli Muhammed b. Hamza mülkü, bir taraftan Hızır Efendi mülkü, bazan Ayşe Hatun bt. Mustafa mülkleri ve dört tarafı yol ile çevrili, iki katlı konağın yanında yer alan yağhane dükkânı üstü*” şeklinde anlatılmıştır. Ayrıca yapı içinde altı talebe odası ve bir dersane var olduğu da kayıta yer almaktadır (Taş, 2020: 78). Hacce Saime Kadın vakfına gelir getirmesi için çeşitli mülklerini vakfetmiştir. Vakfedilen mülkleri arasında Hasan Hoca Mahallesi’nde yer alan büyük konağının medrese müderris olanlar tarafından kullanılmasını vakfiyesinden belirtmiştir (Taş, 2020: 78-79). Hacce Saime Kadın vakfiyesinde belirtilen ve Güler’in şu şekilde aktardığı şarta göre “*gerçekleşecek herhangi bir doğal afette vakıf mülklerinin zarara uğraması durumunda tamiri ve yeniden inşa edilmesi için mütevellide para biriktirilmesi*” (Güler, 2022: 464) isteği bani karakterini yansıtmaları açısından dikkat çekicidir. Saime Kadın doğal afetlerden sıkça zarar gören kentte vakıf eserinin uzun ömürlü olması için vakfiyesinde özel olarak şart koymuştur. Bununla birlikte Hacce Saime Kadın kurmuş olduğu medreseye koyulması için 33 cilt

⁷⁰ “İzmir’de Hasan Hoca mahallesinden Hacı Saime Hatun’un bina eylediği medrese vakıflarına mütevellî tayini.” (BOA. C.MF. 143-7145. 1175).

⁷¹ “Müftü Seyyid Zekeriya Efendi’nin ölümü üzerine mutasarrıf olduğu Hacce Saime Hatun Medresesi tevliyetinin Ali’ye tevcihi.” (AE.SSLM.III 233 13552).

kitap vakfetmiştir (Taş, 2020: 78). Bu haliyle Saime Hatun, İzmir’de kitap bağışında bulunduğu tespit edilen üç kadın baniden ilkidir.

Sayime/Saniha Hatun Medresesi -Saliha Hatun’un Yeniden İnşa Ettirdiği Medrese

Katalog No: 2.2.2.4.

Yapı ve banisinin adına iki ayrı belgeden ulaşılır⁷². Yapının banisinin adı kaynaklarda üç farklı yazımla karşımıza çıkmaktadır. Şimşir 1144 numaralı Hurufat Defterlerini ele aldığı çalışmasında banî adını Saliha Hatun bt. Ali olarak kaydetmiş, Taş ise bu konuda VGMA, 480, 52-5 numaralı vakıf kaydına atıf yaparak yapının banî adının Saniha olarak kaydedildiğini fakat okunuşuna göre Sayime olması gerektiğini belirtmiştir, Güler ise çalışmasında doğrudan Saniha Hatun binti Ali olarak kullanmıştır (Şimşir, 1998: 200; Taş, 2020: 80; Güler, 2022: 464).

Güler’in aktardığı VGMA.d.480,29 numaralı “*Saniha Hatun binti Ali vakfı*” 1723-24 yılına ait vakıf kaydına göre Pazaryeri Mahallesi sakinlerinden olan Saniha Hatun binti Ali, Kasaphızır Mahallesinde bulunan evinin onun ölümünden sonra medreseye dönüştürülmesini istemiştir (Güler, 2022: 464). Taş’ın aynı vakfiye kaydına dayanarak aktardığı bilgilere göre yapı iki katlı bir evden dönüştürülmüş, bir odası mescit olarak düzenlenmiş diğer odalar ise öğrenciler için talebe hücreleri haline getirilmiştir. Sayime Hatun bu medrese için çeşitli mallarını vakfetmiştir⁷³. Sayime Hatun vakfettiği çeşitli mülklere ek olarak sahibi olduğu 10 cilt kitap ve bir Mushaf-ı Şerif’i⁷⁴ de medresede bulunan öğrencilerin kullanımı için vakfetmiştir (Taş, 2020: 235-36; Güler, 2022: 465).

Şimşir’in 1144 numaralı Hurufat Defterinde yer alan “*Kassab Hızır mahallesinde Saliha binti Ali Hatun’un yeniden yaptırdığı medreseye müderris olarak 1141 senesinde, Müezzın Kayyum ve Müderris olarak Seyyid Mehmed yeniden*

⁷² 1144 Numaralı Hurufat Defteri (Şimşir,1998: 200) ve VGMA.d. 480 (Güler, 2022: 466).

⁷³ Taş’ın vakıf kaydından aktarılan şekliyle vakfedilen mallar şunlardır: “*Hatuniye Mahallesinde iki bab dükkan, Sıra Kasaplar’da bir bab dükkan, Kasab Hızı’da bir değirmen, kiracılı iki menzil, Halkapınar’da on beş dönüm bağ, Silmepınar ve Karakızlar’da iki zeytinlik bahçesi, İzmirli nam mevkiinde Yalı kurbünde dört dönüm bağ*” (Taş, 2020: 80-81).

⁷⁴ Sayime Hatun’un bağışladığı bilinen kitaplar vakfiyesinde şu şekilde aktarılmıştır; “*bir cild Mushaf-ı Şerif ve bir cild Mülteka ve bir cild müstemil e-Ahkam ve br cild şerh-i Vikaye ve bir cild Tefsi-i Kadı ve bir cild şerh-i Metin ve bir cild Nisabü’l ihtisab ve bir cild Şiratu’l İslam ve bir cild Hayartü’l felek ve bir cild Hülasa ve bir cild Riyazü’l- ahyar nam kitaplarımı hasbetallahi’l-azim ve taleben li-merdati rabb-i rahim malımdan ifraz ve vakf ve habs edüp...*” (Taş, 2020: 235-36).

Tayyibe Hatun tarafından cami ile aynı dönemde inşa edildiği düşünülen bir medrese bulunduğu bilinmektedir. Bu bilgidен hareketle Mukaddese Hatun'un yeni müstakil bir medrese mi yaptırdığı veya var olan medreseye talebe hücreleri mi eklettiği bilinmemektedir.

Mukaddese Hatun medreseye gelir getirmesi için Hatuniye Cami etrafında gelişen mahallede bulunan fakat adı belirtilmeyen handan on oda ve han yakınlarında yer alan sekiz dükkanın gelirini vakfetmiştir.

Yalı – Ayşe Hanım Medresesi

Katalog No: 2.2.2.6.

Günümüzde Konak Meydanı'nda bulunan Yalı/Ayşe Hanım Cami'sinin banisi Ayşe Hanım⁸⁰ tarafından camiden önce inşa edildiği kayıtlarla tespit edilen medresedir. Cami bölümünde de bahsedildiği gibi, inşa edildiği dönemde tamamen dolan iç liman alanında Kemeraltı ticaret bölgesinin güneyinde, çarşı ve kıyı arasında yer almaktadır. Günümüze ulaşmayan yapıya ait medresenin kitabesi Aktepe tarafından tespit edilmiştir. Kitabe metni şu şekildedir; “*Ümeray-ı deryadan Mehmed Paşa Hazretlerinin kerimesi Ayşe Hanım'ın medresesi... Sene 1162(1749)*” (Aktepe, 2003: 211). Yapının adına çeşitli vakıf kayıtlarında sıkça rastlanmaktadır⁸¹. Taş'ın VGMA, 739, 51-28/1 numaralı vakıf belgesine dayanarak aktardığı bilgiye göre medrese, Katipzade'lerin konağı ile Ayşe Hanım'ın ikamet ettiği konak arasında kendi arsası üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca vakıf kaydında medrese şu şekilde anlatılmaktadır; “*Leb-i deryâda müntehi arsa-i memlûkem üzerine müceddeden binâ eylediğim sekiz bâb tahtânî ve bir bâb fevkânî dershâne ve çameşuyhâne ve bir mağsel ve iki kenif ve bir mikdar havluyu muhtevi kargir medrese-i celîle...*” (Taş, 2019:49). Bu kayıttan hareketle medrese binasının iki katlı, alt katından sekiz talebe hücresi bulunan üst

şerifinin havlusunda vaki dokuz adet hücreatında talebe-i uluma beher mah onar paradan ceman doksan para verilmesi...”

⁸⁰ Çalışmanın “Günümüze Ulaşan Yapılar” bölümünde Yalı/Ayşe Hanım Camisi ve banisi Ayşe Hanım ile ilgili detaylı bilgi verilmiştir.

⁸¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi;

C.MF. 147-7309, H.29.12.1118

C.MF. 120-5958, H.25.03.1171

EV.d. 10719, H.29.12.1258

A.AMD. 88-8, H. 29.12.1274

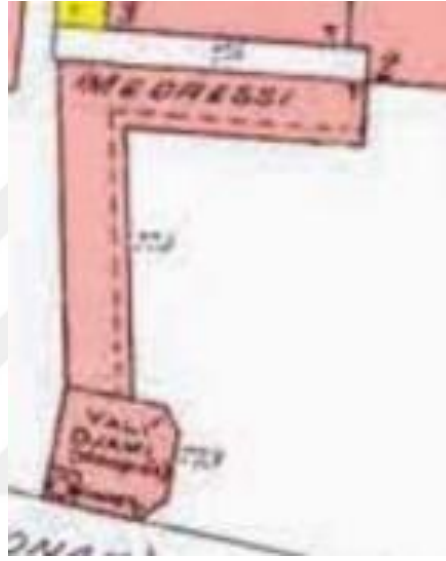
Vakıflar Genel Müdürlüğü;

VGMA, 739, 51-28/1. (Taş, 2019: 49).

İzmir Şerhiye Sicilleri;

İŞS, 1, 32-2. (Taş, 2019: 49).

katında ise bir dershanesi yer alan bir yapı olduğu ayrıca medresede çamaşırhane, banyo, iki kenif ve avlu bulunduğu anlaşılmaktadır. Charles Edward Goad'ın 1905 tarihli sigorta planında da cami ile “L” planlı medresenin planı açıkça görülmektedir (Şekil:12) (Pınar, 2020: 57). Sigorta planında görülen “L” planlı medresenin camiye göre konumlanması, L'nin uzun kısmı caminin doğusuna birleşik dik şekilde uzanır, kısa kısmı ise güneye doğru devam ederek paralel şekilde konumlanmıştır. Ersoy sigorta planında görülen plana dayanarak medresenin revaklı bir plana sahip olduğunu söylemektedir (2013, Ersoy: 99).

Şekil 12: :1905 tarihli sigorta planının Yalı Camisi ve Medresesi'ni gösteren bölümü. (1905 tarihli Sigorta Planı'ndan aktaran Ersoy) (Ersoy, 2013:99).

Bu yapı her ne kadar günümüze ulaşamamış olsa da konumu, planı ve avlu içerisindeki müstakil kurgusuyla dikkat çeken ilk anıtsal medresedir. Yapıya sonradan eklenen mescid bir medrese-mescid birlikteliği oluşturmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere Hatuniye örneğinde, cami bünyesine eklenen medrese uygulaması bulunsa da bu yapının medrese öncelikli inşa edilmiş olması farklılık yaratır.

Ayşe Hanım inşa ettirdiği medresenin ihtiyaçlarını karşılamak için kent civarındaki 667 zeytin ağacını vakfetmiştir⁸². İlerleyen süreçte 1754 senesine gelindiğinde muhtemeldir ki medrese bünyesine mescidin de eklenmesiyle artan ihtiyacı karşılamak adına hazırlanan yeni vakfiyede yapıya bağlanan mülkler çoğaltılmıştır. Taş bu mülkleri şu şekilde aktarmaktadır; “...medresenin yanında

⁸² VGMA,139, 51-28/1 (Taş, 2019: 49).

bulunan iki katlı konak, Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan ve kirada olan üç ev ile altı adet dükkandaki yarı hisseler, Fazlıoğlu Hanı yarı hissesi, Hasan Hoca Mahallesi'nde bir bab dükkan, Sabunhaneler civarında deniz kenarında Osman Paşa Sarayı denilen konak ve bu civarda işletmekte olduğu bir bab kılçı karhanesi ile sabunhane atölyesidir.” (Taş, 2019: 49).

Ayşe Hanım vakfiyesinde vakıf mülklerinden elde edilen gelirlerin harcanacağı yerleri detaylı şekilde belirlemiştir⁸³. Bu harcama kalemlerinden biri de medrese binası içinde bir kütüphane oluşturulması amacıyla vakıf gelirinden her sene 100 kuruş ayrılması ve yeni kitapların satın alınarak medrese dolabına koyulmasını şart koymaktadır⁸⁴. Ayşe Hanım'ın bu şartının yerine getirilip getirilmediği ya da hangi kitapların alındığı bilinmemektedir. Taş'ın aktarımıyla, Ayşe Hanım vakfiyesinde, yaşadığı müddetçe vakıf yönetiminin kendinde olacağını ölümünden sonra ise özellikle kadı tarafından belirlenecek birinin mütevellî olarak atanmasını istemiştir. Ayrıca Ayşe Hanım yaşarken medresesine müderris olarak Tireli Şeyh Seyyid Mehmed Efendi'yi tayin etmiş, sonra gelecek olan müderrislerin atamaları için ise kendi belirlediği şartlar doğrultusunda kadı tarafından seçilmesini şart koymuştur⁸⁵. Ayşe Hanım'ın maddi kaynakları ölçüsünde bakılacak vakfettiği mülklerin konumları ve maddi değerleri göz önüne alındığında kentteki kadın baniler içinde özel bir yere sahip olduğu söylenebilir⁸⁶. Medresesi de konumu ve L planı, ikinci katında bulunan dershanesiyle bir kadına ait kentteki ilk ve tek anıtsal medrese olarak dikkat çeker.

Sabiha Hoca Medresesi

Katalog No: 2.2.2.7.

Vakfiyesi günümüze ulaşmayan medresenin adı ve banisi ile ilgili bilgiler çeşitli vakfiye kayıtlarından öğrenilmektedir. Sabiha Hoca tarafından inşa edildiği ve Kasab Hızır Mahallesi'nde bulunduğu bilinen yapının banisi ile ilgili detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Taş'ın tespit ettiği, Berberzade Hacı Mehmed Efendi'nin 1752

⁸³ Ayşe Hanım'ın vakfiyesinde vakıf mülklerinden elde edilen gelirin harcandığı yerler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Taş, 2019.

⁸⁴ VGMA,739, 51-28/2 (Taş, 2019: 52-53).

⁸⁵ Taş'ın aktarımıyla Ayşe Hanım'ın atanacak müderris için şu şartı koymuştur “*sulaha-i muttakiinden tefsir ve hadis-i şerif ve ulum-ı nafi'a tedrisine kadir bir kimesne*” (VGMA.139, 51-28/1) (Taş ,2019: 50).

⁸⁶ Ayşe Hanım'ın hayatı ve banilik karakteri ile ilgili detaylı bilgi için 2.1.1.2. numaralı katalog bölümüne bakınız.

tarıhli VGMA,584,238-102 numarada kayıtlı vakfiye kaydında “*Kasab Hızır Mahallesi’nde vaki Sabiha Hoca nam hatun medresesinde müceddeden kendim bina ve vakıf eylediğim üç kıta hücrede sakin talebeye beher hücreye ikişer akçeden yevmi altı akçe vazife verile.*” yapı ve banisinin adı açıkça yer almaktadır (Taş, 2020: 195).

Fatma binti el-Hac Mustafa Muallimhanesi

Katalog No: 2.2.2.8.

Yapı ve banisinin adı Taş’ın aktardığı 1753 tarihli VGMA,480,27-34 numaralı vakfiye kaydından öğrenilmektedir. Vakfiye kaydına göre Cami Atik mahallesinde yaşayan Fatma Hatun, dönemin önde gelen Katıpzade ailesinden el-Hac Mehmed Efendi’nin eşi ve müderris ve ayan Ahmed Reşif Efendi’nin annesidir. Vakfiye kaydına göre; “*Mahalle-i mezburede lede’l-ciran malumü’l-hudud bir kıta mülk yahudihanesini niyet_i safiye ile vakf ve habs edüp talebe-i ulum iskan olunmak için medrese olub... galleden bade’t-tamir yevmi altı akçe müderrisine ve altı akçe mütevellisine ve ikişer akçe medrese-i mezkurenin her bir hücresinde sakin talebe-i ulua verile deyüz şart.*” Cami Atik mahallesinde sahibi olduğu bir Yahudihaneyi öğrencilerin kalması ve eğitimi için medreseye dönüştürdüğü de öğrenilir.

Yapı ve banisinin adını 1144 Numaralı Hurufat Defterinde⁸⁷ ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde 57-2802 numaralı belgede görürüz⁸⁸. Medreseye çevrilen yapının mimarisi ve tam konumuyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Yapının 18.yüzyıl sonlarında çıkan bir yangında yok olduğu Katıpzade Ahmed Reşid Efendi oğlu Katıpzade Halil Efendi’nin VGMA 608/1 numaralı kayıttan öğrenilmektedir⁸⁹.

Hacce Hanım Hatun Medresesi

Katalog No: 2.2.2.9.

Yapı ve banisinin adını VGMA, HD. 1063 numaralı atama kaydında görölmektedir; “*İzmir’de Hasan Hoca Mahallesi’nde Hacce Hanım Hatun bina*

⁸⁷ “İzmir’de Demirciler içinde Fatma binti Elhac Mustafa’nın yeniden yaptırdığı muallimhane ve Sebile nazır olarak, Mustafa b. Hüseyin tayin edilmiştir.” (Şimşir, 1998: 201).

⁸⁸ “İzmir’de Cami-i Atik Mahallesinde Fatma Hatun Medresesi müderrisine ibtida-ı haric payesi tavcihi.” (BOA. C.MF. 57-2802. 1190).

⁸⁹ Taş’ın VGMA, 608/1, 149’da yer alan kayda dayanarak aktardığı bilgi; Ahmed Reşid’in validesi Fatma Kadın’ın muhterik olan medrese arsasının istibdal edilmesi ile ilgilidir (Taş, 2020: 130).

eylediği medrese-i şerifenin yevmi iki akçe ile...” 1757 yılına ait olan bu atama kaydı bize bu tarihte medresenin bulunduğunu göstermektedir (Taş, 2020: 169).

Emine Hatun binti Mustafa’nın Darülkurra Medresesi

Katalog No: 2.2.2.10.

Yapı ve banisinin adını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde 15-712 numaralı belgede görülür⁹⁰. Vakfiyesi bulunmayan yapıya ait ulaşılabilen en erken kayıt 1760 tarihlidir, yapının bu tarihten önce inşa edilmiş olduğu bilinir⁹¹. Taş yapıyla ilgili kayıta verilen Hasan Hoca Mahallesi Keçeciler çarşısının günümüzde Anafartalar Caddesi üzerinde bulunduğunu aktarmaktadır (Taş, 2020: 168).

Halime Hatun Medresesi

Katalog No: 2.2.2.11.

Cami-i Atik mahallesinde bulunduğu bilinen Halime Hatun Medresesinin adına ilk olarak Hurufat defterinde bulunan atama kaydında rastlanır. 25 Rebiülevvel 1191⁹² tarihli olan kayıt dikkate alındığında medresenin bu tarihten önce inşa edilmiş olduğu düşünülür (Taş, 2020:147). VGMA, 580, 206-95’te bulunan kayıt yapının bulunduğu bölge ile ilgili bilgi vermektedir. Taş’ın aktarımına göre bu kayıt şu şekildedir; *“İmamoğlu Hacı İbrahim ve Konakçı Ali ve Kara Hacı İbrahim ve Müftü el-Hac Ali ve İmam Hacı Ali Efendi mülk menzilleri ile çevrilidir.”*

VGMA, HD, 533, 105’te bulunan kayıt ise Halime Hatun’un, Cami Atik mahallesindeki iki katlı ve avlulu konağının medreseye çevrildiğini göstermektedir (Taş, 2020: 148)⁹³.

⁹⁰ “Hacce Emine Hatun bint-i Mustafa’nın İzmir’de Hasan Hoca mahallesinde Keçeciler Çarşısında Darülkurra Medresesi vakfını Şeyhülkurra ve müderris cihetlerinin tevcihi.” (BOA. C.MF. 15 712. 1215).

⁹¹ Yapının bilinen en erken kaydı VGMA, HD. 1063, s.76 numaralı belgede görülmektedir (Taş, 2020:168).

⁹² Türk Tarih Kurumu çevirme kılavuzuna göre 3 Mayıs 1777.

⁹³ Taş’ın vakfiye kaydının içeriğini anlatımı şu şekildedir; *“Halime Hatun Cami Atik Mahallesi’ndeki konağını medreseye dönüştürerek vakfetti. Medreseye çevrilmiş olan ev, iki katlı olup fevkani iki bab oda ve orta sofa ile tahtani dört bab oda, bir fırın, bir su kuyusu, bir kenif ve içinde meyveli-meyvesiz ağaçların bulunduğu bir avluyu müştemildir.”* (Taş, 2020: 148).

Müftü Cami – Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hanım Kütüphanesi

Katalog No: 2.2.2.12.

Hatice Hanım, Cami Atik Mahallesi’nde Tuzcuzade Şeyhülkurra Hafız Mehmed Efendi’nin torunu ve dergahı ali kapıcıbaşı Halil Ağa’nın kızıdır. Hatice Hanım’ın eşi Sinanzade Ahmed Ağa’nın oğlu ve dergahı ali kapıcıbaşlarından Giridizade Hacı Süleyman Ağa’dır. Taş’ın aktarımıyla kentin zengin Müslüman ağalarından olan Süleyman Ağa (Taş, 2020:243), Arel’in anlatımıyla Avrupalı tüccar ve konsoloslarla da yakın ilişkilere sahiptir (Arel, 1998: 21)⁹⁴. Taş’ın VGMA, 733, 9-5’de bulunan 1806 tarihli vakıf kaydına dayanarak aktardığı bilgiye göre Hatice Hanım’ın kütüphane binası Müftü Cami yakınlarında kendine ait olan bir arsa üzerine yapılmıştır. Binanın tam konumu ve mimarisi ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. 1806 tarihli vakıf kaydına göre 665 cilt kitap bağışlamış olan Hatice Hanım, kütüphanesine gelir getirmesi için çeşitli mallarını vakfetmiştir (Taş, 2020: 249)⁹⁵. 823 VGMA, 2987 numaralı vakıf defterinde bulunan, müteveli Kadı Mustafa Kazım Efendi tarafından yazılan kitap listesine göre kütüphanede bulunan kitapların büyük kısmı değerli yazma eserlerdir⁹⁶. Yine aynı kayıttan öğrenilen bilgiye göre Hatice Hanım’ın Müftü Cami yakınlarında yer alan kütüphanesinde bulunan kitaplar ilerleyen dönemde Hatice Hanım’ın evine nakledilmiştir (Taş, 2020: 260)⁹⁷.

⁹⁴ Hatice Hanım’ın eşi Giridizade Süleyman Ağa’nın kent içindeki yeri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Arel,1998; Beyru, 2011; Taş,2020.

Beyru, kenti ziyaret eden yabancıların Türklerle ilişkilerinin kısıtlı olduğuna değinmiştir. Bu kısıtlı ilişkilerin çoğu ise görevli kişilerin resmi davetleri olarak gerçekleşmektedir. 19.yüzyıl başında İzmir’in zenginlerinden Süleyman Ağa’nın evine kendi davetiyle çağırılan bir İngiliz gemisinin kumandanı ve subaylarının ziyareti bu anlamda dikkat çekicidir (Beyru, 2011:125).

⁹⁵ Taş’ın aktarımıyla; *“Hatice Hanım kitapların yanı sıra Kasap Hızır Mahallesinde bir konak, konağın yanında bir sebil ile çarşı-Pazar içinde on iki dükkân, kirada bulunan altı ev, üç değirmen, üç fırın, bir Rumhane, bir Efrenchane, iki kahvehane, on dokuz mahzen, bir arsa, şehrin etrafında bulunan dört bahçe, üç çiftliğin binaları ile bir çiftliğin kendisini vakfetti.”* (Taş, 2020: 249).

⁹⁶ Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hatun Kütüphanesinde bulunan kitapların listesi için bkz. Taş, 2020: 358, İŞS. 1,62-1.

⁹⁷ Taş’ın VGMA, 2987 numaralı kayda dayanarak aktardığı 21 Eylül 1924 tarihli belgede yer alan kayıt şu şekildedir: *“Süleyman Bey bahçesinde kain hanelerinde vakıf sebil odasında mahfuz Müftü Camii şerifindeki kütüphanelerinden menkul vakıf kütüb-i muhtelifi”.* (Taş, 2020: 249).

Fatma Hanım Mektebi

Katalog No: 2.2.2.13.

Yapı ve banisinin adı, Taş'ın çalışmasında İŞS. 46 numaralı sicil kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Toroman Sokağında bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 442).

Nurkamer Hanım Medresesi

Katalog No: 2.2.2.14.

Yapı ve banisinin adı, Taş'ın çalışmasında VGMA. 2987 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Değirmendağı bölgesinde bulunduğu bilinmektedir (Taş, 2022: 442).

2.2.3.Çeşme-Sebil

Mukaddese Hatun Sebili

Katalog No: 2.2.3.1.

Tayyibe Hatun'un oğlu Ahmed Ağa'dan olan torunu Hacce Mukaddese Hatun'un, Hatuniye Cami avlusuna inşa ettiği medrese kapısının sağ tarafında bulunan sebildir. Sebilin inşasını Taş'ın tespit ettiği VGMA, 735 numarada bulunan 10 Haziran 1727 tarihli kayıttan öğreniriz⁹⁸ (Taş, 2020: 84).

Kudsiye Hanım Sebili

Katalog No: 2.2.3.2

Aktepe'nin VGMA 2.Vakfiye Defterinde Kudsiye Molla Hanım'a ait olduğunu tespit ettiği 1784 tarihli kayda göre, Kudsiye Molla Hanım tarafından Ali Reis mahallesinde bulunan evinin altında inşa ettirilmiştir (Aktepe, 2003: 190).

Fatma Hanım Çeşmesi

Katalog No: 2.2.3.3.

Aktepe'nin VGMA 2. Vakfiye defterindeki M.12.03.1890 tarihli kayda dayanarak aktardığı bilgiye göre İkiçeşmelik'te bulunan çeşme günümüze

⁹⁸ Taş'ın aktarımıyla “...Mukaddes Hatun, Kasaphızır Mahallesi sakinlerinden olup Hatuniye Cami avlu kapısı üzerine bir medrese, kapının sağ tarafına da bir sebilhane inşa etti. Hatuniye Mahallesi'nde bulunan handaki on oda ile han kapısı etrafındaki sekiz dükkanın gelirini bu medreseye vakfetti.” (Taş, 2020: 84).

ulaşmamıştır. Cami-i Atik Mahallesinden Kasabbaşızade Şerif Ahmed Efendi'nin annesi Fatma Hanım binti Mustafa tarafından inşa ettirildiği vakfiye kaydından öğrenilmektedir (Aktepe, 2003: 176).

Fatma Hatun Sebilhanesi

Katalog No: 2.2.3.4.

Yapı ve banisinin adı, Güler'in çalışmasında doğrudan aktardığı VGMA.d.623 numaralı vakıf kaydında görülmektedir. Çeşmenin yeri Timurcular çarşısı köşesi olarak tarif edilmiştir (Güler, 2022: 459).

Ebubekir Kızı Hatice Hatun Çeşmesi

Katalog No: 2.2.3.5.

Yapı ve banisinin adı, Güler'in çalışmasında doğrudan aktardığı VGMA.d.581 numaralı vakıf kaydında görülmektedir. Çeşme Selatinoğlu Mahallesi'nde mahalle mektebinin üzerine inşa edilmiştir (Güler, 2022: 459; Taş, 2022: 445).

Hatice Hatun Sebilhanesi

Katalog No: 2.2.3.6.

Yapı ve banisinin adı, Taş'ın çalışmasında VGMA.HD.1061 numaralı vakıf kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının Hatuniye Mahallesi'nde bulunduğu bilinmektedir. Hatice Hanım eşi İbrahim Efendi tarafından inşa ettirilen mescit altına sebilhanesini inşa ettirmiştir (Taş, 2020: 193).

Fatma Havva Hatun Çeşmesi

Katalog No: 2.2.3.7.

Yapı ve banisinin adı, Taş'ın çalışmasında İŞS. 15 numaralı sicil kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının yeri Balıkçı Mescidi arkası olarak tarif edilmiştir (Taş, 2022: 445).

Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hatun Sebili

Katalog No: 2.2.3.8.

Yapı ve banisinin adı, Taş'ın çalışmasında İŞS. 15 numaralı sicil kaydına dayanarak aktarmıştır. Vakfiyesi günümüze ulaşmayan yapının yeri Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan konağının yanı olarak tarif edilmiştir (Taş, 2022: 445).

2.2.4. Han-İskele

Katalog No: 2.2.4.1. Ayşe Hanım Hanı ve İskelesi

Günümüzde Konak Meydanı'nda bulunan Yalı Camisi ve günümüze ulaşmayan Yalı Medresesi banisi Ayşe Hanım tarafından inşa ettirildiği bilinmektedir. Ailesinden kalan yüklü miktardaki servet ile kent içinde ve özellikle Cami Atik Mahallesi ve çarşı bölgesinde çeşitli mülklere sahip olduğu bilinen Ayşe Hanım dolan iç liman alanında inşa ettireceği medreseye bitişik olarak iki kapılı tek katlı bir han ve hemen önüne bir iskele yaptırmıştır. İnşa ettirdiği han ve iskele VGMA, 739, 51-28 numaralı kaydı Taş şu şekilde aktarmıştır; “*Müceddeden binâ eylediğim bir taraftan medrese-i mezbûr ve bir taraftan bundan akdem vakf eylediğim menzil-i kebîr ve tarafeynden tarîk-i âmm ile mahdûd sayvan puşideli on beş bâb mahzen ve bir kahvehâne ve bir kenif ve bir mikdar havluyu muhtevi iki kapılı hanımı derya üzerine garba mahdûd müceddeden binâ eylediğim bir kît'a iskeleyi...*”. İnşa edilen handa depo olarak kullanılan 15 mahzen, 1 kahvehane, 1 kenif ve avlu bulunduğu kayıttan anlaşılmaktadır. Hanın konumu ise VGMA,2987,9 numaralı kayıta şu şekilde aktarılmıştır; “*Medrese ittisalîne bina eylediğim iki kapılı hanımı ve derya üzerine inşa eylediğim iskelemi...*”. (Taş, 2019: 43). Taş, han ve iskele Ayşe Hanım tarafından işletildiği görüşündedir (Taş, 2019: 44). Ayşe Hanım'a miras kalan çeşitli mülkler ve kira gelirleri vakıf kayıtlarında detaylı şekilde açıklanmıştır. Ancak bu han ve iskele ile ilgili herhangi bir kira geliri bilgisi olmaması ve vakıf kaydında yer alan “*bina eylediğim*” ifadesinden hareketle han ve iskelenin Ayşe Hanım tarafından yaptırıldığı anlaşılr. İskele için kullanılan “müceddeden” ibaresi, Han'ı ilk olarak Ayşe Hatun'un yaptırdığını, iskeleyi ise var olan bir iskelenin yerine yeniden ayağa kaldırdığını belgeler.

2.2.5. Frenk-hane⁹⁹- Yahudi-hane

Kentte varlığı tespit edilen ve kadınlara ait olduğu bilinen 5 Frenk-hane, 3 Yahudi-hane bulunmaktadır. Sahiplerinin kadın oldukları tespit edilen bu yapıların kadınlara miras yoluyla kalmış olması muhtemeldir. Telci tarafından tespit edilen yapılar içinde Frenk-hane, “*...içerisinde 5-10 oda, bir iç avlu, tuvalet-banyo ve mutfak*

⁹⁹ Frenkhane yapıları Telci, 2022'de yer alan 1070/1659 tarihli mukataa defterinden tespit edilen bilgilerin derlendiği tablolardan alınmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Telci, 2022: 267-268.

ortak alanları içermekte muhtemelen alt katlarda dışa bakan yüzlerde dükkanlar yer almakta olmalıdır.” şeklinde tanımlanmıştır. (Telci, 2022: 265). Yapılan incelemede günümüze vakfiyesi ulaşmış kadınların sahip oldukları bilinen Frenk-hane yapıları tespit edilmemiştir. Mukataa Defterinde bulunan örnekler hakkında ise detaylı bilgi bulunmamaktadır. Yahudi-haneler ise Frenk-hanelerin bir benzeri yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁰. Tespit edilen çeşitli vakfiyelerde kadınlar vakıf eserlerine gelir getirmesi amacıyla tahsis ettiklerinin bildiğimiz Yahudi-haneler bulunmaktadır. Bir liman kenti olan İzmir’de hem ticari hem de konaklama işlevini yerine getiren yapılar öne çıkmaktadır. Telci’nin görüşüyle “Bunların çoğu yerel aileler tarafından yapıldığı/işletildiği anlaşılmaktadır. Bu yapılar çoklukla ticaret yapılarıdır ya da tüccar tarafından yaptırılmış bir taraftan depo, diğer taraftan mal depolama/ işleme/ bağlama / yükleme gibi işlemlerin yürütüldüğü bir işlik vazifesi gören çok işlevli yapılar olmalıdır.” (Telci, 2022: 267). Ancak bu yapıların yönetimi ve işletilmesi noktasında kadınların tasarrufu hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Kentte kadınların sahip olduğu bilinen Frenk-hane ve Yahudi-haneler aşağıda yer alan tabloda listelenmiştir.

ADI	DÖNEMİ	KONUMU
Frenkhane-i Ayşe Hatun	17.yy.	
Def’a Frenk Hane-i Ayşe Hatun	17.yy.	
Frenkhane-i Batakoğlu Zimmi Hatunu	17.yy.	
Frenkhane-i Hasan Efendi Zevcesi	17.yy.	
Frenkhane-i Rukiye Hatun.	17.yy.	
Fatma binti el-Hac Mustafa’ya ait Yahudi-hane ¹⁰¹	18.yy.ort.	Cami-i Atik Mahallesi
Havva Hatun binti İsmail’e ait Yahudi-hane	18.yy. sonu	Cami-i Atik Mahallesi
Şerife Hatice binti es-Seyyid Süleyam’a ait Yahudi-hane	18.yy. sonu	Cami-i Atik Mahallesi

Tablo 1: Yahudi-hane ve Frenk-haneler.

¹⁰⁰ Tespit edilen Yahudi-haneler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Katalog Numarası 2.2.2.8, 2.3.14,2.3.23.

¹⁰¹ Katipzade ailesinden olduğu bilinen Fatma Hanım tarafından sahibi olduğu bilinen Yahudi-hane muallimhaneye dönüştürülmüştür.

2.3.DİĞER TAHSİSLER

Osmanlı döneminde İzmir’de yaşamış ve inşa faaliyeti göstermiş kadın banilerin kimliklerine dair bilgi edindiğimiz temel kaynaklar vakıf eserlerin temel hukuki dayanakları olan vakfiyeler¹⁰² ve arşiv belgeleridir¹⁰³. Temel olarak vakfiyelerden bani, vakıf ve hayır faaliyetleri hakkında bilgi edinilmektedir. Detaylı olarak ise tevliyet (vakfın yönetimi), vakıf akarlarından elde edilen gelirlerin yönetimi, vakfa yönelik hizmetlerin düzenlenmesi, vakıfta görev alan çalışanlar ve çalışanlara yaklaşım gibi konularda belirlenen şartlarla ilgili temel hususlar yer almaktadır.

Taş, İzmir’de kadınların vakıf eserlerinde maddi kaynak sağlamak amacıyla kullandıkları gelirlerinin miras, mehir ve hibe yoluyla elde ettikleri mülkler olduğunu söylemektedir (Taş, 2022: 432). Hayırsever kadınlar inşa faaliyetlerinde bulunmak dışında daha önce aile bireyleri tarafından inşa edilmiş eserler için de vakfiyelerinde ödenek tahsis etmişlerdir. Ayrıca cami ve mescitlerde görevli olan imam ve müezzinlere konut tahsis etmişler, çalışanların maaşları, vakıf eserlerinin tamir ve bakım masrafları için ödenek ayırmışlar ve özel gün ve gecelerde kuran okunması, kurban kesilmesi, lokma döktürülmesi, ihtiyaç sahipleri için iftarlar düzenlenmesi ve çeşme ve sebillerin sularının soğutulması gibi şartlar belirlemişlerdir. Vakıfların kurucusu olan kadınlar bu mülkleri düzenli gelir sağlamak amacıyla vakıflara bağladıkları gibi doğrudan para vakıfları da kurmuşlardır¹⁰⁴.

Mevlana Ömer el-Hatib’in kızı ve Mevlana el-Hac Sinan’ın eşi Ayşe Hatun

Katalog No: 2.3.1.

- 16. Yüzyıl
- “Bir miktar para 1 bahçe, 1 ev vakfetmiştir.”
- “Hz. Peygamber ve kendi ruhu için 1 cüz kuran okunmasını şart koymuştur”¹⁰⁵ (Erdoğan, 2016: 33).

¹⁰² Vakıf eserleri hakkında bilgi edinilen vakfiye kayıtları doğrudan vakıf eser ve kurucusuna ait olmakla birlikte, farklı eser ve banilerin vakıf eserleri ve hayır faaliyetlerini konu edinen belgelerden de başka vakıflara dair bilgi edinilebilmektedir.

¹⁰³ Arşiv belgelerin çoğunluğunu katiplerin tuttuğu mahkemelerdeki dava kayıtları oluşturmaktadır.

¹⁰⁴ Para vakfı kuran kadınlar hakkında detaylı bilgiye sahip olmamakla birlikte, Taş’ın aktarımına göre; “17. ve 18.yüzyılda 280 kuruş, 19.yüzyılda 1500 kuruş ve 200 yüzlük Osmanlı lirası 20.yüzyılda 480 kuruş ve 480 yüzlük Osmanlı lirası” vakfedilmiştir (Taş, 2022: 432).

¹⁰⁵ Defter-i Evakf-ı Liva-i Aydın, Ayşe Hatun binti Mevlana Ömer el -Hatib Vakfı (Erdoğan, 2016: 33)

Sultan Hatun

Katalog No: 2.3.2.

- 16. Yüzyıl
- “1 incirlik bahçesi vakfetmiştir.”
- “Her yıl iki kırat hatim yapılmasını şart koymuştur.”¹⁰⁶ (Erdoğan, 2016: 36-37).

Hatice Hatun binti Ahmed Vakfı¹⁰⁷

Katalog No: 3.3.

- 1691 – Hasan Hoca Mahallesi
- “Hasan Hoca Mahallesi’nde yaşadığı evini vakfetmiştir.”
- “Hüseyin Paşa bin Abdullah eşi Hatice Hatun binti Ahmed Vakfın yönetimi yaşadığı sürece kendisinde, ölümü halinde eşinde ve eşinin ölümü halinde vakıf evinin ecr-i misli ile icar olmasını ve gelirin Medine-i Münevvere fukarasına gönderilmesini şart koymuştur.”¹⁰⁸ (Güler, 2022: 461).

Fatma Kadın Vakfı

Katalog No: 2.3.4.

- 1706- Kasab Hızır Mahallesi
- “İmizade zevcesi Fatma Hatun Kasab Hızır Mahallesi’nde bir sebilhane ve sebilhane binası üzerine bir muallimhane inşa ettirmiştir. Vakfına gelir getirmesi için ise 60 odalı han ve bir hamam vakfetmiştir¹⁰⁹.”
- “Vakfedilen mülklerin gelirinden; Sebilhane için yaz aylarında soğuk su için yıllık 75 kuruşluk kar alınmasını, sakaya yıllık 18 kuruş, tamir ve ihtiyaçlar için yıllık 4 kuruş ödenek ayrılmasını şart koymuştur. Muallimhanenin tamir ve bakım masrafları ile 30 kuruş vergi bedeli ödenmesini istemiştir. Mektebin muallimine yıllık 30 baş halifesine 6, ihtiyacı olan öğrencilere 44, bahar aylarında öğrencilerin yemek masrafları için 4, mektep hasırının değişimi için 2 kuruş ayrılmasını şart koymuştur. Vefatından sonra ise Yakub Bey

¹⁰⁶ Defter-i Evakf-ı Liva-i Aydın, Sultan Hatun Vakfı (Erdoğan, 2016: 36-37)

¹⁰⁷ Vakfiye belgelerinde isimlendirmeler “Hatice binti Ahmed Hatun Vakfı” şeklindedir. Ancak çalışma kapsamında bu şekildeki tüm isimler “Hatice Hatun binti Ahmed” şeklinde kullanılmıştır.

¹⁰⁸ VGMA.d.1338,99, (Güler, 2022: 461).

¹⁰⁹ İnşa edilen yapılarla ilgili detaylı bilgi için Katalog No: 2.2.2.2. ve 2.2.3.3.’e bakınız.

Cami'sinde kendi, ölen oğlu İbrahim Efendi ve eşi Ömer Ağa'nın anne-babası için her hafta bir hatim okunmasını şart koymuştur. Hatim okuyanlara günlük 2'şer akçe, Yakub Bey Cami'sinde hıfzetmesi karşılığında mektebin baş halifesine yıllık 6 kuruş verilmesini ve Yakub Bey Cami'sinin bakım ve onarımı için yıllık 5 kuruş ödenek ayrılmasını şart koymuştur. Ayrıca vakfın tevliyetinde bulunan mütevellîye de günlük 10 akçe verilmesini istemiştir¹¹⁰.” (Güler, 2022: 459).

Hatice Hatun binti Mustafa Vakfı

Katalog No: 2.3.5.

- 1715 – Kasab Hızır Mahallesi
- “Üç bab menzil, üç hisseli bir çifte hamamdan kendine düşen bir hisse ve dört bab mülkünü vakfetmiştir.”
- “Vakıf gelirinin vakıf mülklerinin gider, bakım ve onarımlarından kalan paranın evlatları arasında eşit paylaştırılmasını istemiştir. Eşinin vefatından sonra neslinden aslah ve erşed olana geçmesini neslinin tükenmesi halinde ise yönetimin Hatuniye Mahallesinde dedesi tarafından yaptırılan cami ve medrese mütevellîlik makamında bulunan kişiye geçmesini istemiştir. Cami ve medresenin harap olması durumunda ise gelirin Medine-i Münevvere fukarasına bağışlanmasını şart koymuştur¹¹¹” (Güler, 2022: 462).

Sayime Hatun binti Ali Vakfı

Katalog No: 2.3.6.

- 1723- Pazaryeri Mahallesi
- “Sayime Hatun'un medreseye ve mescide dönüştürülmesi için vakfettiği evinin dışında vakfedildiği tespit edilen mülkleri şunlardır; “Hatuniye Mahallesi'nde bulunan bir berber dükkanı ve eskici bir dükkanı, Sıra Kasaplarda bir bab gazzaz dükkanı, Kasab Hızır Mahallesi'nde vakfedilen evi yakınında iki kiracılı dükkan, Halkapınar'da 15 dönüm bağ, Silmepınar'da 23 zeytin ağacı, Karakızlar Köyü'nde zeytin ağaçları, bir at değirmeni, Yalı kurbinde 4 dönüm

¹¹⁰ VGMA.d. 623, 17, (Güler, 2022: 459).

¹¹¹ VGMA.d.730,63, (Güler, 2022: 462).

bağ, bir Mushaf-ı şerif ve 10 cilt kitap vakfetmiştir.¹¹²” (Taş, 2020: 81; Güler, 2022: 465).

- “Sayıme Hatun vakfettiği mülklerin gelirinden müteveli olarak atadığı Molla Halil b. Mehmed’in müteveli olarak atanmasını ve vefatından sonra evinin medrese ve mescide dönüştürülmesini şart koymuştur. Hatuniye Mahallesi’nde bulunan berber dükkanının gelirini medresenin tamiri ve fazlasını müderris olanlara, Sıra Kasaplardaki gazzaz dükkanı gelirini medrese öğrencilerine (buğday akçesi olarak), değirmen icaresinden geliri 6 kuruş olarak tevliyet ücretine ve kalanının mahalle vergisine verilmesini istemiştir. Karakızlar Köyü’ndeki zeytin ağaçlarının geliri bu köyün vergisine verilmesini, Silme Pınar’daki zeytin ağaçlarından gelecek olan yağın ise medrese ve mescit kandilleri için kullanılmasını istemiştir. Bağları ise mütevellinin işletmesini ve gelirinin yarısının müteveliye yarısının ise öğrencilere bölüştürülmesini şart koymuştur. Ayrıca; Kemeraltı Cami imamına, müezzine ve kayyım kiralıcılığı iki evden birinin icaresinin verilmesini, diğer evin icaresinin ise yaz aylarında medresenin suyunun soğutulması, kış aylarında ise medrese öğrencilerine yağ akçesi için kullanılması için istemiştir¹¹³” (Taş, 2020: 81; Güler, 2022: 465).

Hacce Saime Hatun binti Mustafa Vakfı:

Katalog No: 2.3.7

- 1723- Hüseyin Hoca Mahallesi
- “Hacce Saime Hatun Hüseyin/Hasan Hoca Mahallesi’nde bir medrese yaptırmıştır. Gelir getirmesi için Hüseyin Hoca Mahallesi’nde ikamet ettiği evini, bir yağhane dükkanını, 100 zeytin ağacını ve 33 cilt kitabını vakfetmiştir.¹¹⁴”
- “Vakıf gelirinden; vakfettiği evinde müderris olanların oturabilmesini, her bir talebe için 1, müteveli için günlük 4 akçe verilmesini, fazlasıyla da vakıf mülklerinin bakım ve onarımı yapılmasını ve herhangi bir doğal afete uğraması ihtimaline karşı mülklerin yeniden inşası için mütevellide para biriktirilmesini şart koymuştur.”

¹¹² İnşa edilen yapılarla ilgili detaylı bilgi için Katalog No: 2.2.1.2. ve 2.2.2.4.’e bakınız.

¹¹³ VGMA.d.480,29, (Güler, 2022: 465).

¹¹⁴ İnşa edilen yapılarla ilgili detaylı bilgi için Katalog No: 2.2.2.3.’e bakınız.

Hacce Mukaddes Hatun binti Ahmed Vakfı:

Katalog: 2.3.8

- 1727- Kasab Hızır Mahallesi
- “Hacce Mukaddes Hatun Hatuniye Mahallesi’nde büyükannesi Tayyibe Hatun tarafından yaptırılan Hatuniye Camisi avlu kapısı üzerine bir medrese ve avlu kapısı yanına da bir sebilhane inşa ettirmiştir. Vakfına gelir getirmesi için ise Hatuniye Mahallesi’nde bulunan 10 odalı hanı ve 8 dükkanını vakfetmiştir.”
- “Vakıf gelirinden; yaz aylarında kar alınarak suyun soğutulması için 26 akçe, öğrenciler için günlük 4’er akçe, sebilhane arsasının icaresi için günlük 2 akçe, sebilhane sakacısı ve mütevellie 4 akçe, mülklerinin bakım ve onarımı için 7 akçe ödenek ayrılmasını şart koymuştur.¹¹⁵”

Şerife Hatice Hatun binti es-Seyyid Ahmed Vakfı

Katalog No: 2.3.9.

- 1732- Tire Murtaza Bey Mahallesi
- “Kendine miras olarak eşinden kalan 200 zeytin ağacını vakfetmiştir.”
- “Şerife Hatice Hatun vakfettiği zeytin ağaçlarının gelirinden Tire’de bulunan Cami-i Kebir, Cami-i Cedid ve Mehmed Bey Cami kandilleri içi her yıl 1 kantar zeytin yağı ve mübarek geceler için ayrıca zeytin yağı alınmasını istemiştir.¹¹⁶” (Güler, 2022: 466).

Şerife Havva Hatun binti Mehmed

Katalog No: 2.3.10.

- 1732- Liman Kalesi
- “Liman Kalesi’nde bulunan iki katlı bir ev, Cami-i Atik Mahallesi’nde 2 katlı 2 evi ve 1 at değirmeni vakfetmiştir. “
- “Vakfın gelirinden Liman Kalesi’nde bulunan Yakup Bey Camisinde imam olanlara günlük akçe vazife ile Mushaf-ı şeriften birer cüz tilavet etmelerini istemiştir. Vakıf mülklerinin tamiratı için günlük 6, mütevellie için günlük 5 akçe ödenek ayırmıştır. Neslinin tükenmesi halinde vakıf gelirleriyle Yakup

¹¹⁵ İnşa edilen yapılarla ilgili detaylı bilgi için Katalog No: 2.2.2.5. ve 2.2.3.1.’e bakınız.

¹¹⁶ VGMA.d.480,61, (Güler, 2022: 466).

Bey Camisi'nin kandillerinde kullanılmak üzere zeytinyağı alınmasını şart koymuştur.¹¹⁷” (Güler, 2020: 466)

Şerife Rukiye Hatun binti Mehmed

Katalog No: 2.3.11.

- 1734 – Hüseyin Hoca Mahallesi
- “Bardakçılar Sokağı’nda sahip olduğu börekçi fırınına vakfetmiştir.”
- “Vakıf gelirinden ramazan aylarında Gümrükçü Hüseyin Paşa Medresesi talebelerinden ihtiyacı olanlara 30 kuruş ödenmesi, kurban bayramlarında Hz. Peygamber, merhun anne-babası, eşi, ustam dediği Ümmi Gülsüm adlı kadın ve kendisi adına 6 koyun kurban edilmesi, vakıf geliri sağlayan börekçi fırınının tamirâtı ve mukataasının ödenmesi, evinin avlusunda bulunan çeşmenin ma-i leziz mukaatası ve yollarının tamiri için 16 akçe ayrılmasını istemiştir.”¹¹⁸ (Güler, 2020: 467).

Ayşe Hanım binti Mehmed Vakfı¹¹⁹

Katalog No: 2.3.12.

- 1749- Cami-i Atik Mahallesi
- Ayşe Hanım kendine babasından miras olarak kaldığı düşünülen mülklerinden bir medrese, bir mescit, bir iskele ve bir han inşa ettirmiştir. Ayşe Hanım 3 vakfiye hazırlatmıştır, bunlar 1749, 1754 ve 1755 tarihliidir.
- Ayşe Hanım, “1749 tarihli vakfiyesinde medrese binasına gelir getirmesi için 667 zeytin ağacı vakfetmiştir.”
- “1754’teki vakfiyesinde ise medrese yanında bulunan iki katlı konak, Cami-i Atik Mahallesi’nde kiracılı 3 ev ve 6 dükkandaki yarı hisseler, Fazlıoğlu Hanı yarı hissesi, Hasan Hoca Mahallesi’nde bir bab dükkan, Sabunhaneler çevresinde deniz kenarında Osman Paşa Sarayı olarak bilinen konak ve bu çevredeki bir bab kılıcı karhanesi ve bir sabunhane atölyesini vakfetmiştir. Ayşe Hanım vakfedilen bu mülklerin gelirlerinden; 15 akçeye mütevellî, 8 akçeye katip ve 10 akçeyle bir cabi görevlendirilmesini istemiştir. Fazlıoğlu Hanı

¹¹⁷ VGMA.d.580,54, (Güler, 2022: 466).

¹¹⁸ VGMA.d.480,101, (Güler, 2022: 467).

¹¹⁹ Ayşe Kadın binti Mehmed Hanım Vakfı’na dair bilgilerin tamamı VGMA.d. 739, 51-28/1-2 numaralı vakfiye kaydından Taş ve Güler’in aktarımıyla alınmıştır (Taş, 2019: 51-52-53-54; Güler, 2022: 455-456-457).

gelirinden müderrise 40 akçe ve medresenin her hücresi için 6 akçe verilmesini istemiş, isteyen öğrencilerin medrese bünyesinden çalışarak günlük 2/3'er akçe alabileceklerini belirtmiştir. Müderris ve öğrenciler için sabunhaneden her yıl bir kantar sabun verilmesini istemiştir. Her hafta Cuma ve Pazartesi 3 kıyye koyun eti, 7 kıyye pirinç, 2 kıyye bal, 30 akçelik ekmek alınmasını yemeklerden sonra ise Kur'an ve hatm-i haccan tilavet edilmesini, Kurban Bayramı'nda ise medresede Hz. Peygamber, anne-babası, eşinin anne-babası, eşi ve kendi ruhu için 7 koyun alınıp kesilmesini, akrabaları için bir büyükbaş hayvan alınıp kesilmesini ve etlerinin öğrenciler ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasını istemiştir. Ramazan aylarında her akşam medrese öğrencileri ve ihtiyaç sahipleri için vakıf mütevellisinin evinde yemek yapılması için 300 kuruş ödenek ayırmıştır. Medresenin aydınlatması için zeytinliklerden gelen zeytin yağından aylık 1'er kıyye kandiller için 2 kıyye, arta kalanın ise medrese hücrelerine eşit ayrılması için kullanılmasını istemiştir. Medreseye yeni hücre eklenmesi halinde ise tüm şartların onlar için de uygulanmasını şart koymuştur. Medrese öğrencilerinin yıllık kır gezilerine çıkmaları için 15 kuruş ödenek ayırmıştır. Yaz ayı için medrese suyunun soğutulması için günlük 15 kuruşluk kar alınmasını istemiştir. Azat ettiği köle ve cariyelerine günlük 8'er akçe verilmesini istemiştir. Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan Tuzcuzade Darülkurra Medresesi'nde bulunan 10 hücrenin her birine günlük 1 akçe, müderrise ise 4 akçe verilmesini şart koymuştur. Her yıl fazla kalan gelirinden ise Haremeyn Ağası eliyle 20 altın Mekke, 20 altın Medine fukaralarına gönderilmesini istemiştir. Tüm bunlar dışında ise vakfiye şartları yerine getirilemeyecek duruma gelindiğinde vakıf gelirinin fukarayı müslimine verilmesini istemiştir.”

- “1755'teki vakfiye kaydında ise medreseye bitişik olan mescit için çeşitli mülklerini vakfetmiştir. Mescit için Ayşe Hanım dolan iç liman bölgesinde ticaret alanında bulunan ve kendi işlettiği düşünülen mülklerini vakfetmiştir. Medrese yanında bulunduğu belirtilen han, önündeki iskele ve eşinden kendine miras kaldığı belirtilen su yolu ve haznesini vakfetmiştir. Vakfedilen mülklerin gelirinden; tamir, bakım ve vergilerinin ödenmesinden sonra, camide görevlendirilen imam ve hatibe günlük 10'ar akçe, müezzin, kayyım ve ferraşa

5'er akçe verilmesini istemiştir. Mescidin aydınlatması için önceden vakfedilen zeytinliklerden gelen yağın fazlasının kullanılmasını, yetmezse Ramazan aylarında 200 kıyye balmumu alınarak mihrabın iki yanında yakılmasını şart koymuştur. Dedesi Derviş Ağa'nın Pazaryeri Mahallesi'nde yaptırdığı darülkurra medresesinin 9 hücre için her birine günlük 1'er akçe verilmesini istemiştir. Sütkardeşi İbrahim Çelebi için günlük 10 akçe, hizmetkarı Şefika Hatun binti Abdullah için 8 akçe verilmesini istemiştir, Mevlid kandillerinde ikindiden gece yarısına kadar 10 hafız hatim, salavat ve kaside okuyacak her birine 2'ser kuruş verilmesini, yemek için 30 kuruş, tütüsü, koku ve şerbet dağıtılması için ise 10 kuruş ödenek ayrılmasını istemiştir. Medrese içinde bir kütüphane oluşturulmasını ve yıllık 100 kuruşa çıkan kitapların satın alınıp medrese dolabına koyulmasını istemiştir. Medrese ve mescit binlerinin bakım ve onarımı için bir bina ustası görevlendirilmesini ve günlük 6 akçe verilerek yapıların sürekli bakımının yapılmasını şart koymuştur.”

Hacce Hatice Hatun binti Ebubekir Vakfı:

Katalog No: 2.3.13.

- 1752- Kasab Hızır Mahallesi
- Hacce Hatice Hatun, ikamet ettiği evini, biri 20, diğeri 4 dönüm 2 bahçesini, 150 ve 100 kök zeytin ağacından oluşan 2 zeytinliğini vakfetmiştir.
- Vakıf gelirinden; vakıf mülklerinin tamir ve onarımı yapıp vergisi ödendikten sonra, Kasab Hızır Mahallesi'nde bulunan Müftü Cami'sinin zeytinyağı, balmumu ve yaz ayları için soğuk su ihtiyacının giderilmesini, Selatinoğlu Mahallesi'nde bulunan muallimhaneye bitişik çeşmenin tamirini şart koymuştur.

Fatma Hatun binti Hacı Mustafa Vakfı:

Katalog No: 2.3.14.

- 1753- Cami-i Atik Mahallesi

- “Fatma Hanım Cami-i Atik Mahallesinde bulunan sahibi olduğu iki Yahudihaneden birini medreseye dönüştürülmesini istemiş diğer Yahudihane ve ikamet ettiği evini bu medreseye vakfetmiştir.¹²⁰”
- “Vakıf gelirinden; müteveli ve oğlu Mehmed Reşit Paşa oğlu Halil Efendi’yi atadığı müderrislik görevi için günlük 6’şar akçe, medrese hücrelerindeki her öğrenci için günlük 2’şer akçe, vakıf mülklerinin bakım ve onarımı için ise günlük 6 akçe ayrılmasını şart koymuştur¹²¹.”

Ayşe Kadın binti Abdullah

Katalog No: 2.3.15.

- 1757 – Hatuniye Mahallesi
- “Hüseyin Hoca Mahallesi’nde bulunan Suluhan’ın alt yer alan 3 bab attar dükkanı, 18 bab oda, 1 kahvehane ve Deryanda nahiyesinde bulunan bir çiftliğin 16 hissesinden kendine ait olan 9 hissesini vakfetmiştir.
- “Vakıf gelirinden her yıl 30 kuruş Haremeyn fukarasına gönderilmesini istemiştir. Nazır olarak kendinden sonra tayin ettiği büyük kızı Sabiha Hanım’ın ibneti miralay esbak Ahmed Ağa’ya günlük 90 kuruş verilmesini istemiştir. Neslinin tükenmesi halinde gelirin Haremeyn fukarasına gönderilmesini şart koymuştur.” (Güler, 2022: 457).¹²²

Zeliha Hatun binti Mehmed Vakfı

Katalog No: 2. 3.16.

- 1757 – Kasab Hızır Mahallesi
- “Kasab Hızır Mahallesi’nde 2 katlı evini vakfetmiştir.”
- “Vakıf gelirinin Haremeyni muhteremeyn tarafından kiraya verilmesini ve gelirinin Karabaş Medresesinde bulunan ihtiyacı olan talebelere verilmesi ve medrese hücrelerinin bakım ver tamirinde kullanılmasını istemiştir. Medresede her gün 3 ihlas-ı şerif kıraat etmelerini ve ruhuna bağışlamalarını istemiştir.” (Güler, 2022: 467)¹²³.

¹²⁰ İnşa edilen yapılarla ilgili detaylı bilgi için Katalog No: 2.2.3.8.’e bakınız.

¹²¹ VGMA.d.3-5,13, (Güler, 2022: 460).

¹²² VGMA.d.737,159, (Güler, 2022:457).

¹²³ VGMA.d.740,193, (Güler, 2022: 467).

Hatice Hatun binti Mehmed Vakfı

Katalog No: 2.3.17.

- 1759 – Kasab Hızır Mahallesi
- “Kasab Hızır Mahallesi’nde yaşadığı evini ve bir menzilin vakfetmiştir.”
- “Hatice Hatun oturduğu evi dışında vakfettiği diğer evini mürebbiyesi Aişe binti Abdullah’ın ve evlatlarının kullanması için vakfetmiştir, nesli tükenmesi halinde Haremeyn fukarasına gönderilmesini ancak gönderilmesi mümkün olmadığında ise fukaray-i müslimine verilmesini şart kılmıştır.” ¹²⁴(Güler, 2022:462).

Hatice Kadın binti Mehmed Vakfı

Katalog No: 2.3.18.

- 1761 – Tire
- “Tire’de sahibi olduğu 199 zeytin ağacı ve 1 değirmenin 4 hissesinden ona ait olan üç hissesini vakfetmiştir.”
- “Vakıf gelirinden her yıl Birgi Sarı Bey Mahallesi’nde babası Hacı Ahmed Ağa tarafından yaptırılan 17 hücreli medresesinin her hücreğine günlük 2, bevvabına günlük 2, mütevellisine günlük 9, müderrisine günlük 14 akçe ödenek ayırmıştır. Ayrıca Tire Eski Bey Hamamı muhitindeki sebilhanenin suyunun soğutulması için yıllık 20 kuruş ödenek ayırmıştır. Her yıl vakıf mülklerinin gerekli tamir ve bakımının yapılmasını şart koymuştur.” ¹²⁵ (Güler, 2022: 463).

Fatma Hatun binti Ahmed Vakfı

Katalog No: 2.3.19.

- 1766 – Kasab Hızır Mahallesi
- “2 bab menzilin ve 10 bab dükkanını vakfetmiştir.”
- “Kendinden sonra vakfın tevliyeti için aylık 200 kuruş, mütevellinin isterse menzili kebirde kalabileceğini de belirtmiştir. Her yıl Kurban Bayramı’nda kendi adına bir kurban kesilmesini ve neslinin tükenmesi halinde vakıf

¹²⁴ VGMA.d.731,106, (Güler, 2022: 462).

¹²⁵ VGMA.d.578,139, (Güler, 2022, 463).

mülklerinin masraflarından kalan paranın İzmir'in 12 mahallesi hane-i avarızlarına verilmesini şart koymuştur.”¹²⁶ (Güler, 2022: 463).

Fatma Hatun binti Abdullah

Katalog No: 2.3.20.

- 1768 – Cami-i Atik Mahallesi
- “İzmir Küçük Kantar’da bulunan 4 bab dükkanını vakfetmiştir.”
- “Fatma Hatun vakıf gelirini vefat eden eşi Seyyid Hacı Ömer Ağa’nın Karaman Ereğli’de Buğday Pazarı’nda bulunan mescidine vakfetmiştir. Mescidin kandilleri için her yıl 360 akçe tutarında ödenek ayrılmasını ve arta kalan gelire mescidin bakım ve onarı için kullanılmasını istemiştir.”¹²⁷ (Güler, 2022: 458).

Aişe Hatun binti Ali

Katalog No: 2.3.21.

- 1774 – Kasab Hızır Mahallesi
- “Kendi için inşa ettirdiği evini vakfetmiştir.”
- “Vakfın tevliyetini kendinden sonra Yakup Bey Cami’sinde baş imam olanlara bırakmıştır. Vakıf gelirinden mütevellîye günlük 2 akçe ayrılmasını, vakıf mülklerinin bakım ve onarımı için kullanılmasını ve kalanın vakıf mülklerinin ihtiyaçları için mütevellide toplanmasını istemiştir. Bu şartlar mümkün olmadığında ise vakıf gelirinin Kasab Hızır Mahallesi’nin avarızına tahsis edilmesini istemiştir.”¹²⁸ (Güler, 2022: 457).

Hatice Hatun binti Hacı Ali

Katalog No: 2.3.22.

- 1784 – Hasan Hoca Mahallesi
- “Kasab Hızır Mahallesi’nde iki bab Rumhanesini vakfetmiştir.”
- “Kendinden sonra mütevellî için 20 akçe tayin etmiş, vakıf mülklerinin tamir ve bakımının yapımından arta kalan geliri Medine-i Münevvere fukarasına gönderilmesini şart koymuştur.”¹²⁹ (Güler, 2022: 461).

¹²⁶ VGMA.d.591,112, (Güler, 2022, 458).

¹²⁷ VGMA.d.740,239, (Güler, 2022,458).

¹²⁸ VGA.d.629,526, (Güler, 2022: 457).

¹²⁹ VGMA.d.632,8,98, (Güler, 2022: 461).

Havva Hatun binti İsmail

Katalog No: 2.3.23.

- 1786 – Cami-i Atik Mahallesi
- “Yaşadığı evini, Kestanepazarı’nda kirada olan bir bab dükkanı, Bardaklarıçi denilen bölgede kirada olan bir şerbethane ve onun yakınında üç bab dükkanı, Leblebiciler Hanı yakınında Kuyumcular Kapısı denilen bölgede dörtte bir hissesine sahip olduğu Yahudihanesini ve Havra Sokağı denilen bölgede yarı hissesine sahip olduğu Yahudihanesini vakfetmiştir.”
- Vakıf idaresine gelecek kişinin kendi oturduğu evde oturabileceğini, vakıf mülklerinden gelecek kira ile vakıf mülklerinin giderlerinin karşılanmasını ve tamir onarımlarının yapılmasını belirtmiştir. Kurban Bayramı’nda 3 koyun alınarak kendi ve ebeveynleri adına kesilmesini etlerinin fakir fukaraya dağıtılmasını, her yıl mevlid kandilinde 2 hafızın 2 hatim tilavet etmelerini ve sevabını kendi ve ebeveynlerine hediye etmelerini, kalan gelirin evlatları arasında paylaşılmasını şart kılmıştır. Neslinin tükenmesi halinde vakıf gelirinin yarısının dedesi Osman Efendi tarafından yaptırılan suyunun tamir ve onarımı için kullanılmasını diğer yarısının ise Hatuniye Mahallesi’nde yer alan Hatuniye Cami’sinin bakım ve onarımı için kullanılmasını şart koymuştur. Bunlar mümkün olmadığında ise gelirin Haremeyn-i Şerif fukarasına gönderilmesini istemiştir.”¹³⁰ (Güler, 2022: 463).

Fatma Hatun binti Sinan

Katalog No: 2.3.24.

- 1795 – Kefeli Mahallesi
- “Kiracılı bir menzilin ve fevkani bir bab oda, avlulu bir menzilin vakfetmiştir.”
- “Kardeşi Hacı Sinanzde Ahmed Ağa atıkaşı Ümmü Gülsüm Hatun ibneti Abdullah’a vakfetmiştir. Neslinin tükenmesi halinde Hacı Sinanzde Ahmed Ağa’nın vakfına ilhak olmasını istemiştir.”¹³¹ (Güler, 2022: 460).

¹³⁰ VGMA.d.580,224, (Güler, 2022: 463).

¹³¹ VGMA.d.743,159, (Güler, 2022: 460).

Hamide Hatun binti Mehmed

Katalog No: 2.3.25.

- 1796 – Hasan Hoca Mahallesi
- Kasab Hızır Mahallesi’nde bulunan Hüseyin Beşe Hanı olarak bilinen 40 bab oda ile 4 bab dükkandan oluşan hanı, İzmir’in Cumaabad Nahiyesi’nde bulunan iki su değirmenini vakfetmiştir.”
- “Vakıf gelirinin vakıf mülklerinin ihtiyaçları karşılandıktan sonra kalanını evlatları arasında paylaştırılmasını istemiştir. Neslinin tükenmesi halinde Cumaaabad Nahiyesi’nde bulunan Kasım Paşa Cami’si mütevellî, imam, müezzin ve muallimine eşit olarak paylaştırılmasını ve vakıf tevliyyetinin de bu caminin mütevellisine verilmesini istemiştir. Bu şartlar mümkün olmadığında gelirin Medine-i Münevvere fukarasına gönderilmesini şart koymuştur.”¹³² (Güler, 2022: 460).

Şerife Hatice binti es-Seyyid Süleyam

Katalog No: 2.3.26.

- 1799 – Pazaryeri Mahallesi
- “İkamet ettiği mahallede bahçe içinde iki katlı menzilin, Cami-i Atik Mahallesi’nde Hacı Süleyman Sokak muhitinde bir bab menzil, bir bab Yahudihane, Hasan Hoca Mahallesi’nde Balizade Mescidi’ne bitişik olan Muhzırbaşı Hapishanesi denenen hapishane mülkünde bulunan yarı hissesini, şehir dışında 80 adet zeytin ağacı ve 30 incir ağacı da bulunan içinde iki katlı menzilin olduğu 20 dönümlük bahçe Koğaluca köyü içinde 120 zeytin ağacı bahçe tarafında badem ve zerdali ağaçları olan bir bahçe ve evaniden pek çok mutfak eşyası vakfetmiştir.”
- “Vakfettiği mülklerin gelirinden tamir ve vergi bedelleri karşılandıktan sonra her ramazanda evinde 30 gün boyunca selamlık odasında fukara için iftar verilmesini, her kurban bayramında kendisi, eşi, oğlu, annesi-babası için kurban kesilmesini ve etlerinin dağıtılmasını, her ramazan ayında Pazaryeri Cami için 2 bal mumu satın alınmasını, ihtiyacı olan camilerin belirlenip otuz

¹³² VGMA.d.579,159, (Güler, 2022: 460).

vukiyye zeytin yağı alınmasını, her Mevlid Kandilinde lokma dağıtılmasını ve mevlid-i şerifin okunmasını şart koymuştur.”¹³³ (Güler, 2022: 465-66).

Ferik Salih Sarım Paşa eşi Hatice Hanım:

Katalog No: 2.3.27.

- 1891 –
- Vakfiye kaydı hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamakla birlikte, 1891 yılında vakfettiği konağının gelirini Karşıyaka’da bulunan Soğuk Kapı’daki sıbyan mektebinin bakım ve onarımına kullanılmasını istediği bilinir¹³⁴ (Taş, 2022: 442).

Kaçıbanzade Halil Ağa Kızı Ayşe Hanım

Katalog No: 2.3.28.

- 19. Yüzyıl
- Vakfiye kaydı hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamakla birlikte, 19.yüzyılda vakfettiği mülklerinin gelirinden her yıl 430 kuruşu Karşıyaka’da bulunan Soğuk Kapı’daki sıbyan mektebinin bakım ve onarımı için mektebin mütevellisine verilmesini şart koyduğu bilinir¹³⁵ (Taş, 2022: 442).

Giridizade Hacı Mehmed Paşa eşi Nafia Hanım

Katalog No: 2.3.29.

- 1894
- Vakfiye kaydı hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamakla birlikte, 1894 yılında vakfettiği mülklerinin gelirinden 30 yüzlük mecidiyeni Mekteb-i Sanayi’de eğitim gören ihtiyaç sahibi talebelerin kıyafet masraflarına kullanılması için vakfettiği bilinmektedir (Taş, 2022: 442).

¹³³ VGMA.d.579,86, (Güler, 2022: 465-66).

¹³⁴ VGMA.608, (Taş, 2022: 442).

¹³⁵ İŞS.61, (Taş, 2022: 442).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

3.1. KADIN BANİLERİN KİMLİKLERİ ve UNVANLARI

İzmir’de Osmanlı döneminde inşa faaliyetinde bulunan kadınların kimliklerini ve toplumdaki yerlerini belirlemek adına öncelikle bu kadınların sosyal hayatlarında dahil oldukları toplumsal tabakayı tespit etmek gerekmektedir. Aşağıda yer alan tabloda tespit edilen banilerin isimleri, yaşadıkları bilinen dönem, konum/mahalle ve aileleri hakkındaki bilgiler yerleştirilmiştir. Tablo üzerinden tespit edilen 35 kadın baninin yoğunlukla ikamet ettikleri konum/mahalle, aileleri üzerinden hareketle toplum içinde bulundukları/sahip oldukları sosyal statüleri ve kendilerini tanımlama biçimleri değerlendirilecektir (Tablo 1).

	BANİ	DÖNEM	KONUM	AİLE
1	Tayyibe Hatun	17.yy.ort.		Ali Reis KIZI, Hacı Yusuf Çavuş EŞİ, Yusuf Çavuşzade Ahmed Ağa ANNESİ Tayyibe Hatun
2	Ümmühan Hatun	17.yy. sonu		
3	Fatma Kadın	17.yy.	Kasablızır Mah.	İmamzade ZEVCESİ Fatma Kadın
4	Hacce Saime Hatun	18.yy. başı	Hasan Hoca Mah.	Birgi Kazasından Mustafa b. Abdullah KIZI, Müderris Ahmed Efendi b. Hasan EŞİ Hacce Saime Kadın
5	Hacce Hanım Hatun	18.yy. başı		
6	Sayime Hatun	18.yy. başı	Pazaryeri Mah.	Sayime Hatun binti Ali
7	Fatma Hatun	18.yy. başı		
8	Emine Hatun	18.yy. başı		
9	Sofiyeye Havva	18.yy. başı		
10	Hacce Mukaddese Hatun	18.yy. başı		Yusuf Çavuşzade Ahmed Ağa KIZI Tayyibe Hatun torunu Hacce Mukaddese Hatun
11	Ayşe Hanım	18.yy.ort.	Cami-i Atik Mah.	Osmanlı Derya Beylerinden Dervişzade/Dervişağazade Mehmed Ağa KIZI Ayşe Hanım
12	Sabiha Hoca	18.yy.ort.		
13	Fatma Hatun	18.yy. ort.	Cami-i Atik Mah.	Katipzade ailesinden el-Hac Mehmed Efendi’nin EŞİ ve müderris ve ayan Ahmed Reşif Efendi’nin ANNESİ Fatma Hatun
14	Emine Hatun	18.yy. ort.		
15	Halime Hatun	18.yy. sonu		
16	Rukiye Hatun	18.yy. sonu		
17	Havva Hacı	18.yy. sonu		
18	Abide Hatun	18.yy. sonu		
19	Kudsiye Molla Hanım	18.yy. sonu		
20	Ayşe Hatun	18.yy.		
21	Havva binti Osman	18.yy.		
22	Zeliha Hatun	18.yy.		
23	Raziye Hatun	18.yy.		
24	Emine Hatun	18.yy.		Hafız Efendi ZEVCESİ Emine Hatun
25	Hanım	18.yy.		Hanım binti Nasuh
26	Hatice	18.yy.		Hatice binti Ali
27	Hatice	18.yy.		Hatice binti Hacı Ahmed
28	Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hatun	19.yy. başı	Cami-i Atik Mah.	Tuzcuzade Şeyhülkurra Hafız Mehmed Efendi’nin TORUNU ve dergahı ali kapıcıbaşı Halil Ağa’nın KIZI ve Sinanzade Ahmed Ağa’nın oğlu ve dergahı ali

				kapıcıbaşlarından Giridizade Hacı Süleyman Ağa'nın EŞİ Hatice Hatun
29	Fatma Hanım	19.yy.		
30	Nurkamer Hanım	19.yy.		Affan Bey'in EŞİ Nurkamer Hanım
31	Fatma Hanım	19.yy. sonu	Cami-i Atik Mah.	Kasabbaşızade Şerif Ahmed Efendi'nin ANNESİ Mustafa KIZI Fatma Hanım
32	Fatma Hatun			
33	Hatice Hatun			Ebubekir KIZI Hatice Hatun
34	Hatice Hatun			İbrahim Efendi EŞİ Hatice Hatun
35	Fatma Havva Hatun			

Tablo 2: Tespit edilen kadın banileri gösteren tablo.

Kentte inşa faaliyetinden bulunan kadınların ikamet ettikleri konumlara bakıldığında günümüze çok fazla veri ulaşmadığı görülmektedir. Yaşadıkları konum/mahalle tespit edilen 7 kadından 4'ünün Cami-i Atik Mahallesi'nde ikamet ediyor olması dikkat çekici bir durumdur. Üstelik bu kadınların 4'ü de kentin ileri gelen köklü ve zengin ailelerine mensuptur¹³⁶. Cami-i Atik Mahallesi'nin iç limanın gerisinde, ticaret bölgesinde yer alan konumu ve 18.yüzyıldan itibaren ayanlar ve kentin zenginleri arasında dikkat çeken bir bölge/ticaret bölgesi olması da bu durumu açıklar niteliktedir. Banilerin ikamet ettikleri bilinen diğer mahalleler ise Kasabhızır, Hasan Hoca ve Pazaryeri mahalleleridir. Bunlardan Kasabhızır Mahallesi Cami-i Atik Mahallesi ise ortak özellikler gösterir. Burada ikamet ettiği bilinen Fatma Kadın kayıtlarda “İmamzade zevcesi” olarak karşımıza çıkmaktadır, buradan hareketle dini bir görevlinin eşi olduğu söylenebilir. Pazaryeri ve Hasan Hoca mahalleleri ise kentte erken dönemden itibaren yerleşimin olduğu bölgelerdir. Hasan Hoca Mahallesi sakinlerinden olduğu tespit edilen Hacce Saime Kadın kayıtlarda “Müderriş Ahmed Efendi b. Hasan eşi” olarak karşımıza çıkar, ilim sınıfından bir görevlinin eşi olduğu görülmektedir¹³⁷. Tespit edilen 7 mahalle ile aile bilgilerinden hareketle; banilerin ikamet ettikleri mahallelerin sosyal statü ve maddi olanaklarına doğrudan gönderme yaptığı görülmektedir. Nitekim vakfiye ile çeşitli arşiv belgelerinden, kadınların İzmir'de etkin ve önemli bir rol oynayan ayan aileleri, kapdan paşa/kapdan-ı derya olarak bilinen derya beyleri, dini veya idari güce sahip görevliler, ilim sınıfından kişiler ile ticaret yaparak zenginleşmiş ailelerden oldukları tespit edilir (Tablo:1).

¹³⁶ Cami-i Atik Mahallesinde ikamet ettiği tespit edilen kadın baniler ve mensup oldukları aileler şu şekildedir; Dervişzade ailesinden Ayşe Hanım, Katıpzade ailesinden Fatma Hatun, Tuzcuzade ailesinden Hatice Hatun, Kasabbaşızade ailesinden Fatma Hanım.

¹³⁷ Pazaryeri sakinlerinden olan Sayime Hatun ile ilgili detaylı bilgiye ulaşılamadığı için değerlendirmeye dahil edilememiştir.

Tespit edilen kadınlardan 10'unun ailesi ile ilgili detaylı bilgi bulunmaktadır. Bu 10 kadından 7'sinin kentte zengin ve etkili ailelere dahil oldukları görülür. Bu aileler ve kadınlar; 17.yüzyılda etkin oldukları bilinen Çavuşzade ailesine mensup Tayyibe Hatun ve torunu Mukaddes Hatun, Birgi (Ödemiş) menşeiili oldukları bilinen Osmanlı Derya Beylerinden Dervişağazade Mehmed Paşa'nın kızı olan Ayşe Hanım, 18.yüzyıl ikinci yarısında kentte etkin olan ayan ailelerinden Katipzade ailesinden Fatma Hatun, Tuzcuzade ailesinden babası ve eşi Dergah-ı Ali Kapıcıbaşlarından Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hanım ve Kasapbaşızade ailesine mensup Fatma Hanım'dır. Nitekim kadınların 6'sında aile, baba, eş, torun, anne gibi bilgilerin verilmesiyle öne çıkarılan bir aile vurgusu da dikkat çeker (Tablo: 1).

Kentte inşa edilen en erken tarihli kadın yapısının¹³⁸ banisi olan Tayyibe Hatun'un vakfına gelir getirmesi için vakfettiği mülkler bilinmemektedir. Fakat Tayyibe Hatun'un ailesine bakıldığında İzmir'in 17.yüzyılda kültürel hayatı için öne çıkan ve yapılı çevreyi bu anlamda dönüştüren bir tutum sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Tayyibe Hatun'un eşi el-Hac Hacı Hüseyin, Cami-i Atik Mahallesi'nde bir cami ve medrese inşa ettirmiş, Tayyibe Hatun'un oğlu Çavuşzade Ahmed Ağa ise Kemeraltı bölgesinde bir cami ve medrese inşa ettirmiş, Çavuşzade Ahmed Ağa'nın kızı yani Tayyibe Hatun'un torunu olan Mukaddese Hatun ise babaannesi Tayyibe Hatun'un inşa ettirdiği cami avlusuna bir medrese ve sebil inşa ettirmiştir. Kentin önemli ailelerinden biri olan Çavuşzade ailesi kentin yapılı çevresinin dönüşümünde de önemli rol oynamıştır.

Dervişzade/Dervişağazade ailesine mensup Ayşe Hanım'ın dedesi olan Birgi menşeiili Derviş Ağa dönemin ayanlarından¹³⁹ Birgi'de inşa faaliyetlerinde bulunmuş ve bir cami ile bir darülhadis inşa ettirmiştir. Ayrıca İzmir'de bir mescit, bir darülkurra inşa ettirdiği ve bir medrese ayağa kaldırdığı bilinmektedir. Derviş Ağa'nın oğlu ve Ayşe Hanım'ın babası olan Mehmed Paşa ise Dervişağazade adıyla anılmıştır. İzmir'de nüfuzlu bir aileden gelen biri olarak ayan ve mütesellim olarak görev almıştır (Taş, 2019: 39). Ayşe Hanım'ın da yarı hissesine sahip olduğunu bildiğimiz Fazlıoğlu

¹³⁸ Kentte inşa edildiği bilinen en erken tarihli kadın banisi Hatuniye Camisi'dir. Detaylı bilgi için Hatuniye Cami bölümüne bakınız.

¹³⁹ Taş'a göre, Derviş Ağa'nın Birgi'de inşa ettirdiği vakıf eserleri için sonradan satın alındığı vakıf kayıtlarından tespit edilen 8 zeytin bahçesini vakfetmesi, bu ailenin zeytin veya zeytinyağı ticareti yapan bir tüccar olabileceğini düşündürmektedir (Taş, 2019: 37).

Hanı babası Mehmed Paşa'ya aittir (Ersoy, 1991: 13). Ayşe Hanım Bergama menşei olduğu bilinen Hazine-dar-zade ailesinden, Hazine-dar-zade Mustafa Efendi'nin oğlu Müderris Mehmed Efendi ile evlenmiştir (Taş, 2019: 40). Ayşe Hanım'ın babasının ne zaman vefat ettiği bilinmemekle birlikte babasından ona yüklü bir miktar servet kaldığı düşünülmektedir. Ayşe Hanım Cami-i Atik Mahallesi'nde büyük bir konakta ikamet etmektedir. Kendine miras kalan ticaret yapıları ile ticari bir hayata atılan Ayşe Hanım, Taş'ın aktarımıyla *"bu mülklerin geliriyle yeni işletmeler açtı. Kemeraltı sahilindeki limanda, sonradan inşa edeceği medresenin bitişiğinde kendisinin işlettiğini düşündüğümüz iki kapılı, tek katlı bir han ve hanının önüne, gemilerin demirleyeceği bir iskele yaptırdı."* (Taş, 2019: 43). Burada Ayşe Hanım ticarete atılmış görünmekte ve yalnızca dönemin zengin ve hayırsever bir kadını olarak değil aynı zamanda sahibi olduğu mülklerin kontrolü ve işletmeciliğini de yapmasıyla öne çıkmaktadır. Görüldüğü üzere Ayşe Hanım, ailesinin ticari zenginliği ve sonrasında toplum içinde kazandıkları idari ve askeri görevleri neticesinde edindiği serveti ve farklı inşa faaliyetleriyle diğer kadınlardan ayrılmaktadır. İlginçtir ki bu tür bir banilik etkinliği İstanbul'da harem kethüdası olarak güç kazanan, vakıf eserleri ve imar faaliyetleri ile bu gücünü pekiştiren Harem Kethüdası Canfeda Saliha Hatun'da görülür¹⁴⁰ (Karademir, 2018). Bu iki kadın bani birinin ailesinden gelen sosyal statüsü ve maddi gücü, diğerinin sarayda aldığı görevi ve sonrasında kendi adına yarattığı güçlü imaj ile farklılaşsa da İzmir özelinde düşünüldüğünde Ayşe Hanım'ın farkı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Katipzade Ailesi¹⁴¹ İzmir'de 18.yüzyılda güçlü ve etkili bir ayan ailesi olarak öne çıkmıştır. Bu aileye mensup Fatma Kadın, el-Hac Mehmed Efendi'nin eşi ve müderris ve ayan Ahmed Reşid Efendi'nin annesidir. Kentte Katipzade ailesinden inşa faaliyetine katıldığı bilinen tek kadın olarak öne çıkmaktadır. Sahibi olduğu iki Yahudahane'den birini medreseye dönüştürülmesini için vakfetmiştir. Diğer Yahudihanesi ve bir menzili bu medreseye vakfeden Fatma Kadın'ın kent hayatı

¹⁴⁰ Canfeda Saliha Hatun hakkında detaylı bilgi için bkz; Karademir, 2018.

¹⁴¹ Katipzade Ailesi hem kentte pek çok önemli ilim adamını yetiştirmiş hem de güçlü bir ayan ailesi olarak öne çıkmaktadır.

içindeki diğer faaliyetleri hakkında bilgi sahibi değiliz, ancak kentte önemli ayan ailelerinden bir kadın olarak inşa faaliyetlerine katılmış olması dikkate değerdir¹⁴².

Kentte inşa faaliyetlerine katılan ve kimlikleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz diğer kadınlara bakıldığında yine benzer şekilde kentte eşraftan önemli görevlerde yer alan kişilerin ailelerine mensup oldukları görülmektedir. Hasan Hoca Mahallesi'nde medrese inşa ettiren Hacce Saime Hatun'un eşi müderris, Karataş Mahallesi'nde cami inşa ettiren Nur Kamer Hanım'ın eşi tespit edildiği kadarıyla kaymakam, Hatuniye Mahallesi'nde sebil inşa ettiren Fatma Hanım'ın eşi ise kadıdır.

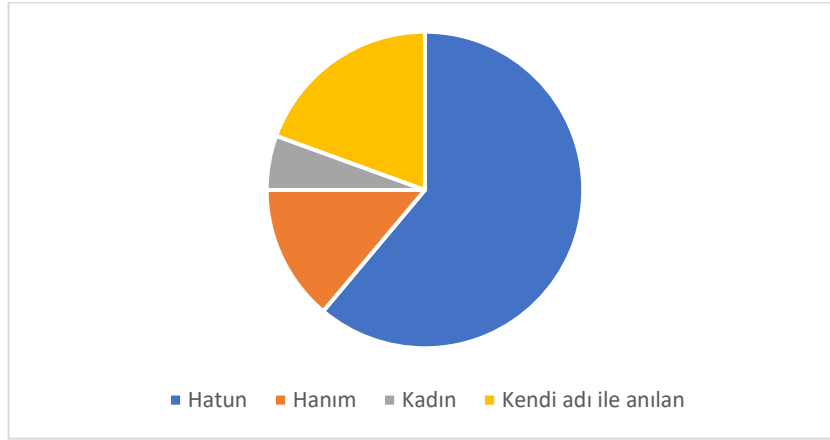
Bu doğrultuda, kentte inşa faaliyetinde bulunan kadınlardan, İzmir'in dönemin en önemli uluslararası ticaret limanı olmasından kaynaklanan ticari hayatının bir yansıması olarak, ayan ailelerine mensup kadınların öne çıktıkları söylenebilir¹⁴³. 18. yüzyılda gittikçe güçlenen ve güçleri bulundukları bölgeler dışına taşan ayan ailelerine mensup kadınlar kent içinde etkin konumdadırlar. Kent yapılanması bu anlamda toplumsal güç dengelerini de önemli ölçüde etkilemektedir. Örneğin İzmir'den farklı olarak başkent İstanbul'da en önemli etken "saray"dır. Bunun bir yansıması olarak kentte bani kimlikleri açısından en büyük farklılık, yerleşik doku ve inşa faaliyetlerinin de yoğunlaştığı bölgeyi de belirleyen saray merkezli insan profilidir. Bu noktada dikkat çeken başkentteki bani kadınların bir kısmının ebe, süt anne, kethüda gibi kendi mesleklerine sahip olmalarıdır. Öyle anlaşıyor ki Saray kadınlar özelinde başkentte kendi bani profilini yaratmıştır. İzmir'de ise ticaret odağıyla bu durum tamamen farklılaşır (Tablo:13).

Kentte inşa faaliyetinden bulunan kadınların kendilerini ifade ediş biçimleri bani kimlikleri açısından önemli olsa da İzmir özelinde günümüze çok az sayıda ulaşan kitabe (1 kitabe) ve dönem belgesi göz önüne alındığında bu bağlamda bir değerlendirme yapmak zorlaşır. Ancak, tespit edilen 35 baninin mevcut vakıf ve vakfiyelerinden hareketle sosyal statülerini kendi adları veya aile isimleri (baba/eş) ile

¹⁴² Aileye ait Yahudihanelerin varlığı, dönemin ticaret gelirinden bu ailenin de bir şekilde pay aldığını gösterir.

¹⁴³ 17.yüzyıl ve sonrası İzmir ticaret hayatı hakkında bilgi için bkz. N. Ülker XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I, Ticaret Tarihi Araştırmaları, 1994, E. Frangakis Syrett 18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret.

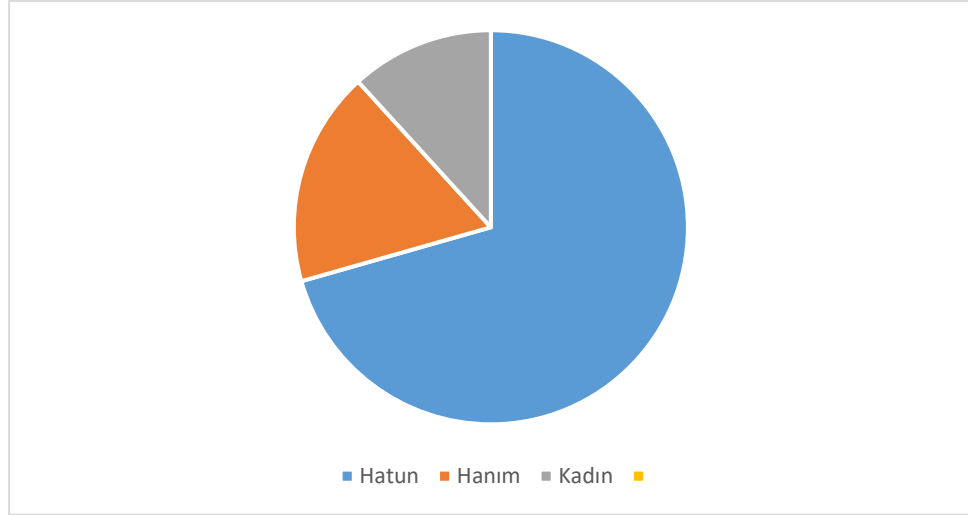
birlikte kullandıkları unvanlarla değerlendirmek mümkün görünmektedir (Şekil 13). Ancak bu unvanların çoğunun vakıf kayıtlarından derlendiği unutulmamalıdır.

Şekil 13: Kadınların tespit edilen unvanları.

Kentte inşa faaliyetinde bulunan kadınlardan 22’si “Hatun”, 5’i “Hanım”, 2’si “Kadın” unvanlarını kullanmış, 7’si ise kendi adları ve babalarının adları ile anılmışlardır. Hatun, toplumsal hayatta itibarı yüksek kadınlar için kullanılan bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır (Güler, 2022: 472). İlginçtir ki başkent İstanbul’daki ebe, saray kethüdası, harem kethüdası, süt anne/daye hatun ve keyci gibi görevlere sahip kadınların da “Hatun” olarak anıldıkları bilinir¹⁴⁴. Buradan da yola çıkarak Hatun unvanının toplumsal hayat içinde statü olarak belirli bir seviyeye sahip veya üstünde kadınlar için kullanıldığı düşünülebilir. Kent içinde inşa faaliyetinde bulunmanın da toplumsal olarak belirli seviye ve maddi güce sahip kadınlar tarafından gerçekleştirildiği düşünüldüğünde bu durum anlaşılır görünmektedir (Tablo:14).

¹⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ek 1.Tablo: 14.

Şekil 14: İstanbul'da inşaa faaliyetinde bulunan kadınların adları önüne aldıkları unvanlar.

Hatun unvanı kullanan kadınlardan 3'ünde ek olarak "Hacce" unvanı tespit edilir. Hacce unvanı da yine bu kadınların Hac vazifesini yerine getirmiş olanlarını nitelediği için bir güçlü aile/maddi güç belirteci olarak düşünülebilir¹⁴⁵. 3'ünün ise Hatun unvanı yanında babalarının da adıyla anıldıkları görülür. Hatun unvanı kullanan 22 kadından 6'sının babası ve eşi, 2'sinin ise yalnızca eşi bilinmektedir. Bu 6 kadından 4'ünün aile ve eşlerine bakıldığında kentte öne çıkan zengin ve güçlü ayan ailelere mensup oldukları görülür. O halde Hatun unvanına sahip kadınların toplumsal konumlarının belirlenmesinde de baba ve eşlerinin sosyal konumları önem taşımaktadır.

Hanım unvanı kullanan 5 kadından yalnız 2'si ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Bu 2 kadın da kentte önemli ailelere mensuptur. Ancak bu kadınlar içinde Dervişzade Mehmed Paşa kızı Ayşe Hanım, babasının "Paşa" ve eşinin "Müderris" olması sebebiyle toplum içinde oldukça üst düzey bir seviyede yer almaktadır. Ayşe Hanım'ın imar faaliyetlerinde de bu durum açıkça görülmektedir. Ayrıca Ayşe Hanım günümüze yapı kitabesi ulaşan tek kadın bani olmasıyla da ayrılmaktadır. İnşaa ettirdiği medresenin kitabesinde kendisini "*Mehmed Paşa Hazretlerinin Kerimesi*" şeklinde ifade etmiştir. Babasının "Paşa" unvanına dikkat çektiği görülür.

Kadın unvanı kullanan 2 kadının da benzer biçimde eşleri üzerinden tanımlandıkları görülmektedir. Bu kadınlar şunlardır; İmamzade zevcesi Fatma Kadın ve Müderris Ahmed Efendi binti Hasan eşi Hacce Saime Kadın. Görüldüğü üzere

¹⁴⁵ Hacce; Hac görevini yerine getirmiş kadınlar için kullanılan unvan.

kendilerini, eşlerinin görevleri üzerinden tanımlayarak toplumsal statülerini bu yolla imar etmiş görünmektedirler. Bu şekilde kadınlar, eşlerinin toplumda sahip olduğu iyi itibara kendilerini onlar üzerinden tanımlayarak ortak olmuşlardır. Yapılan inceleme sonucunda tespit edilen 10 kadının baba adları ile anıldıkları görülür. Bu kadınlardan 7'si kentte güçlü ailelere mensup kadınlardır. Eşleri hakkında da bilgi sahibi olduğumuz bu kadınların kayıtlarda baba adları ile kaydedildikleri görülür. Kalan 3'ü hakkında ise detaylı bilgi bulunamamıştır. Buradan da hareketle güçlü ailelere mensup kadınların kendilerini aileleri üzerinden tanımladıkları, güçlü eşlere sahip kadınların ise eşleri üzerinden tanımladıkları söylenebilir. Doğrudan kendi adları ile anılan 7 kadın içinde ise 4'ünün baba adıyla birlikte anıldığı görülür.

Selçuklu ve Osmanlı döneminde kadınların baba adları üzerinden anılması yaygın bir kullanımdır. Ancak konumuz özelinde sözü edilen kadınlar tarafından bu kullanım genişletilmiş, güçlü kabul edilen/öne çıkan tüm bireylerin vurgulanması şekline dönüşmüştür. Güçleri doğrultusunda unvan ve görevleriyle birlikte öne çıkarılan ve dede, torun, baba, eş, anne gibi konumlarıyla sıralanan aile vurgusu başta olmak üzere, tek başına kaydedilen baba ve eş isimleri, kullanılan unvanlara bakılmaksızın İzmir'deki kadın baniler için bir itibar göstergesi olarak kullanılmıştır.

Kentte inşa faaliyetinde bulunmamış ancak çeşitli vakıflar kurdukları ve bu vakıflara mülklerini bağladıkları bilinen 23 kadına ait vakfiye kayıtları incelendiğinde, 20 kadının baba adı, 2'sinin eşleri ve yalnızca 1'inin ise kendi adıyla anıldığı görülür. Baba adları ile kaydedilen 20 kadından 16'sı "Hatun", 2'si ise "Kadın" unvanını kullanmış kalan 2'si ise doğrudan kendi adları ve baba adları ile anılmıştır. Bu kadınlar arasında dikkat çeken bir durum 4 kadının isimleri önüne "Şerife" ön adını eklemiş olmalarıdır. Bu şekilde hanım, hatun ve kadın unvanlarından farklı olarak bu kadınların kendilerine dair toplum içinde saygınlık yarattıkları düşünülebilir. Kadınların baba adlarına bakıldığında 15'inin yalnızca "binti..." şeklinde isimleriyle tanımlandıkları görülür. Ancak kalan 5'i içinde 2'si "es-Seyyid", 1'i "Hacı", 1'i el-Hatib", 1'i ise "Kancıbanzade" (dönemin güçlü ailelerinden olması sebebiyle olmalı) şeklinde aile adıyla tanımlanmıştır. Kendini eşleri üzerinden tanımlayan kadınlara bakıldığında ise eşlerinin "Paşa" oldukları görülür. Yukarıda yaptığımız kadınların güçlü olan kişi üzerinden kendilerini tanımladıkları fikri bu kullanımlarda da geçerli olmalıdır.

Vakfiye kayıtlarına dayanarak yaptığımız inşa faaliyetinde bulunmayan kadınlara yönelik çalışmada bu kadınların kendilerini tanımlama yolları ile ilgili çıkarımların çok net olmadığını belirtmek gerekir. O nedenle bu kayıtların belirli bir düzene uygun kaydedilmiş oldukları da göz önünde bulundurulmalıdır.

3.2. YAPI TÜRLERİ VE KONUMLARI

Kadınların; kent içindeki sosyal konumları, inşa ettirdikleri yapı türleri ve vakfiye gelirlerini kentin yapıları çevresinde kullanım biçimleri başlıca banilik karakterini ortaya çıkarmaktadır. Osmanlı toplumunda vakıf eserlerine bakıldığında dini yapılar olan cami ve mescitler öne çıkmaktadır. Kent hayatı içinde hem dini pratikleri yerine getirme hem de sosyal hayatı şekillendirmede önemli rol oynayan bu yapıların inşası ve sürdürülebilirliklerini sağlama anlamında pek çok vakfiyede kayda rastlanmıştır. Bu dönemde İzmir’e bakıldığında da benzer bir yönelim görülmektedir. Kadınlar da bu yönelimin bir parçası olarak, başta cami ve mescit olmak üzere dini yapılara sonrasında medrese, mektep ve kütüphane gibi eğitim yapılarına ve son olarak da çeşme, sebül gibi su yapılarına yönelik eserler inşa ettirmişlerdir. Ancak bu yapılar içerisinde farklılık yaratan 1 han ve 1 iskele olmak üzere ticarete yönelik iki önemli yapının da bir kadın tarafından inşa ettirilmiş olmasıdır.

Kentte inşa faaliyetinde bulunduğu tespit edilen 35 kadının; 23 cami/mescit (6 cami, 17 mescit), 10 medrese, 3 mektep, 1 kütüphane, 5 çeşme, 3 sebül, 1 han ve 1 iskele inşa ettirdikleri görülmektedir.

BANİ ADI	CAMİ	MESCİT	MEDRESE	MEKTEP	KÜTÜPHANE	ÇEŞME	SEBİL	HAN	İSKELE
Tayyibe Hatun	X		X						
Ümmühan Hatun		X							
Fatma Kadın				X					
Hacce Saime Hatun			X						
Hacce Hanım Hatun	X		X						
Sayime Hatun		X							
Fatma Hatun	X X								
Emine Hatun		X							
Sofyye Havva		X							

Hacce Mukaddese Hatun			X						
Ayşe Hanım		X	X					X	X
Sabiha Hoca			X						
Fatma Hatun				X					
Emine Hatun binti Mustafa			X						
Halime Hatun			X						
Rukiye Hatun		X							
Havva Hacı		X							
Abide Hatun	X								
Kudsiye Molla Hanım							X		
Ayşe Hatun		X							
Havva binti Osman		X							
Zeliha Hatun		X							
Raziye Hatun		X							
Emine Hatun		X							
Hanım binti Nasuh		X							
Hatice binti Ali		X							
Hatice binti Hacı Ahmed		X							
Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hatun					X				
Fatma Hanım				X					
Nurkamer Hanım	X		X						
Fatma Hanım						X			
Fatma Hatun							X		
Ebubekir Kızı Hatice Hatun						X			
Hatice Hatun							X		
Fatma Havva Hatun						X			

Tablo 3: Kadın baniler ve inşa ettirdikleri yapı türlerini gösteren tablo.

Osmanlı döneminde İzmir’de kadın baniler tarafından inşa edilen cami ve mescitlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Ulaşan camiler ise zaman içinde geçirdikleri büyük onarım ve yenilemelerle özgünlüklerini önemli ölçüde

yitirmiştir. Medrese, mektep, kütüphane çeşme ve sebil yapılarının ise hiçbirini günümüze ulaşmamıştır. Bu eserlerin yakın çevreleriyle kurdukları ilişki, kent hayatı içindeki yerleri ve banî kimlikleri açısından öne çıkan yanları kent içinde bulundukları konumla yakından ilişkilidir. Ancak yapıların konumlandırılması noktasında mahallelerin kent içindeki muğlak sınırları ve farklı dönemlerde değişen isimleri ile net bir konumlandırma yapmak mümkün görünmemektedir. Günümüzde herhangi bir yapı kalıntısı veya detaylı bir yer anlatımı bulunmayan yapılarla ilgili konumlandırmada tek dayanak noktası mahalle isimleri olduğu için kentin tarihsel süreç içindeki değişim, gelişim ve genişlemesine paralel olarak görülen inşaa süreçlerini daha iyi göstermek adına yüzyıllık periyotlar halinde inşaa edilen yapıların incelemesi yoluna gidilmiştir. Yukarıda değinilen mahalle isimlerinin değişimi ve ifade ettiği bölgelerin net olmaması sorunu sebebiyle yapıların kent içindeki konumlarının incelenmesi için Alpaslan'ın ortaya koyduğu “çarşı, geçiş, mahalle”¹⁴⁶ şeklindeki sınıflandırmadan yararlanılmıştır (Şekil: 9) (Alpaslan, 2014: 107). Bu sınıflandırma biçimiyle kent içinde daha bütünlüklü bir yaklaşım yaratarak, mahalleler dışında kentin yapılı çevresi ve toplumla ilişkisini daha açık şekilde ortaya koymak hedeflenmiştir. Bu şekilde incelenen yapıların inşaa edildikleri bölgelere göre kadın banilerin kent içindeki görünürlükleri, sosyoekonomik durumları ve temsiliyetleri hakkında bir çıkarım yapılması amaçlanmıştır (Şekil: 14)

¹⁴⁶ Alpaslan, kent merkezindeki bölgeleri esas alarak oluşturduğu sınıflandırmada İzmir kenti özelinde kenti oluşturan bölgeleri, kentin merkezi olarak liman bölgesi ve “çarşı”, onu çevreleyen ve mahalle bölgesi ile arada tampon oluşturan ayrıca kente gelen kervan yollarını çarşı ve liman bölgesine bağlayan yol ağlarını tanımlayan “geçiş bölgesi” ve geçiş bölgesinin gerisinde yer alan konut dokusunu oluşturan “mahalle” olarak adlandırmıştır.

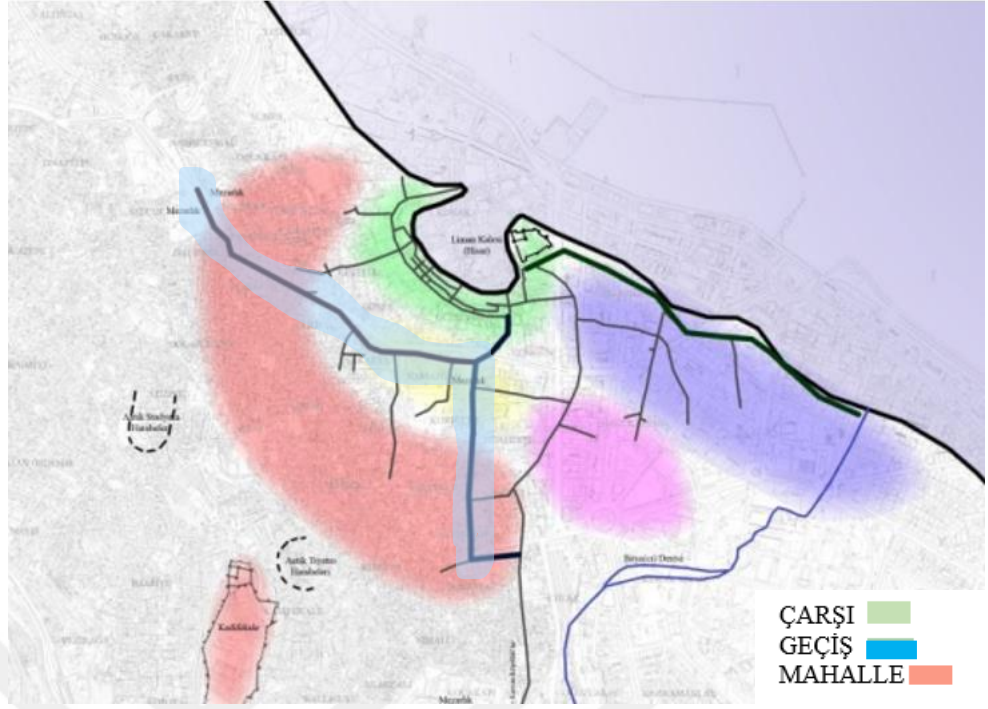
Benzer bir şekilde Pınar tarafından da bir sınıflama yapılmıştır. Pınar'ın yaptığı sınıflama şu şekildedir:

“-Liman ve ticarete bağlı olarak kıyıda yerleşim ve ticarethaneler,

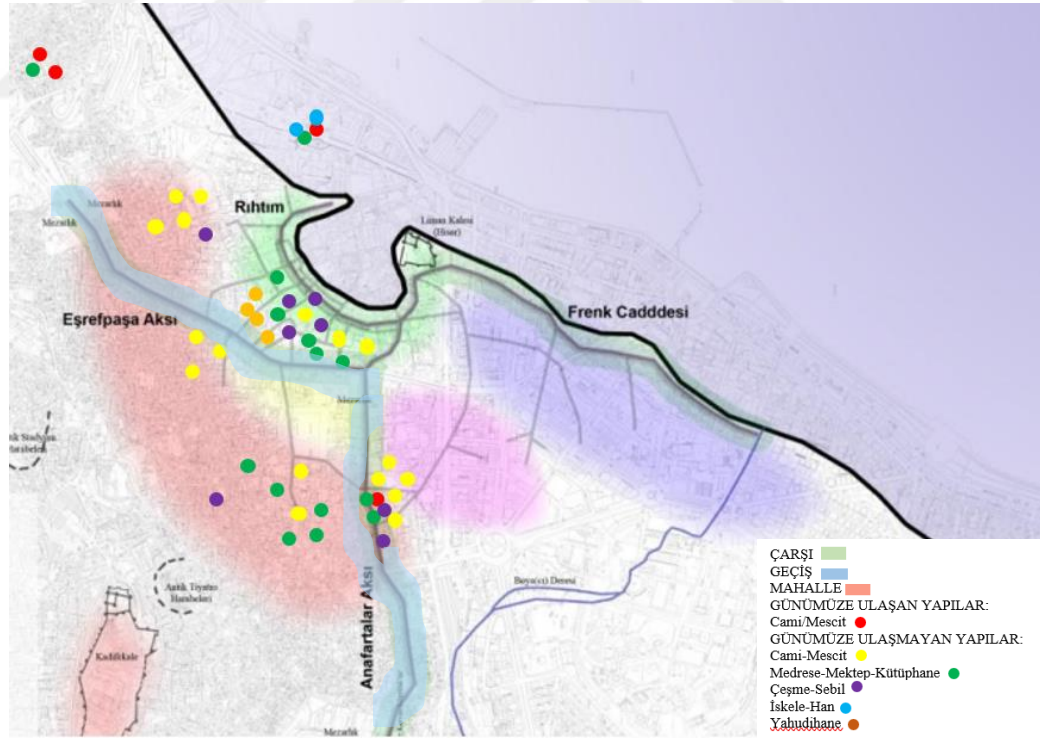
-Çeşitli milletlerin toplu olarak yaşadığı konutlar bölgesi,

-Ticaretin kalbi Kemeraltı,

19. yüzyıldan itibaren gittikçe yoğunlaşan Darağacı ve Halkapınar bölgesi.” (Pınar, 2020: 16). Fakat bu sınıflama kıyı ve ticaret bölgesi odaklı olduğu için tercih edilmemiştir.

Şekil 15: Çarşı-Geçiş-Mahalle şeklindeki sınıflandırmayı gösteren temsili harita (Alpaslan, 2014: 64).

Şekil 16: Kadın baniler tarafından inşa edilen yapıların kent içindeki konumlarını gösteren temsili harita (Alpaslan, 2014: 64'ten işlenerek düzenlenmiştir).

3.2.1. 16.Yüzyıl

16.yüzyılda inşa edilen yapılar ve inşa süreçleri ile ilgili bilgilerimiz kısıtlıdır. Kentin bu dönemde az gelişmiş ve küçük bir şehir olması yapım etkinliklerinde de kendini göstermektedir. Ayrıca kentin bu dönemine ve öncesine ait kayıt ve vakfiyelerin olmayışı da bu dönemde inşa edilmiş olan eserlerin tarihlendirilmesi ve banî kimlikleri ile ilgili doğru bilgiye ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Bu dönemde inşa edildiği kaynaklardan tespit edilmiş camiler ve banileri hakkındaki bilgiler bir kadın yapısı bulunmadığını göstermektedir. Fakat inşa edildiği bilinen camiler ve konumları tabloda gösterilmiştir (Tablo: 2). Böylece sonraki bölümlerde incelenecek olan kent içindeki konumlandırma için kentin yapılı çevresini göstermesi hedeflenmiştir.

	ADI	DÖNEMİ	BANİSİ	KONUMU
1	Yukarı Kale Cami	14.yüzyıl	Aydınolu Devri İzmir Kadısı Ahmed oğlu İlyas	Kadifekale
2	Faik Paşa Camisi	16.yüzyıl	Faik Paşa	Faik Paşa Mahallesi (Geçiş B.)
3	Han Bey/ Pazaryeri Cami	16.yüzyıl	Han Bey	Hanbey Mahallesi/ Pazaryeri Mahallesi (Geçiş B.)
4	Hacı Hamza Mescidi	16.yüzyıl	Hacı Hamza	Çarşı Bölgesi
5	Hisar/ Yakub Bey Camisi	16.yüzyıl		Çarşı Bölgesi (İç Liman Kıyı Şeridi)
6	Selatinolu Cami	16.yüzyıl		Faik Paşa Mahallesi (Geçiş B.)

Tablo 4: 16.yüzyılda inşa edilen yapıları gösteren tablo.

Bu dönemde kentte var olduğu bilinen mahalle adlarından Faik Paşa, Han Bey, Mescid-i Selatinzade, iç liman yakınlarındaki Limon/Liman şeklinde görülen isimlendirmeler doğrudan burada aynı adla var olan yapıların bulundukları bölgeyi şekillendirdiklerini göstermektedir. Tabloya bakıldığında bu yüzyılda Müslüman halkın yerleştiği bölgede, çarşı bölgesi olarak tabir edilen, iç limanı yay biçiminde çevreleyen çeperde ve Kadifekale eteklerinden çarşıya doğru inen mahallelerde yapım etkinlikleri olduğu görülür. Dikkat çekicidir ki İzmir’de inşa faaliyetlerinin yoğunlaşmadığı hatta kadın banilerin inşa faaliyetlerine katılmadığı 16.yüzyıl, İstanbul’da saray mensubu olmayan kadınların en çok yapı inşa ettirdikleri dönemdir (Ek.1. Tablo 14). Öncelikli olarak cami-mescit ve spesifik olarak harem kethüdası Canfeda Saliha Hatun tarafından inşa ettirilen mektep, hamam ve sebîl yapılarıyla bu yüzyıl öne çıkar. Osmanlı Devleti’nin en güçlü dönemini ifade eden bu yüzyıl İzmir için ise henüz kent olarak yükselişe geçmediği bir dönemi simgelemektedir. Buradan hareketle kent içinde sosyo-ekonomik güç dengelerinin imar faaliyetlerinde en önemli etken olduğu söylenebilir.

3.2.2. 17.Yüzyıl

17.yüzyılda İzmir’de ortaya çıkan ticari ilerleme ve artan nüfus yeni konut ve sosyal yapıları gerekli kılmıştır. Bu yüzyılda kenti ziyaret eden seyyah ve gezginlerin anlatımıyla da bu görüş desteklenmektedir. Seyyah ve gezginlerin anlatımlarında kentte var olduğu bilinen cami ve mescitlerin sayısı bir önceki yüzyıla göre artmış ve yüzyıl sonuna kadar kentteki inşa etkinlikleri devam etmiştir¹⁴⁷. 17.yüzyılda inşa edildiği bilinen 8 cami günümüze ulaşmıştır ve bu camilerden yalnız birinin banisinin kadın olduğu tespit edilmiştir. Bu yüzyılda inşa edilen camilerden 4’ü limanı saracak şekilde yerleşmiş görünmektedir. Limanı saran ve kentin en işlek alanı olan ticaret bölgesine açılan camiler şunlardır; Şadırvanaltı (Niflizada/Bıyıklıoğlu) Cami (1636-37), Başdurak (Hacı Hüseyin) Cami (1652) Kestanepazarı (Kızıl İbrahim) Cami (1667-68), Kemeraltı (Ahmet Ağa) Cami (1671) (Aktepe, 2003; Ersoy, 2013). Kentteki diğer camilere göre anıtsal nitelikte olan bu camiler aynı zamanda kente deniz yoluyla gelenleri karşılayan ve 17.yüzyılda kentte ticari anlamda güçlü konumda bulunan Müslüman halkın bölgedeki gücünü simgeleyen bir görünüm sunmaktadır. İnşa edilen bu camilerden Bölükbaşı, Başdurak, Kemeraltı camileri avlusunda birer medrese de bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca el-Hac Derviş Ağa tarafından inşa edilen El-Hac İbrahim Cami yakınında olarak tarif edilen Derviş Ağa Darülkurra’sının ve el-Hac Mustafa bin Abdullah ismiyle bilinen bani tarafından yaptırılan Hacı Mustafa Medresesi de bu bölgede ve inşa edilmiş olan camilerine yakın bir konumda bulunmaktadır (Taş, 2020: 214). Tüm bu inşa etkinlikleri göz önüne alındığında, Cami-i Atik Mahallesi olarak geçen ve “çarşı” olarak tanımlanan bu bölge bir anlamda kentin ticari ve sosyal merkezine dönüşmüş ve eşraftan kişiler için yapı inşa ettirilmesi önemli bir yer haline gelmiş gibi görünmektedir (Tablo: 3).

¹⁴⁷ 17.yüzyılda kente gelen gezgin ve seyyahlar kentte bulunan camilere dair şu rakamları vermişlerdir:17.yüzyıl başında kenti ziyaret eden Katip Çelebi 10 (Katip Çelebi, 1654), 1644 yılında kente gelen Tavernier 15(Pınar, 1998: 18), 1668 yılında kente gelen Smith 13 (Pınar,1998: 49), 1671 yılında kente gelen Evliya Çelebi 14 cami adı vermiş yaklaşık 77 mescit bulunduğunu söylemiştir (Çelebi, 2011: 106), 1681 yılında kente gelen Dapper ise 13-15 cami bulunduğunu aktarmıştır (Pınar, 1998: 92). 16.yüzyılda kentte inşa edildiği bilinen 6 cami varken 17.yüzyıl sonunda kentte anıtsal büyüklükte yaklaşık 10-15 cami olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

	ADI	DÖNEMİ	BANİSİ	KONUMU
1	Şadırvanaltı (Niflize/Bıyıklıoğlu) Cami	1636-37		Cami-i Atık Mahallesi (İç Liman kıyı şeridi-Çarşı B.)
2	Başdurak/Başoturak (Hacı Hüseyin) Cami	1652	Tayyibe Hatun'un eşi Çavuşzade Ahmed Ağa'nın babası Hacı Hüseyin	Cami-i Atık Mahallesi (İç Liman kıyı şeridi-Çarşı B.)
3	Kestanepazarı (Kızıl İbrahim) Cami	1667-68	Baruthane-i Amire nazırı Emin-zade Hacı Ahmed Ağa	Cami-i Atık Mahallesi (İç Liman kıyı şeridi-Çarşı B.)
4	*Hatuniye Camisi ve Medresesi	17.yy. ort	Çavuşzade Ahmed Ağa'nın annesi Tayyibe Hatun	Tilkilik Senti (Geçiş B.)
5	Abdül Fettah/Fettah Camisi	17. yy. ort	Türkistanlı Hacı Abdül Fettah	Tilkilik Senti (Geçiş B.)
6	Şeyh Camisi	17. yy. ort	Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdai Efendi halifelerinden Şeyh Mustafa Efendi	Yazıcı Mahallesi (Geçiş B.)
7	Ali Ağa Camisi	17. yy. ort	Gedus/Gedizli Ali Ağa	Cami-i Atık Mahallesi (Çarşı B.)
8	Kemeraltı (Ahmed Ağa) Cami	17.yy. sonu	Çavuşzade Ahmed Ağa	Cami-i Atık Mahallesi (İç Liman kıyı şeridi-Çarşı B.)

Tablo 5: 17.yüzyılda inşa edilen yapıları gösteren tablo. (*Günümüze ulaşan kadın banı yapısı).

Bu yüzyılda inşa edildiği bilinen ve kentin en erken tarihli kadın yapısı olan Hatuniye Camisi (17.yüzyıl ortaları) ise kentin ticaret/çarşı bölgesinden, bölgedeki Müslüman nüfusun o dönemde yoğun olarak yerleştiği görülen konut/mahalle bölgesine doğru uzanan ana güzergah üzerinde bulunmaktadır. Günümüzde Anafartalar Caddesi olarak bilinen ana aks üzerinde bulunan cami, bir geçiş bölgesi yapısıdır. Caminin inşası için seçilen arsanın eğimli olması nedeniyle batı yönünde inşa edilen istinat duvarı ile düz bir zemine konumlandırılmıştır. İnşa edildiği dönemde bir medresesi de bulunan, kare planlı, kubbeli ve avlulu olduğu bilinen yapı hem bölgedeki cami ihtiyacını gidermiş hem de burada yaşayan Müslüman topluluk için sosyal bir alan yaratmış olmalıdır. Yukarıda değinildiği gibi bu dönemde bölgede camilerin yoğunlukla medreseleri ile birlikte inşa edildiği görülür. Hatuniye Camisi'nin de bu düzene uyduğu görülmektedir. Caminin inşa edildiği mahallenin adının ilerleyen dönemde Hatuniye Mahallesi olarak anılması, yapılan eklemeler ve genişletme çalışmaları ile günümüze dek süren kullanımı bu görüşü desteklemektedir. Eğimli arazide yaratılan geniş düzlük içinde çevreden kolay algılanabilir konumu ve çevresinde gelişen doku ile küçük bir merkez yaratmıştır. Cami çevresinde gelişen doku çeşitli han, dükkan, kahvehane gibi yapıların da inşa edilmesiyle sosyal-ticari ihtiyacı da karşılayan çok işlevli bir merkez halini almıştır. Sonraki yüzyılda caminin

avlusuna banı Tayyibe Hatun'un torunu Mukaddese Hatun tarafından inşa edilen medrese ve sebil ile alanın sosyal işlevi güçlendirilmiştir. 20.yüzyılda bölgede yapılan istimlak çalışmaları kapsamında cami avlusu içindeki mekanlar ve çevresinde bulunan kahvehane, dükkan ve han gibi yapılar yıkılarak cami çevresinde küçük bir meydan oluşturulmuştur. Böylelikle cami ve çevresinin yüklendiği merkezi işlev devam etmiştir. Hatuniye Cami yakınlarında bulunan ve geçiş bölgesi yapısı olarak nitelendirilebilecek olan Abdülfettah (Fettah) Camisi ise Hatuniye Camisi'nden farklı olarak aynı bölgede ana cadde üzerinde değil ara sokakta inşa edilmiştir. Medresesiyle birlikte inşa edildiği bilinen yapının kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Hatuniye Camisi'nden önce mi sonra mı yapıldığı bilinmeyen cami bir medreseyle birlikte kompleks halinde yapılmasına rağmen bir merkez yaratmamış gibidir¹⁴⁸. Bunda yapının bulunduğu konut dokusu içindeki sıkışık alanın da payı olmalıdır. Bu iki caminin konumlarının yakınlığı dolayısıyla bir karşılaştırmaya gidilirse; Hatuniye Camisi bulunduğu ve yaratılarak yerleştirildiği konumu sayesinde bir merkez yaratmış ve çevresinde ticari işlevlere de sahip bir doku oluşturmuştur. Bu şekliyle bakılacak olursa ticaret bölgesinden hemen ardındaki konut bölgesine geçişte küçük ölçekli bir çarşı-merkez işlevi yüklenmiştir. Yapılan çıkarıma göre cami inşa edilirken gidilen arsa düzenlemesi oluşan merkezi dokunun planlı olduğunu ve belki bölgede görülen böyle bir kamusal eksikliği gidermesi için yapıldığını göstermektedir. Abdülfettah Camisi ise ara sokakta konut dokusu içinde halkın sosyal ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde varlığını sürdürmüştür.

Büyüyen nüfus ile genişleyen konut dokusunda ortaya çıkan ihtiyaca yönelik inşa edilen mahalle camileri ise Şeyh Camisi ve Ali Ağa Camisidir (Alpaslan, 2014: 119). Mahalle dokusu içinde inşa edilen bu camilerden Şeyh Camisi (1645) erken dönemde Müslümanların yerleşim alanı olduğu bilinen Yazıcı Mahallesinde bulunmaktadır (Aktepe, 2003: 93). Genişleyen mahalle dokusu içinde kuzey sınıra yakın konumda, aralarında kot farkı bulunan iki sokak arasında inşa edilmiştir (Alpaslan, 2014: 119). Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdai Efendi Hazretleri halifelerinden Şeyh Mustafa Efendi tarafından avlulu bir cami ve tekke olarak yaptırılmıştır (Aktepe,

¹⁴⁸ Burada Hatuniye Camisi ile yapılan kıyaslama için günümüze ulaşan verilerden bir çıkarım yapılmıştır. Hatuniye Camisinin yarattığı merkezi alanı destekleyen veriler ve çevresinde oluşan dokuyu biçimlendirmesi esas alınmıştır. Abdülfettah Camisi için benzer veriler bulunmamaktadır.

2003: 93). Bani Şeyh Mustafa Efendi'nin türbesi de camiye bitişik olarak yapılmıştır. Cami batısında bir hazire bulunmaktadır, hazirede yer alan önemli kişilere ait mezarlar caminin topluluk için önemli bir yer olduğunu işaret etmektedir¹⁴⁹. Bu yüzyılda inşa edilen diğer mahalle camisi ise Ali Ağa Camisi'dir (1672-73). Konut bölgesinin güneyinde eğimli bir arsada bulunmaktadır. Bir medrese ve çeşmeyle birlikte inşa edilmiş fakat medrese günümüze ulaşmamıştır (Aktepe, 2003: 47). Köşe parselde bulunan caminin batısında haziresi yer alır. Alpaslan, caminin konumuyla ilgili Müslümanların yerleşim alanlarının güney sınırında ve ikincil yayılma alanında bulunduğu söylemektedir (Alpaslan, 2014: 119). İnşa edildiği bölgeye adını veren cami sosyal bir merkez yaratmış olmalıdır¹⁵⁰. Cami haziresinde bölgede önemli güce sahip ailelerden kişilerin mezarları bulunması yapının inşa edildiği dönem ve sonrasında büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir¹⁵¹. Bu iki mahalle camisi konumları ve yapıları ile kıyaslandığında ise Müslüman mahallesinin kuzey ve güney sınırında olacak şekilde konumlanmışlar ve birlikte inşa edildikleri yapılarla hem bölgenin ihtiyacını karşılamış hem de sosyal bir merkez yaratma işlevini yerine getirmişlerdir.

17.yüzyılda inşa edildiği bilinen medreselerin neredeyse tamamı banilerine ait olan camiler içinde veya avlusunda konumlanmıştır. İnşa edildikleri bölgelerde ve çevresinde oluşan sosyal dokuyla birlikte bir merkez oluşturan dönemin camileri, medreselerle birlikte kimliklerini ve bölgedeki varlıklarını daha etkili hale getirmiş olmalıdır. Bu bağlamda Hatuniye Camisi de kentin ilk ve en erken tarihli kadın banı yapısı olarak diğer camilere göre daha küçük ve sade olmasına rağmen cami-medrese birlikteliği ve bulunduğu bölgeyi şekillendirme gücü bakımından öne çıkmaktadır. Bir sonraki yüzyıla bakıldığında görülen inşaat atılımlarında mescit/cami-medrese birlikteliği görülmeye devam edecektir.

¹⁴⁹ En eski mezar taşı 1736-37 tarihli olan hazirede (Ersoy.2013s.104) İzmir valisi Hacı İsmail Paşa oğlu Muhammed Emir'in 1808 tarihli mezar taşı bulunmaktadır (Daş, 2012: 81-83). İnşa edildiği dönemde bölgede konut yoğunluğu bilinmemekle birlikte bir tarikat yapısı olan bu caminin topluluk için önemli olduğu haziresinden hareketle söylenebilmektedir. Belki de bu yapı aynı tarikata mensup kişiler için bulunduğu alada bir merkez yaratmıştır.

¹⁵⁰ Caminin bulunduğu bölge sonraki dönemde Ali Ağa Mahallesi olarak adlandırılmıştır.

¹⁵¹ Hazirede bulunan mezar taşlarında yer alan kişilerin adları için Ertan Daş kaynak alınmıştır. Bölgedeki önemli ailelerden Gedusizadeler (Kuddusi Zadel/ Gedizlizadeler (Aktepe, 2003: 48)), Alaybeyliler ve Çoban Zadel (Cebbanzadeler)'e ait mezar taşları bulunmaktadır (Daş, 2012: 172). Bulunan mezar taşlarının kitabesi okunabilen en erken tarihlisi 1717 yılına ait olmakla birlikte 1878 yılına dek gömü işleminin devam ettiği görülmektedir.

3.2.3. 18.Yüzyıl

17. yüzyılda kentte yükseliş yaşayan inşa faaliyetleri yüzyıl ortalarında görülen birkaç depremle sarsılmıştır. Fakat bu depremlerin ardından kısa sürede toparlanarak yükselişine devam eden kent yüzyıl sonunda 1688 yılı 10 Temmuz gününde birbiri ardına gelen depremlerle büyük ölçüde yıkılmıştır (Baykara, 2001: 113). Kent yeni yüzyılı böyle bir yıkımla karşılamıştır. Bu yıkım kentteki inşa faaliyetlerinin büyük oranda durmasına ve yeniden başladığında ise kenti onarmaya yönelik gerçekleşmesine neden olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında ise kent yeniden bir deprem dalgasıyla sarsılmış ve 1778 yılının Haziran ve Temmuz aylarında yıkıcı depremler kentte yeniden büyük hasara yol açmıştır. Bu dönemde çeşitli salgın hastalıklar ve saldırılar da kentte yeni ve güçlü bir inşaat dalgasının görülmesini önlemiş olmalıdır¹⁵². Kentin yüzyıllar boyunca iç liman özelliği gösteren ve ticari dokunun etrafında şekillendiği, iç liman alanı ise bu yüzyılda tamamen dolmuştur. Kentin 18.yüzyıl başından itibaren 19.yüzyıl başlarına dek Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu Akdeniz’de Avrupa, İran ve Uzak Doğu’yla ticarette en önemli liman haline gelmesi demografik olarak da kente yansımıştır. Çarşı bölgesi; kuzeyde bulunan Levantenlerin konsolosluk ve konut yapıları bulunduğu bölgeye doğru genişlemeye başlamış ve bu bölgede yeni gümrük yapıları inşa edilmiştir. Yine bu bölgede Frenk Caddesi olarak bilinen sokak oluşmaya başlamıştır (Alpaslan, 2013: 29).

Kentin 18.yüzyıldaki inşa faaliyetlerine bakılacak olursa bir önceki yüzyıldan farklı olarak cami inşaatlarının çarşı bölgesinden uzaklaşıp geçiş bölgeleri ve konut dokusu içlerine yöneldiği görülür¹⁵³. Bu yüzyılda inşa edildiği bilinen 35 yapıdan 24’ü kadın baniye aittir (Tablo:4-5). Bu yapılardan yalnız ikisi kadın banilere ait olmak üzere 11 yapı günümüze ulaşmıştır¹⁵⁴.

¹⁵² Kent tarihinde sıklıkla veba mikrobuyla savaş halinde olmuştur. 18.yüzyılda ise bölgedeki en önemli liman konumuna yükseldiğinde çevreden gelebilecek tüm salgın hastalıklara açık bir hale gelmiştir ve sıklıkla salgın hastalıklarla boğuşmuştur (Syrett, 2006: 37-38). Kentte güç dengeleri sürekli değiştiğinden, dönem dönem kent içinden ve dışından çeşitli saldırılarla karşılaşmıştır. 18. Yüzyılda bunlardan iki tanesi önemli görünmektedir. 1738 Sarıbeyoğlu Mustafa önderliğinde gerçekleşen ayaklanma ve 1770 yılında Yeniçeriler tarafından gerçekleştirilen yoğunlukla Yunanlılara karşı olduğu bilinen saldırılardır (Syrett, 2006: 49-50).

¹⁵³ Bu yüzyılda bir kadın yapısı olan Yalı Camisi istisna olarak çarşı bölgesinin merkezindeki konumuyla öne çıkmaktadır.

¹⁵⁴ Çalışmada 18.yüzyılda inşa edildiği kaynaklardan tespit edilen ve tarihlendirilmeye yetecek bilgisi bulunan yapılar kullanılmıştır. Bu yüzyılda daha pek çok cami ve mescit inşa edilmiş olma olasılığı

	BANİ	KONUM	YAPI
1	Hacce Saime Kadın	Hasan Hoca Mah. (Geçiş B.)	1 Medrese
2	Hacce Hanım Hatun	Hatuniye Mah. /Hasan Hoca Mah. (Geçiş B.)	1 Medrese- 1
3	Sayime Hatun	Kasablızır Mah. (Çarşı B.)	1 Medrese- 1 Mescit
4	Fatma Hatun	Mahalle-i Cedid (Geçiş B.)	2 Cami
5	Emine Hatun	Mirali Mah. (Geçiş B.)	1 Medrese
6	Sofıyye Havva	Mahalle-i Cedid (Geçiş B.)	1 Medrese
7	Hacce Mukaddese Hatun	Hatuniye Mah. (Geçiş B.)	1 Medrese 1 Sebil
8	*Ayşe Hanım	Cami-i Atik Mah. (Çarşı B.)	1 Medrese- 1 Mescit- 1 Han- 1 İskele
9	Sabiha Hoca	Kasablızır Mah. (Çarşı B.)	1 Medrese
10	Fatma Hatun binti el-Hac Mustafa	Cami-i Atik Mah. (Çarşı B.)	1 Mektep/Muallimhane
11	Emine Hatun binti el-Hac Mustafa	Hasan Hoca Mah. (Geçiş B.)	1 Darülcürre Medresesi
12	Halime Hatun	Cami-i Atik Mah. (Çarşı B.)	1 Medrese
13	Rukiye Hatun	Faik Paşa Mah. (Geçiş B.)	1 Mescit
14	Havva Hacı	Yafalı Mah.	1 Mescit
15	Abide Hatun	Cami-i Atik Mah. (Çarşı B.)	1 Cami
16	Kudsiye Molla Hatun	Ali Reis Mah. (Geçiş B.)	1 Sebil
17	*Ayşe Hatun	Ali Reis Mah. (Geçiş B.)	1 Mescit
18	Havva binti Osman	Mahalle-i Cedid (Geçiş B.)	1 Mescit
19	Zeliha Hatun	Kefeli Mah	1 Mescit
20	Raziye Hatun	Mirali Mah. (Geçiş B.)	1 Mescit
21	Emine Hatun	Mirali Mah. (Geçiş B.)	1 Mescit
22	Hanım binti Nasuh	Hatuniye Mah. (Geçiş B.)	1 Mescit
23	Hatice binti Ali	Hatuniye Mah. (Geçiş B.)	1 Mescit
24	Hatice binti Hacı Ahmed	Hatuniye Mah. (Geçiş B.)	1 Mescit

Tablo 6: 18.yüzyılda kadın baniler tarafından inşa edilen yapıları gösteren tablo. (*Günümüze ulaşan kadın yapıları)

	BANİ	KONUM	YAPI
1			Ayazmalı Cami
2	Hacı Mustafa Efendi	Cami Atik Mah. (Çarşı B.)	Irgad Pazarı Cami
3		Hasan Hoca Mah. (Geçiş B.)	Mağribli Cami
4	Katipoğullarından Ahmed Reşid Efendi	Cami Atik Mah. (Çarşı B.)	Ahmed Reşid Efendi/Katipzade Cami
5		Damlacık Mah.	Damlacık/Kılıczade Camisi
6	Odunkapılızade Hacı Mehmed Ağa	İkiçeşmelik (Geçiş B.)	Odunkapı Camisi
7		Cami Atik Mah. (Çarşı B.)	Esnaf Şeyhi Camisi
8		İkiçeşmelik (Geçiş B.)	Natırzade Camisi
9		İkiçeşmelik (Geçiş B.)	İkiçeşmelik/Kurd Mehmed Paşa Camisi
10	Alanyalı Hacı Veli bin Yusuf bin Veli Ağa (Müceddeden)	Tilkilik (Geçiş B.)	Mumyalmaz Hacı Veli Cami
11	Piyalezade el-Hac Mehmed Ağa	Mahalle-i Cedid (Dibekbaşı)	Piyaleoğlu/Dibekbaşı Cami

Tablo 7: 18.yüzyılda diğer baniler tarafından inşa edilen yapıları gösteren tablo.

18.yüzyılda inşa edilen camilerin konumlarına bakıldığında bir önceki yüzyılın aksine çarşı bölgesinde anıtsal nitelikli cami inşaatlarının neredeyse durduğu dikkat çekmektedir. Bu yüzyılda tamamen dolmuş olan iç liman bölgesinin arsa olarak kullanılabilecek olması ve 19.yüzyıla kadar boş kalması da şaşırtıcıdır. Dolan iç liman bölgesinde istisna olarak inşa edilen tek yapının Ayşe Hanım'a ait olması ayrıca çarşı bölgesinde inşa edilen tek kadın yapısı olması sebebiyle de dikkate değerdir. İç limanın ardında ticaret için kullanılan çarşı bölgesindeki diğer tek yapı ise Ahmed Reşid Efendi (Katipzade) Mescidi'dir. Cami ve mescitlerin konumlarında ağırlıklı yer tutan bölgeler ise geçiş bölgesi olarak değerlendirebileceğimiz ve o dönemde sınırları ve isimleri net

hayli yüksektir. Yapılacak yeni çalışmalar ve ortaya çıkacak belgelerle bu tablo genişletilmeye ve geliştirilmeye açıktır.

olmamakla beraber kaynaklarda kullanılan adıyla Hatuniye, Mahalle-i Cedid ve İkiçeşmelik bölgesinde yoğunlaşmıştır. Ancak mahallelerin isimleri ve sınırlarında görülen değişimler ve sınırların net olmaması sebebiyle net bir sınırlama yapmak zordur.

Çarşı bölgesi gerisinde yerleşik olan Müslüman nüfusa ait konut yerleşiminin çarşı bölgesiyle olan bağlantısını sağlayan Eşrefpaşa Caddesi aksı, kentin gelişim yönünü de bir ölçüde belirlemiş gibi görünmektedir. İkiçeşmelik ve Natırzade Camileri bu ana aks üzerinde bulunmaktadır. Alpaslan bu aksın çarşı bölgesinden mahalle dokusuna geçişi sağlamakla birlikte bu yüzyılda bir ölçü de ticari işlev de taşıdığını söyler (Alpaslan, 2014: 129). Bu ana aks gerisinde bulunan Esnaf Şeyhi Camisi ise çarşı bölgesine yakın konumuyla Eşrefpaşa aksını çarşıdan gelen bir sokakla birleştirmiştir. Yerleşim bölgesinin kuzey yönünde bulunan ve bir başka geçiş camisi olan Hacı Veli/Mumyakhmaz Camisi ise Anafartalar Caddesi üzerinde Hatuniye Camisi yakınında yer almaktadır. Kendine Hatuniye Camisi gibi bir merkez yaratmamış olsa da Anafartalar Caddesini konut dokusuna bağlayan dar sokak üzerindeki konumu önem teşkil etmektedir.

Bu dönemde inşa edilen diğer camiler mahalle camileri olarak nitelendirilebilecek özelliklere sahiptir. Damlacık/Kılcı Mescidi ve Odunkapı Camisi konut dokusu içinde yerleşim alanının güneyinde bulunmaktadır. İki cami de aynı sokak üzerinde bulunur ve iki dar sokağı birleştiren köşe parselde inşa edilmiştir. Eşrefpaşa Caddesi aksının yukarı bölümünde yeni oluşan konut dokusu içinde yer alan Dibekbaşı/Piyaleoğlu Camisi de benzer biçimde dar bir sokakla kesişim noktasında konumlanmıştır.

Bu yüzyılda inşa edilen kadın banilerin yapılarının çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan iki yapıdan biri olan Yalı Camisi, dolan iç liman üzerinde ve ticaret alanının merkezinde konumlanmıştır. Yapının banisi Osmanlı Derya Beylerinden Dervişağazade Mehmed Paşa'nın kızı olan Ayşe Hanımdır. Eşraftan önemli ve güçlü bir ailenin kızı olan baninin böyle önemli bir yerde yapı inşa ettirmesi şaşırtıcı görünmemektedir. Fakat yapının boyutları göz önüne alındığında ve aynı konumda bulunan bir medrese avlusuna sonradan inşa edildiği bilindiğinde bu yapının ticaret bölgesinde halkın ihtiyacını karşılamak için değil, müderris ve talebelerin ihtiyacına yönelik yapıldığı düşünülür. Yani günümüze ulaşan yapı,

medrese merkezli bir medrese-mescit yapısıdır. Yukarıda değinildiği üzere cami/mescit-medrese birlikteliklerinin sıklıkla görüldüğü bu dönemde Ayşe Hanım'ın medrese merkezli yapısı farklılık gösterir. Daha sonra da değinileceği üzere Ayşe Hanım burada ayrıca bir han ve iskele de inşa ettirmiştir. Günümüze ulaşan diğer kadın bani yapısı ise İkiçeşmelik semtinde bulunan Natırzade Camisi ile Dibekbaşı/Piyaleoğlu Camisi arasındaki bir konumda yer alan Tuzcu/Toroman Mescididir. Yalı Camisi ile benzer şekilde, yapının banisi eşraftan önemli ve güçlü bir aileye mensup Tuzcuzade Ayşe Hatun'dur. Daha önce inşa ettirilen Tuzcuzade Darülkurra Medresesi yanına sonraki dönemde inşa edilmiştir. Geçiş bölgesinde, iki yanı yol olan bir konumda bulunan yapının Eşrefpaşa Caddesi aksına yakın konumuyla döneminde rağbet gören bir bölgede bulunduğu düşünülebilir. Günümüze ulaşan cami bu haliyle konut dokusundan ayırt edilemeyecek bir görünüm sunar. Fakat inşa edildiği dönemde köşe parselde bulunan açık konumu, yanında bulunan medresesi ve cephesine sonraki dönemde inşa edilen çeşmesi ile mahalli düzeyde ihtiyaca cevap verdiği düşünülür. İnşa edildiği dönemde, bir medrese ile birlikte olması ve sonraki dönemde Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hanım'ın bir kütüphane kurduğu bilinen bölgedeki nüfusun sosyal ihtiyacını bu yapı topluluğunun karşıladığı düşünülebilir. Üstelik aynı aileden ve çeşitli zamanlarda ihtiyaca yönelik yapılar inşa edildiği görülen bölgede Tuzcuzade ailesinin bir hamiliği olduğu, bölgenin/mahallenin gelişmesi ve şekillenmesinde öne çıktıkları düşünülebilir.

Kadın baniler tarafından inşa ettirildiği bilinen veya kayıtlarda kadın banilerin adıyla anılan yapıların kent içindeki konumlarını tam olarak bilmek elimizdeki verilerle mümkün görünmemektedir¹⁵⁵. Fakat elimizde yapıların yer aldıkları mahallelerin bilgisi bulunmaktadır. Buradan hareketle bu yapıların kent ile bağlantıları hakkında fikir yürütülebilir (Tablo:6).

	MAHALLE	YAPI
1	Hatuniye Mahallesi: 5 (Geçiş B.)	Hacce Hanım Hatun Medresesi Hacce Muakaddese Hatun Medresesi Hanım binti Nasuh Mescidi Hatice binti Ali Mescidi Hatice binti Hacı Ahmed Mescidi
2	Cami-i Atik Mahallesi: 7 (Çarşı B.)	Ayşe Hanım Medresesi- Mescidi- Han- İskelesi Fatma Hatun binti el-Hac Mustafa Muallimhanesi/Mektebi Halime Hatun Medresesi Abide Hatun Cami

¹⁵⁵ Bu bölümde kullanılan yapıların inşa tarihleri kesin bilinmemekle birlikte 18.yüzyıl veya sonrasına ait oldukları düşünülmektedir. Yapıların tespit edildikleri kaynaklar ve kayıtlarda da 18. Yüzyıl veya sonrasını işaret etmektedir.

3	Hasan Hoca Mahallesi: 3 (Geçiş B.)	Hacce Saim Kadın Medresesi Hacce Hanım Hatun Mescidi Emine Hatun binti el-Hac Mustafa Darülkurra Medresesi
4	Mahalle-i Cedid: 4 (Geçiş B./ Mahalle B.)	Fatma Hatun'a ait 2 Cami Sofiyeye Havva Medresesi Havva binti Osman Mescidi
5	Miralı Mahallesi: 3 (Geçiş B.)	Emine Hatun Medresesi Raziye Hatun Mescidi Emine Hatun Mescidi
	Kasabhızır Mahallesi: 3 (Çarşı B.)	Sayime Hatun Medresesi- Mescidi Sabiha Hoca Medresesi
6	Ali Reis Mahallesi: 2	Kudsiye Molla Sebili Ayşe Hatun Mescidi
7	Faik paşa Mahallesi: 1 (Geçiş B.)	Rukiye Hatun Mescidi
8	Yafalı Mahallesi: 1	Havva Hace Mescidi
9	Kefeli Mahallesi: 1	Zeliha Hatun Mescidi

Tablo 8: 18.yüzyılda kadın baniler tarafından inşa edilen yapılar ve mahallelerini gösteren tablo.

Bu yüzyılda kadın banilerin inşa faaliyetinde bulundukları mahallelere bakıldığında 9 farklı mahalle karşımıza çıkar. Tespit edilen yapıların türlerine bakıldığında; 30 yapı içinde 3 cami, 12 mescit, 10 medrese, 1 mektep, 1 han, 1 iskele ve 2 sebil inşa edildiği görülür. Yapı türlerine bakıldığında Ayşe Hanım'ın inşa ettirdiği han ve iskele ile Fatma Hanım tarafından inşa ettirilen ve kentte tek olduğu bilinen darülkurra medresesi dışında yoğunluğun cami/mescit ve medreselerde olduğu görülür. Bir sonraki yüzyılda yoğunluk gösteren su yapılarından ise bu dönemde yalnız 2 sebil tespit edilmiştir. İnşa edildikleri mahalleler incelendiğinde ise Müslüman nüfusun erken dönemden beri kullandığı, yerleşik bir konut dokusuna sahip mahalleler olmaları dikkat çeker. En erken tarihli kadın bani yapısı Hatuniye Camisi'nin de bulunduğu Hatuniye Mahallesi 5 yapı ile en çok inşa faaliyeti görülen mahalledir. Bölgede, biri Hatuniye Cami avlusuna yapıldığı bilinen 2 medrese, 3 mescit inşa edilmiştir. Önceki dönemden de cami ve medrese yapıları bulunduğu bilinen mahallede bu yüzyılda tekrar yoğun sayılabilecek bir inşa faaliyeti görülmesi dikkat çekicidir. Bu durum, yüzyıl başında yaşanan afetlerin bölgedeki binaların bir süre kullanılamayacak hale geldiğini veya yoğun bir nüfus artışı nedeniyle ihtiyacı karşılamak adına yapıldıklarını düşündürmektedir. Ancak bu konuda elimizde bu görüşlerden birini destekleyecek veri bulunmamaktadır. Cami-i Atik Mahallesi 4 yapı ile inşa faaliyetinin yoğunlaştığı ikinci mahalledir. Ancak Cami-i atik Mahallesi ve Kasabhızır Mahallesi, birbirine çok yakın zaman zaman iç içe konumları ve çarşı alanı ile hemen gerisini ifade ettikleri için belki de birlikte ele alınmalıdır. Bu şekilde düşünüldüğünde ise bu bölgede 6'si kadına ait olmak üzere 8 yapı karşımıza

çıkılmaktadır¹⁵⁶. İç liman ve ticaret alanını da kapsayan bölge erken dönemden itibaren yoğun yapılaşma içindedir. Üstlendiği ticari işlevle de ağırlıklı olarak ticari yapıların yer aldığı bölgede bu dönemde kadın baniler tarafından bu kadar çok yapı inşa edilmiş olması dikkat çekicidir. Ancak yapıların niteliklerine bakıldığında daha dikkat çekici olan, 6 yapıdan 3'ünün sahiplerinin mülklerinden vakıf eseri olarak dönüştürülmüş binalar olmasıdır. Dönüştürülerek medrese haline getirilen yapılardan; Sayime Hatun ve Halime Hatun Medresesi ikamet ettikleri evlerden, Fatma Kadın Medresesi ise sahibi olduğu Yahudi-hanenin dönüştürülmesiyle elde edilmiştir. Bu yöntemle dönüştürülerek elde edildiği Taş tarafından kayıtlardan tespit edilen Kefeli Mahallesi'ndeki Küçük Hamamcı Mustafa Efendi'ye ait konak dışında erkek yapısı bilinmemektedir (Taş, 2020: 214). Kadınlar arasında daha çok uygulandığı görülen bu yöntemin tercihi için birden fazla neden olabilir. Bunlardan biri; kadınların bu zengin ve önemli bölgede yeni yapı yaptırmayıp var olan yapıların dönüşümüyle mülkleri ölçüsünde bölgede görünürlüklerini sağlama istekleri olabilir. Bir diğer neden ise vakıf eseri haline getirdikleri medreselerin tevliyet görevlerine ailelerinden kişileri getirerek ve vakıf gelirlerinin fazlasını da onlara bırakarak kent içinde oldukça önemli bir konumda bulunan bu yerleri gelecek nesillere aktarmak olabilir. Günümüze ulaşmayan yapıların sayısal çoklukları ve çeşitli mülklerin dönüştürülmesiyle elde edildiğini gördüğümüz örnekler, günümüzde ulaşmayan cami/mescit olarak bildiğimiz yapıların belki de müstakil yapılar olmadıklarını dönüştürülerek bu niteliklerini kazanmış olabileceklerini düşündürmektedir. Ancak bu konu ile ilgili net bir şey söylemek elimizdeki verilerle mümkün görünmemektedir. Yapılacak yeni çalışmalar ve ortaya çıkacak yeni belgeler bu durumu netleştirebilir.

Tespit edilen tüm yapılarla ilgili net bir yorum yapmak mümkün değildir. Fakat, yerleşik konut dokusu içinde kimi zaman dönüşümlerle kimi zaman ise basit ölçekte inşa edilerek mahalli düzeydeki ihtiyacı karşılamak üzere yapıldıkları söylenebilir. İnşa edilen yapı türlerinin genellikle cami-mescit, medrese genelinde yoğunlaştığı görülür. Bu durumu yüzyıl başında görülen ve kentte büyük yıkım yarattığı bilinen afetler sırasında kentin yeniden inşasını gösteren bir olgu olarak okumak mümkündür.

¹⁵⁶ Bölgede 18.yüzyılda kadınlara ait olmayan diğer iki yapı; Irgad Pazarı Cami ve Esnaf Şeyhi Camisidir.

3.2.4. 19. Yüzyıl

17.yüzyıldan başlayan ve 18.yüzyılda da artarak devam eden ticari yükseliş 19.yüzyıla gelindiğinde kent içinde nitelikli ve kozmopolit bir dokuyla kendini göstermektedir. Yaşanan göçler, demografik çeşitlilik ve kentteki doku 19. yüzyılda heterojen bir görünüm kazanmıştır (Beyru, 2011: 39). Alt satırlarda işaret edileceği üzere bu dönemde kentte büyük ölçekli kamusal yapılar inşa edildiği görülür. Artan ticaretle birlikte genişleyen ve gelişen kentte gümrük binası, rıhtım bölgesini biçimlendirmek için projeler ve tren yolu projeleri gerçekleştirilmiştir

Bu yüzyılda idari merkezden kente en büyük yatırım olan Sarıkışla (Kışla-i Hümayun) tamamen dolan eski iç limanın güneyine inşa edilmiştir¹⁵⁷. Ayrıca bir önceki yüzyılda genişleyen konut dokusu içinde kalan Damlacık bölgesine Türkler için büyük bir hastane inşa edilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında ise rıhtım inşası başlamış, Gediz nehrinin yatağı dış körfeze doğru yönlendirilmiş ve İzmir-Aydın/İzmir-Kasaba demiryolları inşa edilmiştir.

Ayağa kaldırılan camilere bakıldığında ise önceki yüzyıllara benzer biçimde eşraftan önemli kimseler tarafından inşa edildikleri görülür. Bu yüzyılda yapıldığı tespit edilen 8 camiden 2'si kadına aittir.

	BANİ	KONUM	YAPI
1	Edirne Valisi Affan Bey'in eşi Nur Kamer Hanım	Değirmendağı Bölgesi/Karataş Mevki Mahalle B.	Nur Kamer/Kameriye Cami ve Medresesi
2	Kasabbaşızade Şerif Ahmed Efendi Validesi Fatma Hanım	Kefeli Mahallesi Geçiş B.	Asmalı Mescit

Tablo 9: 19.yüzyılda kadınlar tarafından inşa edilen ve günümüze ulaşmayan yapıları gösteren tablo.

	BANİ	KONUM	YAPI
1	Akarcılızade Mehmed Efendi	Değirmendağı Bölgesi Hamidiye Mahallesi Mahalle B.	Akarcalı Cami
2	Moralı Baladur Hacı Mehmed Bey	Cami-i Atik Mahallesi (İkiçeşmelik'ten Damlacık'a giden yol üzerinde) Mahalle B.	Baladur Hacı Mehmed Ağa Camisi
3	Hacı Ömer Lütü	İkiçeşmelik Mahalle B.	Dolaplıkuyu Cami
4	Belediye Reisi Hacı Eşref Paşa	Eşrefpaşa Caddesi Geçiş B.	Eşrefpaşa Camisi
5	Akdeniz Adaları Vilayet Alaybeyi İbrahim Ben bin Osman Efendi	Cami-i Atik Mahallesi Geçiş B.	Kahraman Mescidi

¹⁵⁷ Bu inşa sırasında bir önceki yüzyılda dolan iç liman alanındaki Ayşe Hanım'a ait yapı grubunun bir parçası olan han Sarıkışla'nın ahır olarak kullanılmıştır. Alandaki düzenlemelerle birlikte işlevini kaybettiği ve ortadan kalktığı düşünülen iskelenin tam olarak ne zaman yok olduğu bilinmemektedir.

6	Salebcizade Hacı Ahmed Efendi bin Hacı Mehmed Ağa	Kemeraltı Caddesi Çarşı B.	Salebçioğlu Camisi
---	---	-------------------------------	--------------------

Tablo 10: 19.yüzyılda diğer baniler tarafından inşa edilen yapıları gösteren tablo.

19.yüzyılda inşa edilen camilerin konumlarına bakıldığında önceki yüzyıldan farklı olarak çarşı bölgesinde inşa edilmiş olan Salebçioğlu Camisi, Anafartalar Caddesi güneyindeki konumuyla dikkat çekmektedir. Alt katı medrese üst katı cami olarak düzenlenmiş olan yapı, alt katı dükkan olarak düzenlenen çarşı camilerinden farklılık göstermektedir. Alpaslan’a göre bunun sebebi caminin Salebçioğlu Hanları ile bitişik konumlandırılması ve ihtiyaçların buradan karşılanıyor olmasıdır (Alpaslan, 2014: 141). Aktepe’nin aktardığı vakıf kaydına göre ise Hacı Ahmed Efendi burada bir külliye inşa ettirmek istemiş bu nedenle yapıları arasında böyle bir düzenlemeye gidilmiştir (Aktepe, 2003: 84)¹⁵⁸.

Dönemin geçiş bölgesi camileri olarak Eşrefpaşa, Asmalımescid ve Kahraman Mescid Camisi gösterilebilir. Kahraman Mescid Camisi çarşı bölgesi ile Eşrefpaşa Caddesi aksına yönelen bir konumda bulunmaktadır. Görece geçiş bölgesi camilerinden farklı olarak konut dokusu içindeymiş gibi görünse de Cami-i Atik Mahallesinde iki ana aksa bu kadar yakın bir konumda bulunması sebebiyle geçiş bölgesi yapısı olarak nitelendirilebilir. Eşrefpaşa ve Asmalımescid Camileri ise Eşrefpaşa Caddesi aksının üzerinde konumlanmışlardır. Dönemin kadın yapılarından olan Asmalımescid Camisi konut dokusuyla ana aksı birleştiren bir konumda köşe parselde bulunur. Kentin güneyine doğru yönelen önemli bir aks üzerinde bulunan yapı cadde ile bağlantısını doğrudan kurmamış, aksın konut dokusuna yönelen kısmında konumlandırılmıştır. Eşrefpaşa Camisi ise ana aksı yeni gelişmekte olan Değirmendağı Karataş bölgesine bağlayan güneye doğru uzayan Eşrefpaşa aksı üzerinde yer almaktadır.

Mahalle bölgesinde yer alan camilere bakıldığında bu yapılardan Dolaplıkuyu ve Baladur Hacı Mehmet Camisi’nin Kadifekale eteklerine doğru yükselen sıkışık konut dokusu içinde inşa edildikleri görülür. Yapı ve cephe düzenlemesi olarak da konut yapısından ayırt edilmesi güç olan bu camiler eski yerleşim alanının tepeye

¹⁵⁸ Aktepe’nin II.Vakfiye Defteri, s.68-70’den aktardığı vakfiye metni şöyledir; “... Kemeraltı Caddesi’nde, Hacı Mahmud sokağının köşesinde bir tarafı... vakf ve habs edüp... gerek galle ve gerek ribhından teraküm eden mebalîğ ile Han-ı kebir-i mezkur derununaber-vech-i muharrer bir cami ve bir mektep ve yedi bab oda ve bir dershaneyi ve hela ve levazım-ı saireyi müştamil bir medrese inşa ettirülüp...” (Aktepe, 2003: 84).

doğru genişlemesiyle doğan ihtiyacı karşılamak için inşa edilmiş olmalıdır. Diğer iki mahalle camisi olan Akarcalı ve Nur Kamer camileri ise yeni yerleşim alanı olarak bu dönemde önem kazanan Değirmendağı Karataş mevkiinde inşa edilmiştir. Eşrefpaşa Caddesi aksını doğrudan yeni gelişen bölgeye bağlayan konumda bulunan bu camiler kesişim noktalarında ve köşe parselde avlulu olarak inşa edilmiştir. Yeni açılan mahalle dokuları içinde sıklıkla karşılaştığımız cami etrafında gelişen konut dokusu uygulaması burada da görülmektedir. Nur Kamer Camisi inşa edildiği yeni yerleşim alanında, konumlandırıldığı zeminin düzenlenmesi ve yanında bir medreseyle avlulu olarak inşa edilmiş olmasıyla Hatuniye Camisiyle benzerlik gösterir. Caminin alt katında yer alan dükkanlarla bölgede ticari ihtiyaçlara da cevap verdiği görülen yapı belki küçük ölçekte Hatuniye Camisi gibi bulunduğu bölgeyi ticari ve sosyal olarak şekillendirmiştir. Ancak yarattığı etki ve düzen Hatuniye Camisi'nden oldukça kısıtlı görünmektedir.

Ayrıca İzmir'de inşa edildiği bilinen 4 mektepten ikisi bu yüzyılda inşa edilmiştir. Daha önce 18.yüzyıl başı ve sonunda birer tane inşa edilmiş olan mekteplerin bu yüzyılda sayılarının arttığı vakıf kayıtlarından da takip edilebilmektedir. 19.yüzyıl vakfiye kayıtlarından Ferik Salih Sarım Paşa eşi Hatice Hanım, Kançıbanzade Halil Ağa'nın kızı Ayşe Hanım ve Giridizade Hacı Mehmed Paşa eşi Nafia Hanım mekteplerin bakımı, onarımı ve talebelerin ihtiyaçları için vakfiyelerinde ödenek ayırmışlardır. Buradan hareketle mektep sayılarının ve kent içinde bu mekteplere kadınların destekleri görülmektedir.

Bu yüzyılda inşa edildiği bilinen diğer yapı türlerine bakıldığında ise önceki yüzyıllara göre büyük bir değişim göze çarpmaktadır.

BANİ	KONUM	YAPI
Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hatun	Cami-i Atik Mahallesi Çarşı B.	Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hatun Kütüphanesi
Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hatun	Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan konağın arkası Çarşı B.	Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hatun Sebili
Fatma Hanım		Fatma Hanım Mektebi
Kasabbaşızade Şerif Ahmed Efendi annesi Fatma Hanım binti Mustafa	İkiçeşmelik Mahalle B.	Fatma Hanım binti Mustafa Çeşmesi
Fatma Hatun	Timurcular Çarşısı Çarşı B.	Fatma Hatun Sebilhanesi
Ebubekir kızı Hatice Hatun	Selatinöğlü Mahallesi'nde mahalle mektebi üzerinde Geçiş B.	Ebubekir kızı Hatice Hatun Çeşmesi
Hatice Hatun	Hatuniye Mahallesi'nde, Eşi İbrahim Efendi tarafından inşa ettirilen mescit altına	Hatice Hatun Sebilhanesi

	Geçiş B.	
Fatma Havva Hatun	Balıkçı Mescidi arkası	Fatma Havva Hatun Çeşmesi
	Geçiş B.	

Tablo 11: 19.yüzyılda inşa edilen ancak günümüze ulaşmayan yapıları gösteren tablo.

Kadın baniler için bakıldığında, 16, 17 ve 18.yüzyıllarda yoğun olarak görülen cami/mescit, medrese ağırlıklı yapı türü tercihleri bu dönemde yerini su yapılarına bırakmış görünür. Bu durumun nedeni olarak başlıca üç sebep akla gelmektedir. Bunlardan ilki; kadınların maddi kaynaklarındaki azalmalar nedeniyle daha küçük ölçekli ve düşük maliyetli yapıları tercih etmiş olmalarıdır. Bu durumun geçerliliğinin tespiti için vakıf kayıtlarına bakıldığında bu döneme ait çok az vakfiye bulunduğu görülmektedir. Çalışma kapsamında tespiti yapılan üç vakfiye kaydı bu döneme aittir ve bir önceki dönemle kıyaslandığında vakfa gelir getirmesi için bağlanan mülkler oldukça azdır¹⁵⁹. Bu durum kadınların maddi kaynaklarında bir azalma olduğunun göstergesi kabul edilebilir. Kadınlar bu şekilde kent içlerinde çeşitli yapıların çevresinde, çarşı ve ticaret bölgesinde inşa ettirdikleri çeşme/sebil yapılarıyla maddi olarak masrafsız fakat kentte görünürlüklerini sağlayacak biçimde inşa faaliyeti göstermişlerdir. Bir diğer neden ise inşa faaliyeti için arsa/parsel sorunu olabilir. Çeşitli dönem haritaları ve planlarından görüldüğü üzere kent oldukça sıkışık ve girift yerleşim yapısına sahiptir. Ayrıca bu yüzyılda görülen inşa faaliyetlerinin de kentin yeni yayılım alanlarına doğru olduğu göz önüne alındığında kent içlerinde kadınların mülkleri/kaynakları ölçüsünde inşa faaliyetinde bulunamadıkları düşünülebilir. Son neden olarak ise mahalli düzeyde ihtiyacın su yapılarına yönelik olması ve kadınların da ihtiyacı karşılamaya yönelik yapılar inşa ettirmiş olmalarıdır. Yukarıda değinildiği gibi gittikçe kalabalıklaşan ve yoğunlaşan kentte su yapılarına ihtiyaç duyulması akla yatkın görünmektedir. Bu yapıların inşa edildikleri bölgelere bakıldığında ise Cami-i Atik Mahallesi, İkiçeşmelik Senti gibi ticaret alanına yakın ve yoğun yerleşim alan bölgeler oldukları görülür. Akla gelen bu üç neden ölçüsünde dönem içinde yapı türü tercihlerinde bir değişim görüldüğü söylenebilir.

İzmir özelinde yüzyıllık dönemlere ayrılarak yukarıda detaylı biçimde incelenen inşa faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bölgelerde geçiş bölgesi olarak adlandırılan ve kentin kervan yollarını çarşı-ticaret alanını ifade eden kent merkezine bağlayan ana akslar öne çıkmaktadır. Buna ek olarak kadınların görünürlüklerini sağlamada ise iç

¹⁵⁹ Tespiti yapılan 19.yüzyıla ait vakfiyeler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Katalog No: 2.3.27, 2.3.28, 2.3.29.

liman ve gerisi yani ticari merkez olan Kasabhızır ve Cami-i Atik Mahalleleri dikkat çekmektedir. İstanbul'da kadınların inşa faaliyetlerinin yoğunlaştığı bölge ise saray ve çevresini de içerisine alan Fatih semtidir (Ek.1 Tablo: 15). Buradan hareketle bir genelleme yapılacak olursa, kentlerin kendi bağlamları doğrultusunda şekillendiği, özellikle bani kimliklerinin oluşmasında ve yapı türlerinin tercihinde saray geleneğinden çok bölgesel niteliklerin belirleyici olduğu söylenebilir.

3.3.MİMARİ ÖZELLİKLER

Çalışmanın bu bölümünde kentte kadın baniler tarafından inşa edildiği bilinen ve günümüze ulaşarak mimari özelliklerini incelemeye imkan veren 5 yapı değerlendirilmiştir¹⁶⁰. Özgün özelliklerini büyük ölçüde yitiren yapılar ilk inşa edildikleri döneme ait olabileceği düşünülen şekilleri ve günümüzdeki durumlarıyla aktarılmaya çalışılmıştır. İncelenen yapılardan 3'ü İzmir Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen restorasyon sürecinde olduğu için yapılar yerlerinde görülmüş fakat içlerine girilip detaylı inceleme yapılamamıştır bu nedenle mevcut kaynaklardan yararlanılmıştır. Tuzcu/Toroman Mescidi ise deprem sonrasında oluşan yıkılma tehlikesi sebebiyle kullanıma kapatılmıştır fakat yerinde yapının dıştan incelemesi yapılmıştır. Nur Kamer/Kameriye Camisi ise yerinde incelenmiştir. Yapılara dair bani kimlikleri, tarihçeleri ve konumları önceki bölümlerde ilgili yerlerde detaylı şekilde incelenmiş olan yapılar bu bölümde inşa edildikleri konumda mimari özellikleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Hatuniye Camisi, 1640'lara inen tarihiyle İzmir'de bilinen ilk kadın yapısıdır. Kentin önemli akslarından biri üzerinde inşa edilmiştir. İnşa edildiği dönemde; kare planlı tek mekânlı, kubbe örtülü ve avlulu şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca bir medresesi bulunduğu bilinmektedir, ancak bu medresenin müstakil bir yapı mı yoksa yapı içinde bir birim şeklinde mi düzenlendiğine dair elimizde bilgi bulunmamaktadır. Yapının günümüze ulaşan halinde ise medrese yapısına dair bir iz bulunmamaktadır. Yapının inşa edildiği alana detaylı bakıldığında; 17.yüzyılda ticaret alanını yarım ay biçiminde

¹⁶⁰ Kadınlar tarafından inşa ettirilen eserler içinde günümüze ulaşan; Hatuniye Camisi, Yalı/Ayşe Hanım Camisi, Tuzcu/Toroman Mescidi, Asmanlı Mescit ve Nur Kamer/Kameriye Camisi konumları, anıtsallıkları, plan ve mekan kurguları, mimari elemanları ve bezeme kompozisyonları açısından bir değerlendirmeye imkan vermektedir.

çevreleyen mahalle bölgesi aynı zamanda kentin iki önemli kervan yolu güzergahının da geçiş yolu üzerindedir. Bu nedenle güzergah üzerinde geçtikleri bölgeye de ticari işlevlerini taşımış ve bu bölgeleri konut dokusundan ve çarşı alanından ayıran geçiş bölgelerine dönüştürmüştür. Hatuniye Camisi de etrafında oluşan meydan benzeri dokuyla, çarşı alanının ticari işlevinin mahalle dokusu içine girdiği bir alan oluşturmuştur. Mahalle içlerinde pek görülmeyen geniş açıklık alanı ve sonrasında çevresinde gelişen yine ticari karakterli yapı da bu görüşü destekler niteliktedir. Çarşı gerisinde, konut dokusunun ise önünde yer alan konumu ve özgün boyutları düşünüldüğünde anıtsal bir cami olmayacak kadar küçük ve sade olduğu bilinen cami, geniş avlusu ve inşa edildiği dönemde sahip olduğu medrese ile diğer kadın banilere ait camilerden ayrılmaktadır ¹⁶¹.

Eğimli bir arsada bulunan cami istinat duvarıyla düz bir zemin yaratılarak oluşturulan geniş alana yerleştirilmiştir. Dört yönden açık bir alanda bulunan yapı çevreden kolay ağılanabilir durumdadır. Geçirdiği onarım ve genişletme çalışmaları sebebiyle büyük ölçüde özgünlüğünü yitirmiştir. Günümüzde genişletme çalışmalarının yapıldığı güneybatı yönünde caminin beden duvarı sınırlarını sokak dokusu belirlemektedir. Yapılan genişletme çalışmaları ile caminin ibadet alanı genişliği yaklaşık iki katına çıkarılmıştır. Bu tarzda genişletme çalışmaları sık görülmeyen bir durumdur ancak Akarcalı Camisi de benzer bir genişletme sürecinden geçmiştir.

Yalı/Ayşe Hanım Camisi ise 18.yüzyılda dolan iç liman alanında kentin en işlek ve yoğun kullanılan bölgesinde inşa edilmiştir. Konumu itibarıyla anıtsal gibi algılanmasına rağmen boyutu nedeniyle anıtsal olarak nitelemek oldukça güçtür. Caminin bulunduğu alana uygun biçimde çarşıdaki kalabalık kitlenin kullanımından ziyade bir parçası olarak inşa edildiği medrese kullanıcılarına yönelik inşa edildiği düşünülür. Bir kadın baninin 18.yüzyılda çarşı bölgesinde, ticaret alanlarının ve en işlek merkezlerin ortasında hem medrese hem de cami inşa ettirmiş olması dikkate değer bir noktadır. Sahip olduğu malların yanında inşa ettirdiği medrese ve cami için gelir getirmesi adına aynı bölgede bir han ve bir iskeleye de sahip olduğu bilinen Ayşe Hanım diğer kadın banilerden inşa faaliyetlerindeki yapı çeşitliliği ve yapıların

¹⁶¹ Diğer bölümlerde anlatıldığı üzere bu dönemde çarşı bölgesinde konumlanan ve anıtsal nitelikte pek çok cami medresesi ile birlikte inşa edilmiştir

konumlarıyla ayrılmaktadır. Daha önce değinildiği üzere cami/mescit-medrese yapılarının birlikteliği kentte sık karşılaşılan bir durumdur. Hatuniye Camisi de bu örneklerden biri olarak öne çıkar. Ancak Yalı Medresesi ve Mescidi bu durumun tam tersi bir şekilde medrese/mescit olarak inşa edilmiştir. Bu haliyle medrese yapısı günümüze ulaşmasa da kentte inşa edilen ve müstakil planı iki katlı ve çok işlevli yapısıyla kadın baniler arasında tek örnek olan medresesiyle de dikkat çekmektedir.

Yalı Cami'sinin bulunduğu konum ve anıtsallık ölçüsü aynı yüzyıl içinde inşa edildiği bilinen ve günümüze ulaşan diğer yapı olan Tuzcu/Toroman mescidine bakıldığında daha iyi anlaşılmaktadır. Çarşı alanı gerisinde geçiş bölgesinde yer alan Tuzcu Mescidi de benzer şekilde bir medrese bünyesinde inşa edilmiştir. İki katlı kagir yapı sade bir konut yapısına benzer. Ersoy'un görüşüyle konut olarak inşa edilmiş sonraki dönemde ise mescide dönüştürülmüştür (Ersoy, 2013: 133). Bölgede 18.yüzyılda inşa edilen camilere bakılarak artan nüfusun ihtiyacını karşılamamanın yanında bu bölgenin sosyal ve ekonomik olarak da rağbet gördüğü düşünülebilir. Ancak kadın banilerin bu yüzyıl ve bölgede etkililikleri oldukça düşük görünmektedir. 19.yüzyılda inşa edilmiş olan Asmalı Mescit ise dönem içinde önemli bölgelerden biri olan Eşrefpaşa yolu üzerinde yer almaktadır. Kadifekale eteklerinde görülen yerleşimi ana aksla çarşı bölgesine bağlayan konumu uzun süreli yerleşime sahiplik eden bölgede bu dönemde bir nüfus artışıyla birlikte ihtiyacın ortaya çıktığını düşündürmektedir. Yoğun kullanım aldığı düşünülen mescit, önemli konumundan beklenmeyecek biçimde bir konut yapısından ayırt edilemeyecek kadar sadedir. Bu yüzyılda inşa edilen diğer bir yapı olan Nur Kamer/Kameriye Cami, 19 yüzyılda artan nüfus ve yerleşim alanı ihtiyacıyla yeni yerleşim alanları olan Değirmendağı bölgesinde inşa edilmiştir. Eşrefpaşa aksına çıkan önemli bir cadde üzerinde yer alır. Açık bir alanda diğer kadın banilerin yapılarına göre geniş bir alana oturan cami dört yönden algılanabilir bir açıklıktadır. Avluya sahip, mahalle bölgesinin içinde, dar bir sokağın ana caddeyle kesiştiği köşeye inşa edilmiştir. Yeni yayılım alanlarındaki ibadet mekanı gereksinimine karşılık vermek üzere yapılmış olmalıdır. İlk yapıldığı dönemde alt katında dükkanlar bulunan yapı yeni açılan mahalle bölgesindeki yalnızca ibadet mekanı ihtiyacını değil aynı zamanda küçük ölçekte sosyal ihtiyacı karşılamayı hedeflemiş olmalıdır. Yapının banisi hakkında bilgi sahibi olmasak da inşa eyleminin diğer yapılarla çok benzer şekilde ve yeni gelişim gösteren bir bölgede anıtsal olmayan

nitelikte ihtiyaca yönelik olduğu gör÷lür. Bu yüzyılda kentin gelişimine paralel olarak tercih edilen konumlar genellikle önemli akslarla mahalle dokularını birleştirecek köşe parsellerdir. Ancak yapıların nitelikleri anıtsallıktan oldukça uzak birer konut dokusu ölçeğinde gör÷lmektedir.

Sonuç olarak kadın banilere ait eserler içinde Hatuniye Camisi yarattığı merkezi konum ve çevresinde oluşturduğu doku ile öne çıkmaktadır. Aynı dönemde inşa edilen diğer banilerin yapılarına oranla görece küçük ve sade görünmesine rağmen, kent içinde bulunduğu konum ve yarattığı meydan benzeri alan yapıyı bir kadın bani faaliyeti olarak özel kılmaktadır. Bunun dışında Yalı/Ayşe Hanım Camisi ise Hatuniye Camisinden farklı biçimde çarşı bölgesinde bulunan yapısıyla ayrışır. 18. Yüzyılda çarşı bölesinde duran inşaat faaliyetlerine rağmen Ayşe Hanım ailesinin bölgedeki zenginliği ve gücüyle tam çarşı merkezinde kendini görünür kılacak inşa faaliyetleri gerçekleştirmiştir.

Yapıların plan ve mekan anlayışlarına bakıldığında oldukça sade hatta basit oldukları gör÷lür. Günümüze ulaşan yapıların tamamı tek mekânlı, ikisi kare, biri sekizgen ve diğerleri dikdörtgen planlıdır. Bu yapılardan Hatuniye ve Yalı Camilerinin örtü sistemi kubbedir. Daha basit ve mahalli düzeyde kullanıma hizmet eden Tuzcu/Toroman Mescidi, Asmalı Mescit ve Nur Kamer Camisi ise düz tavan ört÷l÷dür. Kubbe ört÷lü düzenlemesiyle diğer camilerden farklılaşan Hatuniye Cami, 17. yüzyıla tarihlenebilen tek kadın yapısıdır. Boyutu itibariyle de diğer örneklerden daha büyük olan yapı sonraki süreçte eklemelerle genişletilmiştir. Bu örnekler içerisinde sekizgen plan şeması ile farklılaşan tek örnek ise Yalı Camisi'dir. Sekizgen planlı ve kubbe ört÷lü bu yapı kendinden önce inşa edilen medrese binasına ek olarak yapıldığı bilinen cami bu özelliği ile de farklılaşır. Bu şekilde inşa edilen medreselere bakıldığında Osmanlı döneminde “L” biçimli medrese/dershane-mescit kullanımı olduğu gör÷lmektedir. Ersoy'un tespitlerine göre Bayrampaşa Külliyesi'nde sekizgen planlı tekkesi, “L” biçimli dersane hücrelerinin sonuna bağımsız şekilde inşa edilmiştir. Benzer şekilde Divanyolu Köprülü Külliyesi'nde de “L” biçimli medrese sekizgen planlı bir mescide sahiptir. Kullanım amacı olarak da medreseye odaklı olan yapı planına ve kullanım biçimine bakıldığında bir külliye içinde yer almamasına karşın benzeri bir düzene sahip olduğu gör÷lmektedir.

Günümüze ulaşan yapıların minareleri de boyutlarıyla doğru orantılı görünmektedir. Tuzcu/Toroman Mescidi hariç tüm yapılar günümüze minareli olarak ulaşmıştır. Hatuniye Camisi'nin özgün olduğu düşünülen ve kare planlı kubbeli mekanında batı yönde bitişik olan minaresi eklemelerle yapı içinde kalmıştır. Buradan hareketle yapının inşa edildiği dönemde minareli olduğu düşünülmektedir. Nur Kamer Camisi'nin de minaresiyle birlikte inşa edildiği bilinmektedir. Asmalı Mescit'in ilk inşa edildiği dönemde bir minareye sahip olup olmadıkları bilinmemektedir. Yapının günümüzdeki yapıya uygun olmayan tuğla örgülü kısa ve basit minaresi sonradan eklendiği düşüncesini doğurmaktadır. Yalı Camisi ise ilk inşa edildiği dönemde medrese mescidi olarak planlandığı için bir minaresi olmadığı bilinmektedir. 19.yüzyıl sonunda mescide bir minare eklenmiştir. Tuzcu/Toroman Mescidi ise yapının giriş cephesinde ikinci kat seviyesinde bulunan ezan okumak için yapılmış bir açıklık ve yarım daire şeklinde çıkıntı ile minare işlevine sahip bir elemana sahiptir. Bir konut yapısının dönüşümüyle mescide çevrildiği düşünülen yapının minaresiz oluşu ve muhtemelen bir pencere açıklığını bu şekilde kullanışı bu görüşü güçlendirmektedir.

Yapılarda görülen süsleme ve bezemelerin tamamı özgününden farklıdır. Bu nedenle ilk inşa edildikleri dönemde birer kadın banı yapısı olarak onları öne çıkaracak veya diğer yapılardan farklılaşmalarını sağlayacak özellikte bezemelere sahip olup olmadıkları bilinmemektedir. Fakat günümüzdeki durumlarına bakıldığında süsleme anlamında iç mekanda yoğun olarak kalemişi bezemeler ve alçı rozetler kullanıldığı, yapı dışlarında Hatuniye ve Kameriye Camilerinde görüldüğü gibi yerden belirli bir yüksekliğe kadar uzanan taş taklidi sıva uygulamaları uygulandığı, cephelerde beden duvarları ve kapı, pencere gibi açıklıklar arasında iki renkli boya uygulaması ile vurgulama yapıldığı görülür. Fakat bu bezemelerin tamamının 19. Yüzyıl ve sonrasında geçirilen onarım ve restorasyon çalışmalarından sonra eklendiği ve yapıldıkları dönemin anlayışını yansıttıkları unutulmamalıdır. Yalı Camisi bu noktada da diğer yapılardan ayrılmıştır. 19.yüzyılda çini plakalarla kaplandığı bilinen yapının cephesi I. Ulusal Mimarlık üslubuna uygun olarak düzenlenmiştir. Ancak bu yüzyıllarda elden geçirildiği bilinen yapılardan çok daha farklı ve özenli bir uygulamaya tabi tutulmuştur. Bu durumda yapının konumunun özel bir yer tuttuğu fikri akla yatkın gelmektedir.

Plan şemaları özelinde toparlanacak olursa yapıların tek mekânlı, -ikisi kare, biri sekizgen, diğerleri dikdörtgen planlı- ikisi kubbe, diğerleri düz tavan örtülü ve yine ikisi hariç olmak üzere minaresiz olarak inşa edildikleri görülür. Buradan hareketle kadın banilere ait yapıların kent içinde mimari anlamda görünürlüklerinin oldukça kısıtlı olduğunu söylemek mümkündür. Bunun sonucunda öne çıkan ve diğerlerinden ayrılan yapıların anıtsallıkları ve konumları noktasında kendilerine bir yer açtıkları düşünülebilir. Yukarda da değinildiği üzere Hatuniye Camisi bir geçiş bölgesi yapısı olmasına rağmen kendine yarattığı açık ve düzlük alan ile algılanabilirliğini yükseltmiş, etrafında oluşturduğu doku ile de merkezi bir önem kazanmıştır. Yalı Camisi ise çarşı merkezindeki konumu ile kent içinde 18.yüzyılda bir kadın bani olarak kentin en önemli ve işlek yerinde kendini görünür kılmıştır.

3.4.MİMARİ DIŞINDAKİ PARASAL KULLANIMLAR

Kadınların kent içinde varlık göstermeleri yalnız bina inşa etmek yoluyla olmamıştır. Sosyal hayata dahil olmak ve kent içindeki hayır faaliyetlerine katılmak noktasında ellerindeki maddi güçler doğrultusunda hareket ettikleri çeşitli vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Katalog bölümünde “Diğer Tahsisler” başlığı altında listelenen bu belgeler ve kadınların ellerinde bulundurdıkları kaynaklar bu bölümde incelenecektir. Vakfiyeleri doğrultusunda kadınların belirledikleri şartlara bakarak kadınların maddi kaynaklarını nasıl yönlendirdikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışma kapsamında 29 kadının vakfiye belgeleri ve vakfettikleri mülkler doğrultusunda maddi kaynakları tespit edilmiştir. Aşağıda bu kaynaklar kabaca sınıflandırılarak listelenmiştir¹⁶².

TÜR ¹⁶³	VAKFEDEN KİŞİ SAYISI	VAKFEDİLEN MÜLK SAYISI
Ev	17	32
Bağ-Bahçe ¹⁶⁴	10	18
Dükkan	6	19
Han	4	4
Değirmen	4	5
Hamam	3	3
Yahudihane	3	5
Para	2	
Kitap	2	
Rumhane	1	1
Suyolu	1	1
İskele	1	1

¹⁶² Vakfedilen mülklerle ilgili detaylı bilgi için “Diğer Tahsisler” bölümüne bakınız.

¹⁶³ Yapı türleri vakfiyelerde sıralandığı haliyle bir genellemeye gidilerek sınıflandırılmıştır.

¹⁶⁴ Bu başlık altında bağ-bahçe-çiftlik-zeytinlik-ağaç türünden mülkler listelenmiştir.

Kahvehane	1	1
Hapishane	1	1

Tablo 12: Kadınların vakfettikleri mülklerin türleri ve sayılarını gösteren tablo.

Tabloya bakıldığında dikkat çeken nokta kadınların vakıflarına kaynak olarak aktardıkları mülklerin türlerindeki çeşitliliğidir. 29 kadının 14 farklı türde yapı vakfettiği görülür. Türlerin geneline bakıldığında dükkan, Yahudihane, Rumhane, han gibi ticari işlevli yapılar dikkat çeker. Ancak bir liman kenti olan ve yoğun olarak ticaret yapılarının bulunduğu kentte bu durum akla yatkın görünür. Kadınların mülklerine aileleri veya eşlerinden miras kalması/mehr yoluyla sahip oldukları düşünüldüğünde, yapı türlerinin doğrudan kadınların aileleri ve/veya işleriyle bağlantılı olduğu anlaşılır.

Yapıların türlerine detaylı bakıldığında; 17 kadının toplamda 32 ev vakfettiği görülür. Bu 17 kadından 9'u ikamet ettikleri evleri ölümlemlerinden sonrası için vakfetmişlerdir. Bu 9 kadından 3'ünün ise tek vakfettikleri şey sahip oldukları evleridir. Bu durum kadınların maddi güçleri doğrultusunda hayır faaliyetlerine katıldıkları görüşünü güçlendirmektedir. Kalanları ise çeşitli yerlerde bulunan mülkleri ifade etmektedir. Bu mülkler kiralanmaları halinde düzenli gelir getirdikleri için öne çıkmış olmalıdır.

Hayır faaliyetlerinin sağlıklı işleyişi ve sürekli olması adına neredeyse bütün vakfiye kayıtlarında kadınlar öncelikli olarak vakıf mülklerinin bakım, onarım ve tamirleri için bütçe ayırmışlardır. Kimi zaman vakfa akar olarak bağlanan bir mülkün doğrudan gelirini bu işe ayırmışlar, kimi zaman doğrudan belirli bir miktar para bağışlamışlar, kimi zaman ise atadıkları müteveliye şart koymuşlardır.

Vakfiyelerinde belirledikleri şartlarla kendilerinden önce inşa edilen ve aile büyüklerine ait olan vakıf eserlerin varlıklarını koruması ve sürdürülebilirliklerini sağlamak amacıyla vakıf gelirlerini kullanmışlardır. Bu kadınlar arasında tespit edilenler; Dervişzade Mehmed Paşa kızı Ayşe Hanım dedesi olan Derviş Ağa'nın Pazaryeri Mahallesi'nde bulunan darülcürre medresesine her bir hücre için günlük birer akçe ödenek ayrılmasını istemiştir. Sayime binti Ali Hatun vakfettiği dükkanlardan birinin geliri ve kiracılı menzillerinden birinin geliri ile Kemeraltı Camisi imamı, müezzin ve kayyımına ayrılmasını ayrıca medresenin suyunun soğutulması ve kış aylarında talebelerin yağ ihtiyacının karşılanmasını istemiştir.

Tuzcuzade Kerimesi Hatice Hanım ise Müftü Camisi- Medresesi için ve Natırzade Camisi için ödenek ayrılmasını şart koymuştur. Bu ödenekten aydınlatma ihtiyacının giderilmesi ve müderris ve talebelere bütçe ayrılmasını istemiştir.

Bazı vakıf kurucusu kadınlar da vakfettikleri mülkleri doğrudan farklı vakıf eserlere bağlamış veya onlar için ödenek ayırmışlardır. Hamide binti Mehmed Hatun vakfettiği mülklerin gelirinin neslinin kesilmesi halinde Kasımpaşa Camisi ve Muallimhanesi mütevellisine bırakılmasını istemiştir. Hacce Hatice binti Ebubekir Hatun ise neslinin tükenmesi halinde vakıf gelirinden Kasab Hızır Mahallesi'ndeki Müftü Cami için ödenek ayrılmasını ve Selatinoğlu Mahallesi'ndeki muallimhane yanındaki çeşmenin tamiri için kullanılmasını istemiştir. Hatice binti Mustafa Hatun, neslinin tükenmesi halinde vakıf gelirlerinin tamamının Hatuniye Mahallesi'nde dedesi tarafından yaptırılan cami ve medrese mütevellisine geçmesini istemiştir. Tire menşeli olan Hatice binti Mehmed Hatun ise doğrudan vakıf gelirinden Birgi'de babası tarafından yaptırılan medrese ve Tire'deki sebilhane için ödenek ayrılmasını istemiştir. Havva binti İsmail Hatun ise neslinin tükenmesi halinde vakıf gelirinin yarısını dedesi Osman Efendi tarafından yaptırılan suyolunun tamir ve onarımı için, diğer yarısını ise Hatuniye Mahallesi'ndeki Hatuniye Cami için kullanılmasını istemiştir. Fatma binti Abdullah Hatun ise vakıf gelirinin vefat eden eşi Hacı Ömer es-Seyyid'in Karaman Ereğli'de bulunan mescidi için kullanılmasını istemiştir.

Kadınların dini hayat içinde cami ve mescitlerle ilişkisi yalnızca bununla sınırlı görünmemektedir. Pek çok kadın vakfiyesinde rastlanan bir diğer husus kentteki cami ve mescitlerde belirli gün ve gecelerde adlarına Kuran okunması ve hatim yapılması için görevliler tayin etmiş olmalarıdır. 16. yüzyıldan vakfiyesi günümüze ulaşan Sultan Hatun ve Ayşe Hatun, 17.yüzyıldan Şerife Hatice Hatun ve 18. ve 19. yüzyıldan Şerife Havva binti Mehmed Hatun, Şerife Rukiye binti Mehmed Hatun ve Zeliha binti Mehmed Hatun'un vakfiyelerinde kendileri ve aileleri adına dua taleplerinde bulundukları görülmektedir. Ayrıca Kurban Bayramı'nda adlarına kurban kesilip etlerinin dağıtılması, ihtiyaç sahibi kimseler için iftarlar düzenlenmesi ve medreselerde eğitim gören talebelerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi hayır faaliyetleri için de bütçe ayırmışlardır.

Kadınların yaşadıkları yer ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak adına bazı vergi yardımlarında bulunduklarını da vakfiye belgelerinden öğreniriz. Fatma binti Ahmed

Hatun neslinin kesilmesi halinde vakıf gelirlerinden İzmir'in 12 Mahallesi'nin avarızlarının ödenmesini şart koymuş, Aişe binti Ali Hatun, belirlediği vakfiye şartları yerine gelemeyecek duruma geldiğinde vakıf gelirlerinden Kasab Hızır Mahallesi avarızının ödenmesi için şartlar koymuşlardır. Şerife Rukiye bin Mehmed Hatun ise evinin avlusundaki çeşmenin “*ma-i leziz mukaatası*” ve yolların tamiri için vakıf gelirinden 16 akçe ayrılmasını istemiştir.

İzmir gibi afetlerin çok sık yaşandığı bir bölgede kadınların bu durumlarda kent için neler yaptıkları önemli bir sorudur. Fakat elimize ulaşan belgelerde bu konuyla ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Etraflarındaki yapılı çevre ve düzeni yakından takip ettikleri görülen bu kadınlar mutlaka bu konuyla ilgili de çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır ancak tespit edilememiştir. Yalnızca Hacce Saime Hatun'un vakfiyesinde vakfettiği mülklerin doğal afetlerde zarara uğraması halinde tamiri ve yeniden inşası için mütevellide para biriktirmesini şart koyduğu bilinmektedir. Bu örnek tek olsa da afetlerle sıkça karşılaşan kentte kadınların vakıflarının sürekliliğini sağlamak amacıyla aldıkları önlemleri resmi olarak göstermesi açısından önemlidir.

Elimizde bulunan vakfiye belgeleri kadınların hukuki boyuttaki varlıklarını temsil ettikleri için kadınların toplum içindeki ilişkilerini tespit etmek güçleşmektedir. Oysa kadınların kent hayatı içinde birbirleri ile ilişkileri özellikle bu ilişkinin toplumsal boyutu oldukça önemlidir. Bu duruma örnek eden tespit edebildiğimiz tek bilgi, Taş'ın Göztepe'de yer alan ve uzun yıllar yapımı devam eden Hamidiye Cami'nin inşası için pek çok kadının vakfiyelerinde ödenek ayırdıklarını aktardığı bilgidir (Taş, 2022: 436). Kentte inşası devam eden ve bir sebepten bitirilemeyen bir yapıya aynı dönemde birden çok kadının vakıf ayırması, maddi olanakları doğrultusunda güç birliği yapılarak birlikte hareket edildiğinin bir göstergesi olarak dikkat çekicidir.

SONUÇ

Kadın banilerin İzmir kent merkezinde Osmanlı döneminde inşa faaliyetinde bulundukları yaklaşık olarak üç yüz yıllık süreci elen alan çalışma kapsamında derlenen bilgiler, konunun nitelik ve öneminde ortaya koyulan sorunsala göre; biçimleniş, konumlanma ve kent içindeki etkinlikleri alanında değerlendirilmiştir. Bu bölümde söz konusu etkiler kentin yapılı çevresi ve sosyoekonomik ilişkiler bağlamında derlenen bilgiler kapsamında açıklanmaya çalışılacaktır.

Tüm imparatorluk topraklarında olduğu gibi İzmir’de de kadın baniler tarafından inşa edilmiş vakıf eserler bulunmaktadır. Kadınlar eliyle inşa edilen eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Fakat günümüze ulaşan vakfiyelerden ve çeşitli dönem belgelerinden adları, türleri ve kimi zaman mahalleleri bilinen yapılar doğrultusunda da bir değerlendirme yapılmıştır. Tespit edilen tüm kadın banilerin kimlikleri ve aileleri, kendilerini tanımlama biçimleri, yapı tercihleri, maddi varlıkları ve yapılarının kent içerisindeki konumları İzmir tarihi kent merkezi özelinde incelenmiştir.

Kurulduğu dönemden bugüne sahip olduğu korunaklı iç liman ve Akdeniz’e açılan güvenli bir limana sahip olması nedeniyle ticari bir karakterde gelişim gösteren kentin fiziksel yapılanması da bu doğrultuda seyretmiştir. Osmanlı Devleti yönetimine girdiği ilk dönemlerde bu ticari potansiyelinin altında bir ticari kullanım alanına sahip olsa da kentin artalanı ve yakın çevresindeki kentlerden elde edilen çeşitli ürünlerin öncelikle başkente ve sonrasında iç bölgelere dağıtılmasında önemli bir liman olarak kullanılmıştır. Ancak kent en önemli atılımlarını 17. ve 18. yüzyıllarda göstermiş, bu dönemde tüm Akdeniz çevresinde devletin en önemli limanı haline gelmiştir.

Kentin sahip olduğu ticari karakter ve bahsi geçen fiziksel yapılanma da bu dönemde büyük ölçüde şekillenmiştir. İç liman ve gerisinde yer alan, iç limanı yay şeklinde saran çarşı bölgesi kentin merkezi haline gelmiş, kente girişlerin yapıldığı kervan yolu güzergahları ise ana aksları-geçiş bölgelerini oluşturmuştur. Bu ana akslar Kadifekale eteklerinden başlayarak çarşı bölgesine doğru yayılım gösteren Müslüman nüfusun yerleşim gösterdiği mahalleleri birbirine bağlayan tampon bölgeleri oluşturmaktadır. Farklı cemaatlerin yerleşim gösterdikleri sınırları süreç içinde değişim ve geçirgenlik gösteren mahalleler de bu ticari kimliğin bir sonucu olarak

kentin demografik yapısını çeşitlendirmektedir. İç limanı saran çarşı bölgesi kentin aynı zamanda ticaret yapılan en zengin kesimini ifade eder. Bu bölgede yer alan han, iskele, çeşitli dükkanlar, Frenk-hane, Yahudi-hane gibi yapıların çoklukları da bölgedeki ticaret odaklı yapılanmayı göstermektedir. Bu bölge, çalışmanın kent içindeki sınırlarını belirleyen kent merkezini ifade etmektedir.

Çalışma kapsamında İzmir’de Osmanlı döneminde inşa faaliyetinde bulunduğu bilinen 35 kadın ve inşa faaliyetinde bulunmayan fakat vakıf kurdukları bilinen 23 kadın tespit edilmiştir. Kadınlar eliyle inşa edildiği bilinen yapılar; 23 cami/mescit (6 cami, 17 mescit), 10 medrese, 3 mektep, 1 kütüphane, 5 sebîl, 3 çeşme, 1 han ve 1 iskele yapılarıdır. Bu yapılardan yalnız 5 cami/mescit büyük değişikliklerle günümüze ulaşmıştır.

Kentte inşa faaliyetinde bulunduğu bilinen kadınların sosyal hayatları ve kent içinde dahil oldukları toplumsal tabakaya bakıldığında kent içinde etkin ve önemli ailelere mensup oldukları görülmektedir. Bu aileler; bölgede siyasi güce sahip ayanlar, siyasi olarak güçlü konumda bulunan dini/idari görevliler, ticaret yaparak zenginleşmiş aileler ve ilim sınıfına mensup kimselerdir. Kentin fiziksel yapısını da büyük ölçüde biçimlendiren ticari karakteri ve bölgede paşa gibi üst düzey yönetici bulunmaması bani profilini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu nedenle büyük programlı yapılar yerine kentte söz sahibi olan önemli ailelerin imar girişiminde bulundukları, bu ailelerden olan kadınların da imar girişimine katkı sağladıkları görülür. Bölgede bu şekilde güçlü ailelere mensup olduğu bilinen 7 kadın bulunmaktadır. Bu kadınların ikamet yerlerine bakıldığında, 4’ü ile ilişkilenen Cami-i Atık Mahallesi öne çıkar. İç liman gerisinde yer alan ve kentin ticaret alanını kapsayan bu mahalleye, kentin güçlü aileleri arasında -kentin fiziksel yapılanmasını da belirleyecek biçimde- ticaret öncelikli bir yaklaşım olduğu anlaşılır. O nedenle sözü edilen 4 kadının ticaretle uğraşan ailelerden olması daha bir anlam kazanır. Hakkında bilgi sahibi olunan diğer 3 kadın ise kentte eşraftan önemli görevlerde yer alan kişilerin ailelerine mensuptur. İlginçtir ki, bu eşraf ailelerinde zaman içerisinde ticaretle uğraşmış oldukları bilinmektedir. Bu bağlamda aileler üzerinden bir okuma yapıldığında, kentte öne çıkan kadınların İzmir’in sözü edilen ticaret öncelikli yapısıyla doğrudan bağlantılı olarak ticaret önceliğinin kadın bani kimliklerinde farklılık yarattığı söylenebilir. Bu kadınlar

içerisinde Çavuşzade, Dervişzade, Katipzade, Tuzcuzade ve Kasapbaşızade gibi kentin ticari hayatının bir yansıması olarak ayan ailelerine mensup kadınların öne çıkması, ticaretle gelen zenginliğin en önemli belirleyici olduğunu belgeler niteliktedir.

Sözü edilen her iki grupta birlikte aile fertlerine dair isimleri verilen kadınlara ait tüm kayıtlarda, kadınların öne çıkan veya bir şekilde tanınan baba, anne, evlat, eş, torun gibi aile vurgusu ile kendilerini tanıtmış olmaları dikkat çeker. Öyle anlaşıyor ki, güçlü ailelere mensup kadınların kendilerini aileleri üzerinden, toplumsal olarak güçlü/zengin eşlere sahip olan kadınların ise eşleri üzerinden tanımladıkları görülmektedir. Aile vurguları başta olmak üzere, güçleri doğrultusunda unvan ve görevleri doğrultusunda kaydedilen baba ve eş isimleri İzmir'deki kadın baniler için toplum içinde sosyal statülerini belirleyici olarak kullanılmıştır. Tespit edilen mahalle ve aile bilgilerine bakılarak banilerin sosyal statü ve maddi olanaklarını gösterme güçleri bakımından ikamet ettikleri mahallelerin doğrudan etkili olduğu söylemek mümkündür. Ancak, inşa ettirdikleri yapılar konum, ölçek ve mimari özellikleri bağlamında incelendiğinde kadın yapılarının diğer aile fertlerinin yapılarına kıyasla ölçek ve mimari özellik olarak zayıf kaldıkları görülür. Geçmiş dönemlerde, daha yoğunlukla “babasının kızı” şeklinde yaygın olan kullanımın İzmir özelinde aile vurgusuna dönüşmüş olması da kentin ticari karakteri ile ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte, aile vurgusu dışında bu kadınlar arasındaki en yaygın kullanım isimlerinin sonuna eklenen “Hatun” ibaresidir. Aile isimleriyle birlikte dikkat çeken “Hatun” nitelemesinden yola çıkarak, bu unvanının bir modadan çok belirli seviyeye sahip veya üstünde kadınlar için statü değeri taşıdığı kabul edilebilir.

Kentin yerleşim alanının şekillenmesini ve gelişimini biçimlendiren ticari hayat, bani kimliklerine ek olarak kentteki banilik karakterlerini de etkilemiştir. Tespit edilen yapıların konumları ticari merkeze göre biçimlenen çarşı-geçiş-mahalle şeklindeki sınıflandırmayla incelenmiştir. İzmir'de inşa edilen cami, mescit ve medreselerin konumları hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa; bu yapıların genellikle geçiş bölgeleri olarak adlandırdığımız alanlarda konumlandırıldığı ve mahalli düzeyde hizmet ettiğini söylenebilir. Kentte sürekli artan nüfusun ve yeni yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasıyla oluşan ihtiyacı karşılayarak aynı zamanda etrafında bir mahalle dokusu da oluşturmuştur. Bu anlamda Hatuniye Camisi ve

etrafında gelişen meydan benzeri ve ticari işleve sahip doku ile oluşan ihtiyaca verdiği cevap örnek olarak gösterilebilir. Hatuniye Camisi'nin oluşturduğu merkezi konum torun Mukaddese Hatun'un da oraya 18. Yüzyılda bir medrese inşa etmesiyle uzun yıllar devam etmiş görünmektedir. Bu düzeyde olmasa da daha küçük ölçekte de bu cami ve mescitler bölgede oluşan ihtiyacı karşılamış ve kadın baniler bu anlamda öne çıkmışlardır. İnşa edilen cami ve mescitlerin konumları aynı zamanda banilerin temsiliyetleri için de fikir vermektedir. Dervişzade kızı Ayşe Hanım bu anlamda kentin tüm kadın banileri içinde ayrı bir yere konumlandırılabilir. Ticaret merkezi olan çarşı alanında yaptırdığı medrese ve mescit kentin en işlek ve görünür alanında bulunmaktadır. Ayrıca, İzmir ticareti adına çok önemli olan bu bölgede Ayşe Hanım'ın bir iskele ve bir han inşa ettirmiş olması da bu kadının zenginliğini oldukça etkili bir biçimde sergilemesine ek olarak ailenin ticari düzenine de el atması adına çok önemlidir.

Kadınların inşa faaliyetlerine katılımı ve varlık göstermeleri maddi kaynakları ölçüsünde olmakla birlikte müstakil bir bina inşa edilmeden de gerçekleştirilmiş görünmektedir. 18. yüzyıl ve sonrasında sıklıkla karşımıza çıkan ve özellikle medrese yapılarında gördüğümüz konutlardan dönüştürülerek yaptırılan medreseler kadın banilerin yaşadıkları bölgeler ve bani kimlikleri hakkında bilgi vermektedir. Dönüşüm yoluyla medrese ve mescit baniliğini üstlenen kadınların, ayakta olan yapıların aksine, kentin ticaret bölgelerinde kendilerini göstermiş oldukları dikkat çeker. Cami-i Atik Mahallesi gibi kentte Müslüman nüfusun zengin kesiminin yaşadığı bir bölgede 18.yüzyıl'da iki kadın bani yaşadıkları konutları medrese ve mescit yapılarına dönüştürerek bölgede kendilerini görünür kılmışlardır. Kentin ticari karakterinin inşa faaliyetlerine yansımaları noktasında bu dönüşüm yoluyla elde edilen yapılar da birer örnek teşkil etmektedir. Kadınların kaynaklarına aileleri üzerinden ulaştıkları ve bu kaynaklar ölçüsünde imar faaliyetlerine katıldıkları bilinir. Ticari bir yapılaşma bulunan kentte kadınlara miras kalan Yahudi-hane, Frenk-hane gibi ticaret yapıları da bu inşa etkinliklerinde kendilerine yer bulmuşlardır. Fatma Kadın'ın kendisine ait olan Yahudi-hanesini medreseye dönüştürerek vakfetmesi de ilginç bir örnektir.

Kadın baniler özelinde yapı türü tercihlerinin süreç içinde değişim gösterdiği görülmüştür. 16, 17 ve 18.yüzyıllarda cami/mescit ve medrese inşasının ağırlıklı olarak tercih edildiği, ayrıca 18. yüzyılda bir mülkü mescid ve mektebe dönüştürmenin

yaygınlaştığı, 19.yüzyıla gelindiğinde ise su yapılarının (çeşme-sebil) ağırlık kazandığı görülmektedir.

Günümüze ulaşan camiler/mescitler tek mekânlı ve küçük ölçekli tasarımları ile mimari olarak dikkat çeken yapılar değillerdir. İkisi kubbe, diğerleri düz tavan örtülüdür. Biri avlulu, ikisi ise minareli olarak inşa edilmiştir. Kayıtlarda kimi zaman “cami” kimi zaman “mescid” olarak anılan bu yapıların minareli inşa edilen ikisinin (Hatuniye ve Nurkamer Camileri) birbirine benzer konumları ve yeni mahallelere merkez yaratma özellikleri nedeniyle cami özelliği taşıdığı, diğerlerinin ise küçük mahalle mescitleri durumunda oldukları kabul edilebilir. Bu yapılar arasında ilk inşasında avlulu tasarlanan Hatuniye Cami’si plan şeması ile öne çıkar. Ölçeği, kare planı, pandantif geçişli kubbe örtüsü, üç kemerli son cemaat yeri düzenlemesi ve minareli tasarımıyla farklılık yaratır. Nur Kamer/Kameriye Mescidi ise Hatuniye Camisi benzeri planlamaya sahip olsa da boyutları ve konumu ile geride kalmaktadır. Yalı Camisi ise sekizgen planı ve kubbeli tasarımıyla farklılaşsa da bir medrese mescididir. Tuzcu Mescidi ve Asmalı Mescit ise konut dokusundan ayırt edilemeyecek görünüme sahiptir.

İnşa edildikleri dönem göz önüne alındığında yapıların birlikte inşa edildikleri yapılar da önemlidir. İzmir’de yapıların inşasında cami/mescit-medrese birlikteliği sık görülür. Hatuniye Camisi ve Nur Kamer/Kameriye Camisi bu birliktelikte cami yapısının öne çıktığı örneklerdir. Yalı Medresesi ve Mescidi, medrese yapısının öncelikli olmasıyla farklılaşmaktadır. Müstakil şekilde iki katlı ve çok işlevli olarak inşa edildiği bilinen yapı kentte bu anlamda inşa edildiği bilinen tek medrese olmasıyla da öne çıkmaktadır. Yapılarda görülen süsleme ve bezemeler büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır. Bu nedenle inşa edildikleri dönemde diğer banilerden ayrılımlarını sağlayacak yani kadın bani yapısı olarak öne çıkaracak özelliklere sahip olup olmadıkları bilinmemektedir.

Yapıların yukarıda anlatıldığı üzere yüzyıllar içinde kentteki Müslüman nüfusun kent içindeki etkililikleri ve maddi durumları yapım etkinliklerine de yansımış, kadın banilerin inşa faaliyetleri de bu duruma paralel ilerleyiş göstermiştir. Buradan hareketle kadın banilere ait yapıların kent içinde mimari anlamda görünürlüklerinin oldukça kısıtlı olduğunu söylemek mümkündür. Bunun sonucunda öne çıkan ve

diğerlerinden ayrılan yapıların konumları noktasında kendilerine bir yer açtıkları düşünülebilir.

Kadınlar kent içinde inşa faaliyetlerine yalnızca inşa noktasında dahil olmamışlar, vakfiye belgelerinde belirlenen şartlar doğrultusunda kurdukları vakıflarla maddi kaynaklarını değerlendirmişlerdir. Kadınların bu noktada maddi kaynak kullanımlarını temelde şu 5 başlık altında toplayabiliriz;

- 1: Vakfettikleri mülklerin bakım, onarım ve giderleri için,
- 2: Kendiler, aileleri veya Hz. Peygamber için Kuran okutma ve hayır yapılması için,
- 3: Aile bireyleri veya farklı kişiler tarafından inşa edilmiş olan eserlerin bakım-onarım, aydınlatma, tamir ve çalışanların ücretlerini karşılamak için,
- 4: İhtiyaç sahiplerine bağışlanması için,
- 5: Mahalle ve vakıf mülklerinin vergileri için,

olmak üzere kadınların vakfiyelerinde ödenek tahsis ettikleri görülmektedir. Bunlara ek olarak vakfiye belgelerinden tespit edilen sıra dışı isteklerden biri vakfiyede tespit edilen doğal afetlerden zarar gören vakıf mülklerinin yeniden inşası için mütevellide toplanması için para biriktirilmesi şartıdır. Ayrıca kadınların birlikte hareket ederek kentin ihtiyaçlarına cevap verdiklerini gösteren kayıt da Hamidiye Camisi için birden fazla kadının aynı dönemde vakfiyelerinde ödenek ayırmasıdır. Kadınların mülklerinin kentin doğal gerçekleri ölçüsünde koruma içgüdüleriyle hareket ettikleri ve kent içindeki sosyal etkileşimlerini göstermesi açısından bu kayıtlar önem taşımaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma ile eldeki tüm bu veriler doğrultusunda kentin yapıları çevresinin biçimlenmesinde ve inşa sürecinde kadın banılığı bağlamında tüm etkilerinin İzmir tarihi kent merkezinde;

- İzmir'in ticari yapısı nedeniyle farklılık yarattığı,
- Ticaretin güçlü aileler doğurduğu ve bunun da kadın bani kimliklerini belirlediği,
- Kadınların kendilerini ailelerinin isimleriyle vurguladığı,
- Tayyibe Hatun ve Ayşe Hanım'ın görünürlükleri ve tercihleri doğrultusunda farklılık yarattığı,
- İnşa sürecinde kadın banilerin ticaret merkezi dışında, özellikle de geçiş bölgelerinde varlık gösterdiği,

- Tahsisler söz konusu olduğunda ise ticaretin döndüğü kent merkezinde görünür oldukları,
- Cami/mescit, medrese/mektep ve çeşme/sebil inşa ettirmiş oldukları,
- Bazı özel koşullarda ticari yapılar da inşa ettirmiş oldukları (han ve iskele gibi),
- Yahudi-hane ve Frenk-hane gibi ticaret yapılarına sahip oldukları ve bunların gelirlerini istekleri doğrultusunda vakfettikleri,
- Yapı inşa sürecinin yüzyıllara göre farklılık gösterdiği,
- İnşa ettirdikleri yapıların küçük ölçekli ve oldukça sade tasarımlara sahip olduğu,
- Ve başkent İstanbul ile karşılaştırıldığında, ticaret etkili farklı bir kadın profili ortaya koyduğu ve han, iskele ile medrese/mektep olmak üzere tercih edilen yapı türlerinde farklılık gösterdiği, sonuçlarına ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

AKURGAL, Ekrem, “Ege Batı Uygarlığının Doğduğu Yer” İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2000.

AKTEPE, Münir “İzmir Yazıları Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller” İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2003.

ALPASLAN, Halil İbrahim “Osmanlı Dönemi İzmir’inde Müslüman Cemaat’in Sosyo-Ekonomik Olanakları ile Cami Mimarisinin Gelişimi Açasındaki İlişkiler, 17.-20. Yüzyıl” (Yayımlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Fen bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2014.

AYDIN ÇAKMAK Tuba, YILDIRIM Ayşe, “Geçmişten günümüze Kehanet” Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2021.

AYÖNÜ, Yusuf, “İzmir’de Türk Hakimiyetinin Başlaması” Türk dünyası İnceleme Dergisi, s;1-8, 2009.

BAYKARA, Tuncer, “İzmir Şehri ve Tarihi” Akademi Kitabevi, 2001.

BEYRU, Rauf “19. Yüzyılda İzmir Kenti” Literatür Yayınları 619, 2011.

ÇELİK, Bülent “XVIII. Yüzyıl İzmir Ticareti Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları” Tarih Araştırmaları Dergisi, 2000.

DARKOT, Besim, “MEB İslam Ansiklopedisi “İzmir” Maddesi” Milli Eğitim Basımevi, 1952.

DAŞ, Mustafa, “Orta çağda İzmir” İzmir Kent Tarihi, İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2009.

DEVELİOĞLU, Fırat, “Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat” Aydın Kitabevi Yayınları, 2020.

ESİRKİŞ, Neşe “*İzmir Yangınları (XVIII. Yüzyıl Ortalarından 1922’ye Kadar)*” (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2019.

FRANGAKİS SYRETT, Elena “*18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*” İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2006.

GOFFMAN, Daniel “*İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*” Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

GÜLER, Nazenin Saadet “*18.Yüzyılda İzmir’de Kadın Vakıfları*” Şehir Kültür Medeniyet Çaka Bey’den Günümüze İzmir, 2022.

GÜLTEKİN, Hakkı “*İzmir Tarihi*” Ege Turizm Cemiyeti, 1952.

HEREDOTOS, “*Heredot Tarihi*” (Çeviren Müntekim Ökmen, Sunan Azra Erhat), Remzi Kitabevi, 1973.

HEYD, Wilhelm, “*Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*” (Çeviri Enver Ziya Kartal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

KAFESOĞLU, İbrahim “*Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyinin Adı: Çaka mı, Çağan mı, Çakan mı?*” Tarih Dergisi, 2011.

KAHRAMAN, Seyit Ali “Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine” Yapı Kredi Yayınları, 2011.

KARADEMİR, Ayşenur “*Harem-i Hümayun Kethüdası Canfeda Hatun’un Serveti ve Vakıfları*” Vakıflar Dergisi, 2018.

KORKUT, Cevat, “*İzmir Şehrinin Coğrafi Özellikleri*” Türk Coğrafya Dergisi, s;87-104, 1974.

KURAT, Akdes Nimet, “*Çaka Bey İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi MS 1081-1096*” Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966.

KUYULU ERSOY, Bozkurt, “*İzmir Hanları*” Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991.

KUYULU ERSOY, İnci “*İzmir Kent Ansiklopedisi – Mimarlık “Dinsel Yapılar Mimarisi”*” İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2013.

KUYULU ERSOY, İnci “18. Yüzyıldan Günümüze Yalı Camisi’nin Hikayesi” Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2013.

KÜTÜKLÜOĞLU, Mübahat, “TDV İslam Ansiklopedisi “Avrupa Tüccarı” Maddesi” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, s;159-160, 1991.

KÜTÜKLÜOĞLU, Mübahat, “XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı” İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2000.

KÜTÜKLÜOĞLU, Mübahat, “TDV İslam Ansiklopedisi “İzmir” Maddesi” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 23, s;515-523, 2001.

OSTROGORSKY, Georg, “Bizans Devleti Tarihi” Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

ÖZTÜRK Said, KARLIĞA Bekir, “Cihannüma, Katip Çelebi” Türk Dünyası Vakfı, 2013.

ÖZTÜRKLER, H. Ceylan, “İzmir İlinde Kaleler” Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2011.

PINAR, İlhan “Osmanlı Dönemi İzmir Plan ve Haritaları” İzmir Kalkınma Ajansı- İZKA, 2020.

PINAR, İlhan “Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl” Akademi Kitabevi, 1998.

STRABON, “Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV” (Çeviri Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

ŞİMŞİR, Nahide “18. Yüzyıl Başlarında İzmir Kazasında Görev ve Görevliler” Tarih İncelemeleri Dergisi, 1998.

ŞİMŞİR, Nahide “İzmir Şehri Araştırmaları (XVII ve XIX. Yüzyıllar)” Post Kitap, 2017.

TABAK, Faruk “Solan Akdeniz 1550-1870” Telemak, 2021.

TAŞ, Yasin “Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri” Hiper Yayın 620, 2020.

TAŞ, Yasin “18.Yüzyılda İzmir’de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı” Cihannüma Coğrafya ve Tarih Araştırmaları Dergisi, V/1, 2019.

TAŞ, Yasin “*Şehir, Kadın ve Hayırseverlik: Osmanlı Dönemi İzmir Kadın Vakıfları*” Şehir Kültür Medeniyet Çaka Bey’den Günümüze İzmir, 2022.

TELCİ, Cahit “*Ücra Yerde ve Deniz Kenarında, İhtiyatlı Mahalde Bir Şehir Ayasuluğ (Selçuk) XV-XVI Yüzyıllar*” Selçuk Efes Kent Belleği Yayınları, 2010.

TELCİ, Cahit “*XVII. Yüzyılda İzmir’in İmar ve İnşası*” Şehir Kültür Medeniyet Çaka Bey’den Günümüze İzmir, 2022.

TÜTÜNCÜ, Mehmet “*İstanbul Fatihinin İzmir’deki Mührü İzmir Kalesi’nin Kayıp Kitabesi*” Yedikıta, 2017.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “*Osmanlı Tarihi I*” Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

ÜLKER, Necmi “*XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri ve Tarihi I Ticaret Tarihi Araştırmaları*” Akademi Kitabevi, 1994.

ÜLKER, Necmi, “*Batı Anadolu’nun Türkleşmesi: İzmir Örneği*” Türkler, Cilt 6, 2002.

ÜRER, Harun “*İzmir Kent Ansiklopedisi – Mimarlık “Su Yapıları Mimarisi”*” İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2013.

ÜRER, Harun “*İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler*” TÜBA-KED, 2017.

YILMAZ, Fikret- YETKİN, Sabri, “*İzmir Kent Tarihi*” İzmir Liseleri Sertifikalı Kent Tarihi Konferansları Projesi, 2002.

FOTOĞRAFLAR

Hatuniye Camisi

Fotoğraf 1: Hatuniye Camisi kuzey cephede bulunan son cemaat yeri ve giriş.

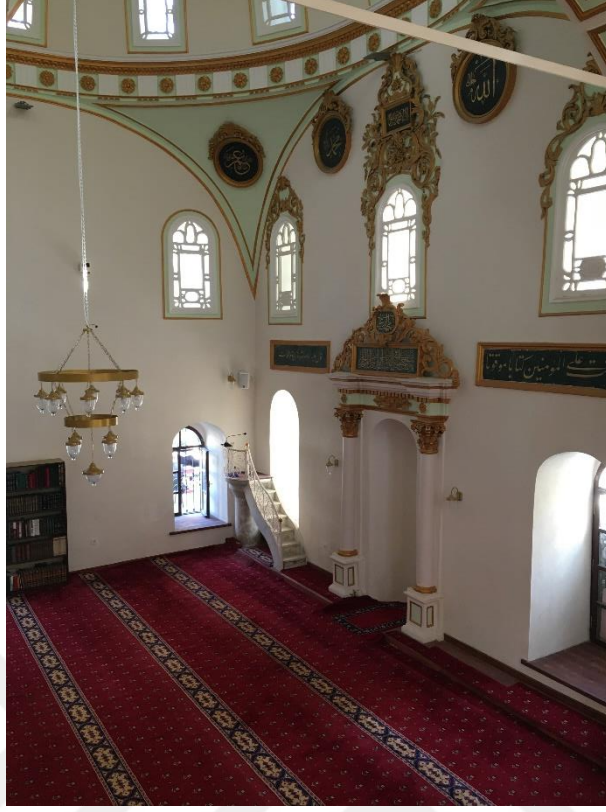
Fotoğraf 2: Hatuniye Camisi'ne genişletme çalışmalarıyla eklenen ve sokak cephesiyle bütünleşen doğu cephesi.

Fotoğraf 3: Hatuniye Camisi'ne genişletme çalışmalarıyla eklenen birimi destekleyen payandaların yer aldığı güney cephesi.

Fotoğraf 4: Hatuniye Camisi'nin son cemaat yeri ve kadınlar mahfiline çıkan merdivenler.

Fotoğraf 5: Hatuniye Camisi'nin özgün olduğu düşünölen kubbe örtölö birim.

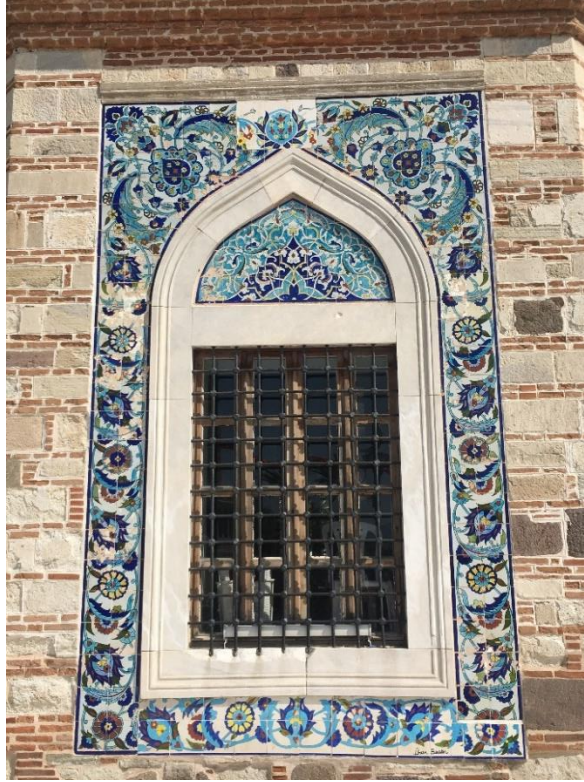
YALI CAMİSİ

Fotoğraf 6: Yalı Camisi genel görünüm.

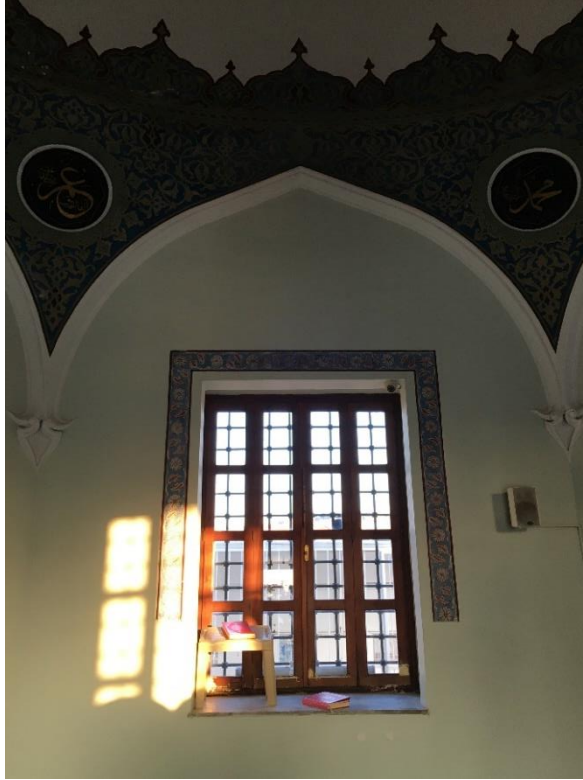
Fotoğraf 7: Yalı Camisi giriş.

Fotoğraf 8: Yalı Camisi pencere çevresinde çini çerçeve düzenlemesi.

Fotoğraf 9: Yalı Camisi mihrabın dıştan görünümü.

Fotoğraf 10: Yalı Camisi iç mekan kubbe geçişinde görülen kalemişi bezeme.

Fotoğraf 11: Yalı Camisi mihrabı iç mekan.

TUZCU/TOROMAN MESCİDİ

Fotoğraf 12: Tuzcu/Toroman Mescidi genel görünüm.

Fotoğraf 13: Tuzcu/Toroman Mescidi kuzey cephesi.

Fotoğraf 14: Tuzcu/Toroman Mescidi batı cephesinde yer alan girişi.

Fotoğraf 15: Tuzcu/Toroman Mescidi batı cephesinde yer alan ezan okuma yeri.

ASMALI MESCİT

Fotoğraf 16: Asmalı Mescit restorasyon öncesi genel görünüş ve minaresi (Fotoğraf <https://www.erolsasmaz.com/?arama=ASMALI&x=0&y=0> kaynağından alınmıştır).

Fotoğraf 17: Asmalı Mescit restorasyon sırası genel görünüm.

Fotoğraf 18: Asmalı Mescit restorasyon sırası genel görünüm.

Fotoğraf 19: Asmalı Mescit restorasyon öncesi son cemaat yeri olarak düzenlenen bölüm (Fotoğraf <https://www.erolsasmaz.com/?arama=ASMALI&x=0&y=0> kaynağından alınmıştır).

Fotoğraf 20: Asmalı Mescit restorasyon öncesi mihrap ve minberi (Fotoğraf <https://www.erolsasmaz.com/?arama=ASMALI&x=0&y=0> kaynağından alınmıştır).

Fotoğraf 21: Asmalı Mescit restorasyon öncesi mihrap yönünden giriş cephesi ve kadınlar mahfiline çıkan alan (Fotoğraf <https://www.erolsasmaz.com/?arama=ASMALI&x=0&y=0> kaynağından alınmıştır).

NUR KAMER/KAMERİYE CAMİ

Fotoğraf 22: Nur Kamer/Kameriye Camisi genel görünüm.

Fotoğraf 23: Nur Kamer/Kameriye Camisi sokak dokusuyla birleşik olan güney cephesi.

Fotoğraf 24: Nur Kamer/Kameriye Camisi son cemaat yeri (Fotoğraf <https://www.erolsasmaz.com/?oku=1779> kaynağından alınmıştır).

Fotoğraf 25: Nur Kamer/Kameriye Camisi Son cemaat yerine çıkan merdivenler (Fotoğraf <https://www.erolsasmaz.com/?oku=1779> kaynağından alınmıştır).

Fotoğraf 26: Nur Kamer/Kameriye Camisi harim alanı ve mihrabı (Fotoğraf <https://www.erolsasmaz.com/?oku=1779> kaynağından alınmıştır).

Ek 1: Tablo: 13

	TÜR	ADI	DÖNEMİ	BANİ ^{*165}	KONUM
1	CAMİ	Keyci Hatun Cami, Kiçi Hatun Cami	1485	Keyci Hatun	Fatih
2	CAMİ	Tarakçılar Daye Hatun Cami	15.yy.	Fatih'in süt annesi Daye Ümmügülsün Hatun	Fatih
3	CAMİ	Hacı Bayram Kaftani Cami	15.yy. (Yeniden inşa 1896)	İlk banisi Kaftancıbaşı Hacı Bayram'dır. Kitabesinde yer alan bilgiye göre depremde zarar gören yapıyı 1896 yılında Fatma Hanım tarafından yeniden inşa edilmiştir.	Fatih
4	CAMİ	Karaağaç Cami, Melek Hatun Cami	15.yy (Tahmini 1490)	Melek Hatun	Fatih
5	MESCİT	Öksüzce Mescidi	15.-16.yy.	Daye Hatun (II.Bayezid dönemi).	Fatih
6	CAMİ	Zeynep Hatun Cami	1538	İdris-i Bitlisi'nin karısı Zeynep Hatun	Eyüpsultan
7	CAMİ	Canfeda Kadın Cami	1584	I.Ahmet Harem Kethüdası Canfeda Saliha Hatun	Fatih
8	MEKTEP	Canfeda Kadın Sıbyan Mektebi	16.yy. sonu	I.Ahmet Harem Kethüdası Canfeda Saliha Hatun	Fatih (Camisi civarı)
9	CAMİ	Canfeda Kadın Cami	16.yy. sonu	I.Ahmet Harem Kethüdası Canfeda Saliha Hatun	Beykoz
10	HAMAM	Canfeda Kadın Hamamı	16.yy. sonu	I.Ahmet Harem Kethüdası Canfeda Saliha Hatun	Beykoz
11	ÇEŞME	Canfeda Kadın Çeşmesi-Sebili	16.yy. sonu	I.Ahmet Harem Kethüdası Canfeda Saliha Hatun	Saraçhane yakınları
12	SEBİL	Canfeda Kadın Sebili	16.yy. sonu	I.Ahmet Harem Kethüdası Canfeda Saliha Hatun	Saraçhane yakınları
13	CAMİ	Bitlice Mescidi	16.yy.	Kazasker Bitlice Efendi karısı Şerife Hatun	Fatih
14	MESCİT- MİNBER	Çavuşzade Mescidi – Ümmügülsüm Mescidi	16.yy.	Mustafa Çavuş, Çivicizade Mehmed Efendi kızı Ümmügülsüm Hatun	Fatih
15	CAMİ	Ümmügülsüm Cami	16.yy.	Çivicizade Mehmed Efendi kızı Ümmügülsüm Hatun	Fatih
16	CAMİ	Sururi Daye Hatun Cami	16.yy.	Kanuni Sultan Süleyman Dayesi Sururi Hatun	Fatih
17	MESCİT	Daya Hatun Cami, Kağıthane Köyü Mescidi	16.yy.	Şehzade Mehmet'in süt annesi Daye Hatun	Kağıthane
18	MESCİT	Demirciler Mescidi	16.yy.	Zühre binti Abdullah Hatun	Eyüpsultan

¹⁶⁵ Çalışma kapsamında değerlendirme için doğrudan padişah ailesi ve üst düzey yönetimden kişilerle bağlantısı olmayan kadınların imar faaliyetleri incelenmiştir.

19	MESCİT	Sitti Hatun Mescidi	16.yy.	Şeyhülislam Zembilli Ali Efendi kızı Sitti Hatun	Fatih
20	MESCİT	Çatma Mescidi, Kasımpaşa Mescidi	16.yy.	Belkıs Hatun	Kasımpaşa
21	MESCİT	Hanım Kadın Mescidi	16.yy.	Hanım binti Mehmet	Beşiktaş
22	CAMİ	Kamer Hatun Cami	16.yy.	Yavuz Sultan Selim'in dayesi Kamer Hatun	Beyoğlu
23	MESCİT	Selime Hatun Mescidi	16.yy.	Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa Zevcesi Selime Hatun	Beyoğlu
24	MESCİT	Hatuniye Mescidi, Perizat Hatun Mescidi, Keşfi Cafer Efendi Dergahı	1599	Kıbrıs Beylerbeyi Ahmet Paşa zevcesi Perizat Hatun	-
25	MESCİT	Kapıüstü Mescidi	17.yy.	Tersane Emimi Zevcesi Rabia Hatun	Kasımpaşa
26	MESCİT	Bağdaları Mescidi, Fatma Hatun Mescidi, Hacı Fatma Hatun Mescidi	1705	Tersane Emimi Hüseyin Efendi Kızı Fatma Hatun	Üsküdar
27	ÇEŞME	Aşub Kadın Çeşmesi	1710	Saray Kethüdası Aşub Kadın	Fatih
28	ÇEŞME	Vuslat Kadın Çeşmesi	1732	Vuslat Kadın	Beyoğlu
29	ÇEŞME	Ayşe Hatun Çeşmesi	1794-95	Rodos'lu Hasan Efendi kızı Ayşe Hatun	Üsküdar
30	ÇEŞME	Daye Kadın Çeşmesi	18.yy.	Sultan III. Selim Sütanesi Daye Kadın	Üsküdar
31	CAMİ	Kerime Hatun Cami	18.yy.	Kapıağası Ahmet Ağa annesi Kerime Hatun	Çengelköy
32	ÇEŞME	Şerife Sıddıka Hanım Çeşmesi	1814	Mehmet Şeyda Efendi'nin kardeşi Şerife Sıddıka Hanım	Fatih
33	ÇEŞME	Nefise Hanım Çeşmesi	1817	Yeniçeri Ocağı Serçavuşlarından Ali Ağa'nın eşi Nefise Hanım	Fatih
34	ÇEŞME	Hatice Hanım Meydan Çeşmesi	1825	Hatice Hanım	Üsküdar
35	ÇEŞME	Şerife Zeliha Hanım Çeşmesi	1870	Ebniye-i Hassa müdür başmimar Seyid Abdülhalim Efendi'nin eşi Şerife Zeliha Hanım	Fatih
36	MESCİT	Bucakbağı Mescidi	-	Rukiye Hatun	Fatih
37	CAMİ	Ebekadın Cami/ Hammal Hayrettin Cami	-	İlk banı Hammal Hayrettin'dir. Ebe Kadın Şerife Ayşe tarafından yeniden yaptırılmıştır. 1894 yılında depremde yıkılan cami Çerkes Fatma Kadın tarafından yeniden yaptırılmıştır.	Fatih
38	MESCİT	Karabağlı Mescidi	-	Ayşe Hatun	Fatih
39	MESCİT	Fatma Hatun Mescidi	-	Şeyhülislam Hoca Saadeddin Efendi Zevcesi Fatma Hatun	Fatih
40	MESCİT	Hatice Hasna Hatun Mescidi, Hatice Hatun Cami	-	Hatice Hasna/Hesna Hatun	Üsküdar

Tablo 13: İstanbul'da inşa faaliyetinde bulunan saray mensubu olmayan kadınlar.

Ek 2: Tablo: 14

TANIMLAMA	BANİ ADI
KENDİ (18)	Keyci Hatun Daye Ümmügülsüm Hatun Fatma Hanım Melek Hatun Daye Hatun 1.Ahmed'in Kethüdası Canfeda Saliha Hatun Daye Sururi Hatun Daye Hatun Belkıs Hatun Daye Kamer Hatun Saray Kethüdası Aşub Kadın Vuslat Kadın Daye Kadın Hatice Hanım Rukiye Hatun Çerkes Fatm Kadın Ebe Kadın Ayşe Hatun Hatice Hasna Hatun
EŞ (8)	İdris Bitlisi KARISI Zeynep Hatun Kazasker Bitlice Efendi KARISI Şerife Hatun Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa ZEVCEİ Selime Hatun Kıbrıs Beylerbeyi Ahmet Paşa ZEVCEİ Perizat Hatun Tersane Emmini ZEVCEİ Rabia Hatun Yeniçeri Ocağı Serçavuşlarından ali Ağa'nın KARISI Nefise Hanım Bşmimar Seyid Abdülhalim Efendi KARISI Şerife Zeliha Hanım Şeyhülislam Hoca Saadeddin Efendi ZEVCEİ Fatma Hatun
KIZI (6)	Çivicizade Mehmed Efendi KIZI Ümmügülsüm Hatun Zühre BİNTİ Abdullah Hatun Şeyhülislam Zimbilli Ali Efendi KIZI Sitti Hatun Hanım BİNTİ Mehmed Tersane emmini Hüseyin Efendi KIZI Fatma Hatun Rodoslu Hasan Efendi KIZI Ayşe Hatun
ANNE (1)	Kapıağası Ahmet Ağa ANNESİ Kerime Hatun
KARDEŞ (1)	Mehmet Şeyda Efendi KARDEŞİ Şerife Sıddıka Hanım

Tablo 14: İstanbul'da kadın banilerin kendilerini tanımlama biçimlerini gösteren tablo.